

मराठ्यांच्या इतिहासात तुकोजी होळकरांची कामगिरी आणि त्यांचा काळ

इ. स. १७६६ ते १७९७

२५४५
२५४.६६२
५१२१७

पी. एच. डी. श्रेष्ठ-प्रबंध

सादर

समाज विज्ञान शाखा, अमरावती विद्यापीठ

अमरावती

१९९२

मराठीतून

डॉ. भा. रा. अंगरे

एम. ए. पीएच. डी.

इतिहास विभाग प्रमुख

व. ना. कला व समाज विज्ञान संस्था

(मोरिस कॉलेज)

नागपूर.

प्रबंध लेखिका

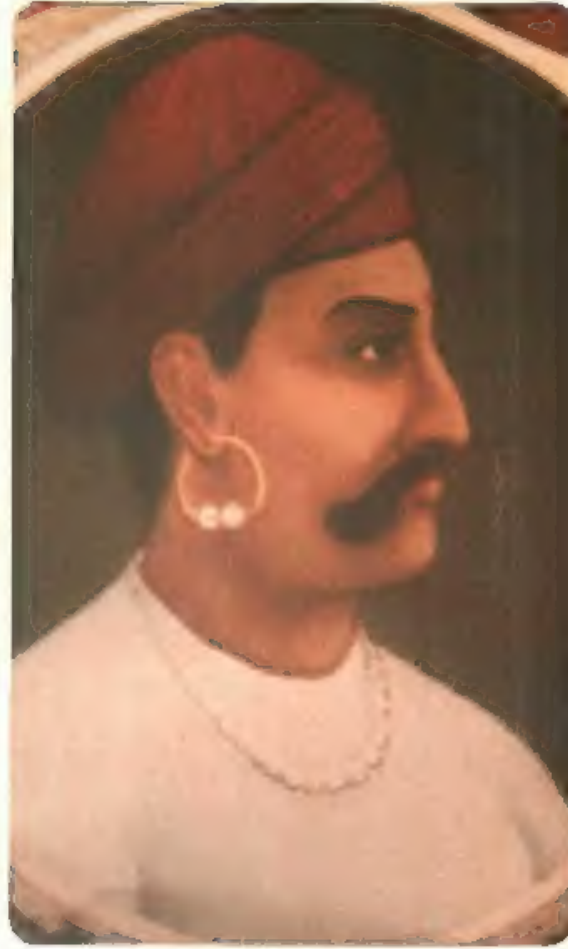
कु. तेजस्विनी उत्तमराव पाटील

एम. ए.

AMBAVATI UNIVERSITY	
LIBRARY.	
Acc No	७६४
Price
Date	१४.११.९२

सुभेदार तुकोजीराव होळकर पहिले

इ. स. १७६६ - १७९७

होळकरांचे कुलदैवत जेजूरीचा खंडोबा

कडपटार - जेजूरी परीस कोरी

कै. सुभेदार तुकोजीराव होळकरांची समाधी

मृत्यु १५ ऑगस्ट १७९७

डॉ. भा.रा. अंधारे,
एम.ए. पीएच.डी.
इतिहास विभाग प्रमुख
व.ना.कला व समाज विज्ञान संस्था
(मॉरिस कॉलेज)
नागपूर

- मार्गदर्शनाचे शिफारसपत्र -

प्रस्तुत शोधप्रबंध ' मराठ्यांच्या इतिहासात तुकोजी होळकरांची कामगिरी आणि त्यांचा काळ इ.स. 1766-1797 ' कु. तेजस्विनी पाटील, पीएच.डी. पदवीकरिता, समाज विज्ञान शाखा, अमरावती विद्यापीठ अमरावतीला सादर करित आहे. संपूर्ण संशोधनाचे कार्य माझ्या निरीक्षणाखाली झालेले आहे. मराठ्यांच्या इतिहासात तुकोजी होळकरांची कामगिरी या विषयाचा सखोल अभ्यास प्रथमच करण्यात आलेला आहे. संशोधकाच्या पारिश्रमाचेच हे फलित होय. प्रस्तुत शोधप्रबंध परीक्षाकरिता परीक्षकांच्या स्वाधीन करतांना मला संतोष वाटत आहे.

नागपूर :
दिनांक : 22.10.2022

भा.रा. अंधारे
डॉ. भा.रा. अंधारे,
इतिहास विभाग प्रमुख
मॉरिस कॉलेज
नागपूर.
Dr. B. R. ANDHAR
Head of the Dept. of History,
Institute of Arts & Social Sciences
NAGPUR.

.....

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत शोध प्रबंधाकारिता विषयाचा शोध घेत असतांना डॉ. भा. रा. अंधारे यांनी प्रस्तुत विषय सुचविला. तुकोजी हांडाकर ही मराठा इतिहासात एक अत्यंत उपेक्षित राहीलेली व्यक्ति होय. आणि म्हणूनच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला योग्य न्याय देण्याचा आणि इतिहासात त्यांनी केलेल्या कार्याचे योग्य मुल्यमापन करण्याचा प्रयत्न या प्रबंधात केला. डॉ. भा. रा. अंधारे यांच्या प्रेरणेने आणि सुयोग्य मार्गदर्शनामुळेच प्रस्तुत शोधप्रबंध साकार झाला. त्यांच्या बारंवार होणा-या मार्गदर्शनांचा उल्लेख करुन मी त्यांच्या ऋणातून मुक्त होऊ इच्छित नाही. परंतु तरीही त्यांच्याबद्दलची कृतज्ञता, आदर प्रकट करणे मी माझ आद्य कर्तव्य समजते.

प्रस्तुत शोधप्रबंधाकारिता आवश्यक अप्रकाशित साधुग्री पुणे लेखागार पुणे, येथील डायरेक्टर श्री. शिंदे साहेबांनी आणि त्यांच्या कर्मचा-यांनी उपलब्ध करुन दिल्याबद्दल मी त्यांची अत्यंत ऋणी आहे.

श्री. बोगम यांनी अप्रकाशित मोठी लीपीतिल उता-यांचे देवनागरी लिपीत रुपांतर करुन दिल्याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे.

डेक्कन कॉलेज पुणे येथील लायब्ररीयन श्री. कुळकर्णी व त्यांचे सहकारी श्री. अन्सारी, श्री. पुरंधरे, श्री. खवले या सर्वांनी आवश्यक ग्रंथ उपलब्ध करुन दिल्याबद्दल त्या सर्वांची मी अत्यंत ऋणी आहे.

डेक्कन कॉलेजचे क्यूरेटर डॉ. कंटक यांनी वेळोवेळी केलेल्या मदतिने प्रबंधाचे काम पूर्ण होण्यास फारसोठी मदत झाल्याने त्यांच्या ऋणातून मुक्त होता येणार नसले तरी कृतज्ञता प्रगट करते.

भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे चिटणीस डॉ. गो. च्य. कुळकर्णींनी यांनी त्यांच्या ग्रंथालयातिल सामुग्री उपलब्ध करून दिल्याबद्दल त्यांची मी ऋणी आहे.

इंदोर येथील पुरातत्त्व विभागाचे डॉ. प्रकाशेंद्र मायूर, भोपाळचे आर. आर.सिंह आणि नटनागर शोध संस्थानचे श्री. रघुबीरसिंग या सर्वांची मी ऋणी आहे.

मुंबई आणि दिल्ली येथील पुरातत्त्व विभागाच्या अधिकारी आणि कर्मचा-यांची मी ऋणी आहे.

विदर्भ महाविद्यालयात अमरावतीचे इतिहास विभाग प्रमुख श्री. पी. एन. देशमुख यांनी विदर्भ महाविद्यालयाचे ग्रंथालय उपलब्ध करून दिले. तसेच डॉ. आ. रा. अंधारे यांनी मॉरिस कॉलेज नागपूरचे ग्रंथालय उपलब्ध करून दिल्याबद्दल मी त्यांची अत्यंत ऋणी आहे. ~~इतिहास व संस्कृत संशोधन केंद्र मन्मथनगर नागपुर येथील ग्रंथालयाच्या अभ्यासक व संशोधक डॉ. आ. रा. अंधारे व डॉ. समो. अग्रचित यांची मी आभारी आहे.~~

वरुडच्या कॉलेजचे मराठी विभागाचे विभाग प्रमुख प्रा. खडतकारांनी प्रस्तुत प्रबंधातील मराठी शुध्द लेखन तपासून देण्याचे काम अत्यंत जिवाळाळ्याने केल्याने त्यांची मी अत्यंत ऋणी आहे.

श्री. दादासाहेब चळसे पाटील, डॉ. एस. के. ठाकरे, श्री. वामन रवोले, श्री. रविंद्र ठाकरे, श्री. रणजीत पाटील, श्री. प्रशांत ठाकरे यांनी वेळोवेळी केलेल्या बहुमोल मदती बद्दल मी त्यांची अत्यंत आभारी आहे.

दैवेद्र टायपिंग इन्स्टिट्यूट चे.सी.एन. निंबोकर यांनी वेळेच्या आत टंकलेखनाचे काम पूर्ण करून दिल्याबद्दल मी त्यांची आभारी आहे.

अन्य नामांचा संक्षेप

1) हो.इ.स.	ठाकूर या. वा.	होळकरशाहिष् इतिहास
2) म.रि.उ.वि.	सरदेसाई गो.स.	मराठी रियासत उत्तर विभाग
3) म.रि.	सरदेसाई गो.स.	मराठी रियासत मध्य विभाग
4) म.शि.का.	सरदेसाई गो.स.	महज्जजी शिंदे हयांची कागदपत्रे
5) दि.म.रा.	पारसनीस, द.व.	दिल्ली येथील मराठ्यांची राजकारणे. भा.1,2.
6) म.द.बा.	पारसनीस, द.व.	महेश्वर दरबारची बातमीपत्रे भा.1,2.
7) शि.रा.	डिस्कलकर, द.बा.	शिक्षाहीची राजकारणे, भा.1,2.
8) चंद्रचुड दप्तर.	डोंगरे, के.ब.	चंद्रचुड दप्तरांपैकी निवडक उत्तरे.
9) ऐ.प.या.	सरदेसाई, काळे, वाकस्कर.	ऐतिहासिक पत्रे यादी वगैरे लेख.
10) का.स.म.या.	सरदेसाई, काळे.	काव्येतिहास, संग्रहातील ऐतिहासिक पत्रे यादी वगैरे :
11) रा.म.सं.	जोशी, शं.पु.	राजस्थान महाराष्ट्र संघर्ष.
12) हो.के.	होळकर, या.वा.	होळकरांची काफियत.
13) स.भा.रो.	वाड, व.वि.	सवाई माधवरावांची राजनिशी.
14) पे.द.	सरदेसाई, गो.स.	पेशवेदप्तर खंड.
15) सी.पी.सी.		
16) पु.रे.कां.भा.1		Calender of Persian Residency correspondence, Vol.1 to 10
17) पु.रे.कां.भा.2		Sarkar J. Poona Residency Correspondence, Vol Sardesai G.S. Poona Residency Correspondence, Vol.11?

आधारभूत संदर्भ सूची

ऐतिहासिक अप्रकाशित मूळ साधने.

- 1) पुणे अभिलेखागार, पुणे
पेशवे दफ्तरातून निवडलेले पत्र द.क्र.5,29.
पेशवे दफ्तर, हिंदूस्थान, यातून निवडलेले पत्र रुम.नं.204, 193.
पारसनीस ट्रान्सक्रिप्ट, खंड, 7-8
- 2) मेणवली दफ्तर, डेक्कन कॉलेज, पुणे
रुमाल नं.20, 82.
- 3) श्री नटनागर शोध संस्थान सितामऊ
गुलगुले दफ्तर,
गौरि दफ्तर.
- 4) इंदोर येथील पुरातत्त्व विभाग.
इंदोर, महेश्वर येथील चराण्यालोल कागदपत्रे,
लालबाग पॅलेस, इंदोर.
- 5) भोपाळ येथील पुरातत्त्व विभाग.
- 6) महेश्वर येथील पुरातत्त्व विभाग.
- 1) National Archives, New Delhi
Foreign Department Secret Consultation
- 2) Maharashtra State Archives, Bombay
Secret and Political Department Diaries
No. 25, 26, 39.

संदर्भ ग्रंथ सुची

ऐतिहासिक प्रकाशित मुळ साधने.

लेखक	ग्रंथ	प्रकाशक, प्रकाशन वर्ष
आपटे, डि.विह.	1) चंद्रचुड, भा. 1 2) महाराष्ट्राचा पत्ररूप इतिहास	भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे. अनाथ विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे 1963.
आठवले, सदासिव.	3) हिंगणे दप्तर खंड.3	म.माटे.भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे 1986.
ओतुरकर, रा.वि.	4) महाराष्ट्राचा पत्ररूप इतिहास	दि.गा.गंगाळ, सदासिव पेठ, पुणे. आवृत्ती दुसरी 1963.
खरे.वा.वा.	5) ऐतिहासिक लेख संग्रह भा. 1 6) ऐतिहासिक लेख संग्रह भा.3 7) ऐतिहासिक लेख संग्रह भा.2 8) ऐतिहासिक लेख संग्रह भा.4 9) ऐतिहासिक लेख संग्रह भा.5 10) ऐतिहासिक लेख संग्रह भा.6 11) ऐतिहासिक लेख संग्रह भा.7 12) ऐतिहासिक लेख संग्रह भा.8 13) ऐतिहासिक लेख संग्रह भा.9	कुरुंदवाडा कुरुंदवाडा. कुरुंदवाडा. कुरुंदवाडा. नानाभाऊ छापखाना 1908 नानाभाऊ छापखाना 1908 नानाभाऊ छापखाना 1908 नानाभाऊ छापखाना 1908 नानाभाऊ छापखाना 1908
खरे, ग.ह.	14) हिंगणे दप्तर भा. 1,2 हिंगणे दप्तर भा. 11,	भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे. भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे.
खोबेकर, वि.गो.	15) मराठ्यांच्या स्वा-यांचे मुक्काम	मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, दादर मुंबई-14 प्रथमावृत्ती 1977.
ठाकूर वा.वा.	16) होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने भा. 1.2.	होळकर गव्हर्नमेंट प्रेस, इंदूर 1944.

लेखक	ग्रंथ	प्रकाशक, प्रकाशन वर्ष
डिस्कोकर द.बा.	17) शिंदेशाहीची राजकारणे भा.1 18) शिंदेशाहीची राजकारणे भा.2	सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, 1934 1940
डोंगरे के.ब.	19) चंद्रचूड दप्तरापिकी निवडक उतारे	ग्वालहेर सेक्रीयट प्रेस 1934
पारसनीस द.ब.	20) महेश्वर दरबारची बातमी पत्रे भा.1 21) महेश्वर दरबारची बातमी पत्रे भा.2 22) दिल्ली येथील मराठ्यांची राजकारणे भा.1 23) दिल्ली येथील मराठ्यांची राजकारणे भा.2 24) इतिहास संग्रह ऐतिहासिक प्रकरणे 25) होळकर दरबारातील हिंगण्णांची वकीली 26) इतिहास संग्रह, ऐतिहासिक स्फुट टिपणे 27) इतिहास संग्रह, ऐतिहासिक स्फुट लेख 28) इतिहास संग्रह, जोधपूर येथील राजकारणे 29) हिस्टॉरिकल पेप्स रिलेटेडटु ग्वालहेर स्टेट भा.1 30) हिस्टॉरिकल पेप्स रिलेटेडटु ग्वालहेर स्टेट भा.5 31) ब्रम्हेंद स्वामी घावडसोकर यांचे चरित्र व पत्रव्यवहार 32) ऐतिहासिक चरित्रे भा. 1, 2 33) जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी भा. 1,2	निर्णय सागर छापखाना मुंबई 1910 निर्णय सागर छापखाना मुंबई, 1911 निर्णय सागर छापखाना मुंबई, 1913 निर्णय सागर छापखाना मुंबई, 1914 निर्णयसागर छापखाना, मुंबई निर्णय सागर छापखाना, मुंबई निर्णय सागर छापखाना, मुंबई निर्णय सागर छापखाना, मुंबई निर्णय सागर छापखाना, मुंबई निर्णय सागर छापखाना, मुंबई निर्णय सागर छापखाना, मुंबई इतिहास संग्रह मासिक इतिहास संग्रह मासिक

लेखक	ग्रंथ	प्रकाशक, प्रकाशन वर्ष
पगडी, सतुमाधव	34) पानिपतचा रणसंग्राम भा. 1	मुंबई मराठी ग्रंथमाला
पुरंदरे, कृ.वा.	35) पुरंदरे दप्तर, भा. 1,2,3	भारत इतिहास संशोधक मंडळ पुणे.
	36) पुना रेसिडेन्सी कॉरस पॉन्डन्स	
	37) पर्शियन कॅलेंडर भा. 1 ते 11	
फाळके आनंदराव भाऊ	38) शिंदेशाहीच्या इतिहासाची साधने भा. 1	आलीजा दरबार प्रेस लष्कर ग्वाल्हेर 1929
	39) शिंदेशाहीच्या इतिहासाची साधने भा. 2	1910
भागवत अ. ना.	40) होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने भा. 1 ते 12	होळकर सरकार पुस्तक माला 1924
भावे ल. वि.	41) मराठी दप्तर रुमाल भा. 1, 2	ठाणे 1922
	42) मराठी दप्तर रुमाल भा. 3 (अलीबहादुराची पत्रे)	ठाणे 1928
राजवाडे वि. का.	43) मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने भा. 1	वि. गो. विजापूरकर, कांलहापूर 1900
	44) मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने भा. 4, 10, 13	पुणे महाराष्ट्र साहित्य परिषद, 1909
शेजवलकर न्या.श.	45) नागपूर अफेयर्स भा. 1	डेक्कन कॉलेज, पुणे, 1950
	46) नागपूर अफेयर्स भा. 2	1959

सरदेसाई गो.स.	47) महादजी शिंदे हयांची कागद पत्रे	अलीजाह दरबार प्रेस, 1937
	48) ऐतिहासिक पत्र बोध	श्रीसमर्थ प्रकाशन , 1939
	49) पेशवे दप्तर खंड 4 (आनंदीबाईची दिनचर्या)	बृह. सेंट्रल प्रेस, मुंबई 1930
	50) पेशवे दप्तर खंड 5 (बारभाईचे कारस्थान)	1930
	51) पेशवे दप्तर खंड 19 (पेशवे माधवरावांचा रघुनाथरावांना विरोध)	1931
	52) पेशवे दप्तर खंड 29 (पेशवा माधवराव उत्तर हिंद)	1933
	53) पेशवे दप्तर खंड 36 (इंग्रज-मराठा पहिले युद्ध)	1934
	54) पेशवे दप्तर खंड 29 (माधवराव बल्लाळ राज्यकारभार)	1934
	55) पेशवे दप्तर खंड 40 (बाळाजी बाजीराव संकीर्ण)	1934
सरदेसाई गो.स. कुळकर्णी कृ. पा. काले या. भा.	56) ऐतिहासिक पत्रव्यवहार	सदाशिव रामचंद्र देसाई, पुणे.

सरदेसाई,
काळे या.भा.
वाकस्कर वि.स.

57) काव्येतिहास संग्रहातेल
ऐतिहासिक पत्रे यदि वगैरे लेख
(द्वितीयावृत्ती)

चित्रशाळा प्रेस, पुणे
1930

वाड ग. चि.

58) थोरले माधवराव पेशवे
रोजनिशी भा. 1, 2.

59) सयाई माधवराव पेशवे
रोजनिशी, भा. 1, 2, 3

प्रकाशित दुय्यम खप्ने

डॉ. अंधारे भा.रा.	1) संशोधन जिंपले भा. 1 बुंदेलखंडातील मराठी राजवट	विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर. प्रथमावृत्ती 1985
डॉ. आचार्य के.ए.	2) मराठा राजपूत संबंध	1978
अत्रे सु. म.	3) थोरले मल्हारराव होळकर यांचे चरित्र	नवीन किताब खाना, पुणे
आपटे द. वि.	4) देस्तांची श्रीरंगपट्टणवरील स्वारी	
डॉ. इंगळे राम	5) मावळले: मल्हारराव उदयोन्मुख महादजी	विश्वभारती प्रकाशन नागपूर प्रथमावृत्ती 1985
केळकर थ. न.	6) होळकरांची कैफियत भा. 1 ते 6	हनुमान प्रकाशन पुणे 1954
केळकर न. चि.	7) इंग्रज व मराठे	श्रीप्रिंटींग एजन्सि पुणे 1918
कानेटकर थ. गो.	8) सखाराम बापूचे चरित्र	श.ना.जोशी चित्रशाळा प्रेस, सदाशिव पेठ, पुणे
डॉ. कटक	9) पहिले इंग्रज मराठा युद्ध	1990
खरे वा. था.	10) अधिकार योग	मुरलोधर मल्हार अत्रे महाराष्ट्र बुक डेपो, 1908
	11) नाना फडणीसांचे चरित्र	यशवंत वासुदेव शास्त्री तिसरी आवृत्ति, 1927
जोशी श. ना.	12) नाना फडणीस शकावली	वि.म.केतकर लोकसंग्रह छापखाना, पुणे.

	26) मराठी रियासत मध्य विभाग भा. 4	
	27) मराठी रियासत उत्तर विभाग भा. 1	
	28) मराठी रियासत उत्तर विभाग भा. 2	दामोदर साबळाराम आणि मंडळी, 1921
	29) मराठी रियासत उत्तर विभाग भा. 3	
	30) मराठी रियासत भा. 5	केशव भिकाजी ठवले श्रीसमर्थ सदन
	31) नानासाहेब पेशवे यांचे चरित्र	गिरगाव, मुंबई, 1942
सरंजामे ज.प्र.	32) अलीजाबहादर शिंदे घराण्याचा इतिहास	1930
हेरवाडकर र.वि.	33) पेशव्यांची बखर	विहिनस प्रकाशन पुणे आवृत्ती पहिली 1975

ऐतिहासिक प्रकाशित मूळ साधने

Aitchison C.U.	1) A Collection of treaties engagement and Sanads relating to India and neighbouring Countries Volume VI	Central India Agency Calcutta, 1909
----------------	---	---

जोशी श. पु.	13) राजस्थान महाराष्ट्र संघर्ष	राजवाडे संशोधन मंडळ त्र्यंभाला, धुळे, 1943
टिकेकर श्री. रा.	14) सरदेसाई स्मारक ग्रंथ	केशव भिन्ताजी ढवळे 1938
ठाकूर वा. वा.	15) होळकरशाहीचा इतिहास भा. 1, 2	होळकर गव्हर्नमेंट प्रेस इंदूर 1944
बाबू विष्णू रघुनाथ	16) महादजी शिंदे हयांचे चरित्र	1894
बेहरे ना. के.	17) पहिले बाजीराव पेशवे	1930
वेद्य	18) इंदोर संस्थान महाराणी अहिल्याबाई होळकरांचे चरित्र	
मॅक डोनाल्ड	19) नाना फडणिसांची बखर	
राजाध्यक्ष न. व्य.	20) जिवाजी बल्लाळ उर्फ जिवना दादा केतकर बहादुर फत्तेजंग पांचे चरित्र	निर्णय सागर, छापखाना, मुंबई 1907
राजवाडे वि. का.	21) ऐतिहासिक प्रस्तावना	भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे
साने का. ना.	22) पेशव्यांची बखर आवृत्ती पाचवी	मॉडर्न बुक टेपो, पुणे
सरदेसाई गो. स.	23) मराठी रियासत मध्य विभाग भा. 1	गणेश महादेव आणि कंपनी
	24) मराठी रियासत मध्य विभाग भा. 2	
	25) मराठी रियासत मध्य विभाग भा. 3	

Ross E. Denison	2) Calendar of of persian correspondence volume I (1759-1767)	Calcutta, 1911
	3) Calendar of persian Correspondence Volume-II (1767-1769)	Calcutta, 1914
Schalffield A.F.	4) Calendar of Persian Correspondence Volume-III (1770-1775)	Calcutta, 1919
Abdul Ali A.F.M.	5) Calendar of persian Correspondence Volume-V (1776-1780)	Calcutta, 1930
	6) Calendar of persian Correspondence Volume- VI (1776-1780)	Calcutta 1930
	7) Calendar of persian Correspondence Volume-VI (1781-1789)	Delhi 1938

Sen S. N.	8) Calendar of persian Corresspondence volume- VII (1785-1787)	Delhi 1940
Saletore B.A.	9) Calendar of persian Corresspondence Volume-VIII (1788-1789)	Delhi 1953
Sen S.N.	10) Calendar of persian Corresspondence Volume-IX (1790-1791)	Delhi 1949
Sen S.N.	11) Calendar of persian Corresspondence Volume-X (1792-1793)	Delhi 1959
Forest G.W.	12) Selection from the Calcutta letter's Dispatches 1885 & other State papers Volume I, II, III	1910
Raghubrisingh	13) Fort William India House Correspondence	Published for National Archives of India 1972

Philips C.H.	14)	Fort-William	1963
Misra B.B.		India house	
		Correspondence	
Sarkar J.	15)	Puna residency,	Bombay
		Correspondence	1936
		Volume-I	
Sardesai G.S.	16)	Poona Residency,	Bombay
		Correspondence	1936
		Volume-II	
		(1786 -1797)	
Joshi P.M.	17)	Persian records	Bombay
Sarkar J.		of Maratha	1953
		History	1954
		Volume I, II	

प्रकाशित दुय्यम सप्तमे

Acharya K.A.	1) Maratha Rajput relation (1720-1795)	Jay prints Stationroad Akola 1978
Andhare B.R.	2) Bundelkhand under the Marathas (1720-1818 A.D.)	VishwaBharti Prakashan Nagpur.
Dodwell H.H.	3) The Cambridge History of India Volume-V	Third Indian Reprint S.Chand & Co. Delhi, 1968
Duff Grant	4) History of the Marathas Volume- II & III	R. Cambray, & Co. London 1912
Elliot H.M. & Dowson John	5) The History of Indian Volume- VIII	Trubner & Co. London 1877
Keene H.G.	6) Rules of India Mahadji Sindia	Oxford 1901
Kin Kaid C.A. Parasnis D.B.	7) History of the Maratha people Vol.III	Bombay 1925
Malcolm John	8) Sketch of the Political History of India Vol. I. London.	London 1811

Sardesai G.S.	9) New History of
the Marathas
Volume II & III	Phoenix
Publication, Bombay
1958
Shrinivas
C.K.	10) Bajirao First
the Great Peshava	1968
	11) The Main Currents
of Maratha
History	Phoenix
Publication, Bombay
1949.
Sarkar
Jadunath	12) Fall of Mughal
Empire
Volume II,III,IV	Calcutta
1952 to 1966
Sen S.N.	13) Anglo Maratha
Relation.	
Shinha H.N.	14) Rise of the Peshva	
Einstein
C.U.	15) A Collection of
Treaties &
Engagement and
Subdgc relating
to India and
neighbouring
countries.	
	16) Matterson in India.	

मासिके

- 1) इतिहास संग्रह, भा. 1, 10
- 2) भारत इतिहास संशोधक मंडळ, चतुर्थ संमेलन वृत्त, शके 1838
- 3) भारत इतिहास संशोधक मंडळ, अष्ट संमेलन वृत्त, शके 1840
- 4) भारत इतिहास संशोधक मंडळ, सप्तम संमेलन वृत्त, शके 1841
- 5) भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे रवीय ग्रंथमाला क्रं. 48
- 6) भारत इतिहास संशोधक मंडळ, त्रैमासिक, शके, 1845
- 7) देवि अहिल्याबाई ट्रस्ट, इंदोर द्वारा प्रकाशित अहिल्याबाई स्मरणिका-1975
- 8) धर्मभास्कार, देवी अहिल्याबाई ट्रस्ट द्वारा प्रकाशित, 1970, 1975
- 9) रत्नाकर मासिक, 1928

XXXXXX

प्रकरण । ले

- १) प्रस्तावना
- २) होळकरांचा पूर्ववृत्त
- ३) माळवा मोहीम
- ४) बाजीरायाकडून होळकरांचा माळव्याची स्पर्ध
- ५) दोहुरसरापचा तह
- ६) होळकर शिंदेचा सज्जपुत्रपणात प्रवेश
- ७) होळकर शिंदेची पहिली स्वतंत्र माहीम
- ८) बाजीरावचा मृत्यु
- ९) नानासाहेबास पेशव्याचा मंत्रे
- १०) सज्जपुत्रांशी राजकारण
- ११) हुंभेरांचा वेढा
- १२) पानिपतच्या लढ्यात कुचरबाई केण्यास महाराजाबादर आरोप
- १३) नजीबखानला पाठिंबा दिल्याचा आरोप
- १४) पानिपतचे युद्ध अहमि महाराजाव
- १५) अंगरेज व भोटमंडळे युद्ध
- १६) नानासाहेब पेशव्याचा मृत्यु
- १७) मध्यवर्गांना पेशवाईची फत्ते
- १८) कुशळ वैदनात पराभव
- १९) महाराजाबांचा मृत्यु
- २०) कारभार मालेरावांकड
- २१) एचोबादादांची आनंदीत
- २२) हुंकोर्जेस सुभेदारीची यत्ने

प्रकरण २ रे

- १) महाराष्ट्राच्या कृषि २० मे १९६६
- २) मालराव होळकर दौलतीच वारस
- ३) ददास् हिंसाचा हास पत्रिका
- ४) तुकोजींचो हवालदारी
- ५) दुहेरी राज्यपालाच्या
- ६) तुकोजींचे दत्तवर्धन
- ७) होळकरास देशबान्धून जनस १८/५/ १९६७
- ८) तुकोजींचे सुभेदारची वस्तु
- ९) अहिंसाबाई आणि तुकोजी होळकर
- १०) अहिंसाबाईंच्या जन्मत विकल्प
- ११) महाराष्ट्राच्या बंदोबस्तात मतभेद
- १२) श्रीमताची मध्यस्थि
- १३) तुकोजी-अहिंसाबाईंच्या यांच्या बंनबातांचे कारण
- १४) नव्याला फावले इतरक घेण्याला ठरव ८/५/१९७९
- १५) नासे शिवदेव, सदाशिव दिवकर व बापूराव वेणूची मध्यस्थि
- १६) तुकोजींचे अहिंसाबाईंचे न भेटता प्रमाण
- १७) तुकोजींची लांबहातांची फायरि
- १८) अहिंसाबाईंची जन्मत
- १९) श्रीमताची मध्यस्थि
- २०) अहिंसाबाई-तुकोजीं वेदात महाराजी शिंदे व नान्द फडणीसांचे शिष्टाई
- २१) तदानीचे विफल प्रयत्न
- २२) देवराज हिंसाबाई शिष्टाई
- २३) राज्यकारभारात तुकोजी-अहिंसाबाईंचे सकल
- २४) अहिंसाबाईंच्या मृत्यु - १३ ऑगस्ट १९७९

मा.क्र. ७५ ते १०८

प्रकरण - ३ रे

तुकोजी होळकर - पुणे दरबार - बारमाई कारस्थान आणि टिपू -

- 1) तुकोजीबाई राजवडकरभात
 - 2) मधवराव पेशव्यांना पठिंबा
 - 3) तुकोजीपरीत जप्ती उजविले
 - 4) तुकोजीबाई उत्तरेकडला कामगिरी - 1769-72
 - 5) मराठ्यांच्या मदतीने बाबदास किर्ली तखतावर - 6 जाने 1772
 - 6) तुकोजी आणि रोहिसे मन्तराज पोर्तुगेज
 - 7) बारमाई संवत्सारी स्थापना - १ स 1773
 - 8) रघुनाथरावांचा फाटलाग व बुजराज मोहीम -
 - 9) रोहिसे इंग्लिश-मराठा युद्ध इ.स. 1774
 - 10) तुकोजीरावस - पंचमहालाची सनद
 - 11) सदाशिवरावभाऊंचा लेखा- इ.स. 1776 तुकोजीची कामगिरी -
 - 12) तुकोजीरावसकूल वसले वनिदाचे पारिपत्य - जुलै 1777
 - 13) तुकोजी होळकरांच्या अखिलप्रांताबद्दल भांडेर दगुबाची सनद -
 - 14) तुकोजी होळकर आणि भीरोबाचे गावसमान - 1778
 - 15) वडगावचा तह - दि. 17 जानेवारी 1779
- तुकोजीबाई कामगिरी -
- 16) तुकोजीचे पुण्यात स्थापन -
 - 17) तुकोजी होळकरास रायूर व कोव प्रप्ती
 - 18) रघुनाथरावांचे पुण्या इंग्लिशपुढे पक्षाघात आणि युद्धाचा भडका - 1780
 - 19) तुकोजी होळकरांचा धाडस
 - 20) तुकोजीची टिपू विस्तार मोहीम

प्रकरण - ४ चे

- १) तुकोजी होळकर आणि अलीबहादूर यांनी उत्तरेकडील मोहीम
- २) तुकोजींची पहिली उत्तरेकडील मोहीम - १७६९-७३
- ३) मराठ्यांच्या मदतीने बदायुँह पुन्हा तळतावर - ६ जाने. १७७२
- ४) तुकोजी आणि रोहिले फत्तेरगढ मोहीम
- ५) तुकोजी व क्षत्रीमहादरांची मराठ्यांच्या मदतीस उत्तरेत रणातली - ३ स १७८३
- ६) तुकोजींचे आणि अलीबहादूरचे वेळ काढू पशाचे घोरण
- ७) अलीबहादूर महादजी घेरे - ६ नोव्हें १७८८
- ८) मुलाम झाडले परिपत्य -
- ९) तुकोजी महादजींची वेढ - ३१ जुलै १७८९
- १०) तुकोजी होळकराची अध्यां आधिकाराची मानमी
- ११) महादजी आणि अलीबहादूरसत वतभेद
- १२) तुकोजी होळकरांची शिबटई (मध्यस्थी)

प्रकरण - ५ वे

तुळोजी होळकर - महादजी शिंदे ह्यांचे संबंध

- १) तुळोजी होळकर आणि महादजी शिंदे ह्यांचे संबंध
- २) महादजींना सरदारी मिळवून देण्यास बरबोरपयांची मदत
- ३) एस्पेरे देण्याची शिंदे होळकराबाबत रीत
- ४) बहिराभावांना महादजींची मदत
- ५) तुळोजी महादजी उत्तरेकडे इ.स. १७६९-१७७२
- ६) तुळोजी महादजींमधे गणीबखान व भावेनाखानाबाबत मतभेद
- ७) बरबोरपयांच्या मदतीने बादशहा पुन्हा तुरुतावर
- ८) तुळोजी महादजींचा बरबोरपयांशी पाठिंबा
- ९) तुळोजी होळकर व महादजी यांची प्रथम आंगल मराठा युद्धात एवढिलाने पराजय
- १०) तुळोजींचे महादजींच्या मदतीस उत्तरेत प्रयाण -
 - १) बोसावी प्रकरणावरून मतभेद आणि तुळोजीची शिष्टाई
 - २) राजपुताण्याच्या झालेल्यावरून मतभेद
 - ३) पटण व मेडल्याच्या युद्धात तुळोजी होळकरांची कामगिरी
 - ४) वाटणी सक्तीचा खर्च
 - ५) तुळोजी - महादजींमधे मतभेद रज निर्माण झाले.

XXXXXX

प्रकरण - ६ वे

तुकोजी होळकर आणि राजस्थान

१. खालसोटच्या कुब्दास माथार
२. तुकोजी होळकराचे उत्तरेकडे महादजी शिंदेच्या मदतीस प्रयाण
३. तुकोजी होळकर राजस्थानास
४. राजपुतान्यातील राजकारण
५. तुकोजी - महादजी भेट - दि. ३१ जुलै १७८९
६. मारो गणेश राजेंकर प्रकरण
७. पाटणच्या युद्धाकडे वाटचाल
८. पाटणचे युद्ध - दि. २० जुलै १७९० मधु होळकरांचा पराक्रम
९. फाहीराव होळकर कामगिरी
१०. मेडल्याचे युद्ध व तुकोजी होळकर - दि. १० सप्टेंबर १७९०
१. सैन्यरचना
१२. रोहखवासचे प्रकरण - तुकोजी होळकर
३. तुकोजीचे राजपुतान्यातील अन्य विजय
१४. गोपाळरावांची आगळीक
५. बनसाबा छापा ८ ऑक्टोबर १७९२
६. लाखरीच्या युद्धाकडे वाटचाल
७. अहिल्याबाईकडून तुकोजी होळकरास सैन्यक मदत
१८. संतप्त होळकर
९. मल्हारराव होळकरांचा अभिमान
२०. लाखेरीचे युद्ध - दि. १ जून १७९३
२. होळकरांच्या चुका
२२. युद्धाचे परिणाम

- 23) साखेरीच्या युद्धाची कठोरपणे - वेगळ्याची सुरवात
- 24) महादजी उत्तरेत
- 25) अहिल्याबाईकडे महादजींची मंदीची भावना
- 26) तुकोजीचे उत्तरेत आगमन
- 27) तुकोजी-महादजी मध्ये संघ
- 28) तुकोजी राजपुतान्यात
- 29) तुकोजी आणि राजपुतांनी नीली
- 30) तुकोजीची बाटणीची मंत्रणी
- 31) तुकोजीने सहाकार्य
- 32) महादजी शिंदेच्या चुका
- 33) महादजी दक्षिणेत परत
- 34) पेशव्याचे शोका
- 35) अहिल्याबाईना संघर्ष पाहिले होता काय ?
- 36) संघर्ष तुकोजींना पाहिले होता ?
- 37) संघर्षाचे मुळ काय ?
- 38) तुकोजीराय नाना फडणीसांच्या कलाने कां वाकले ?
- 39) तुकोजीराय उत्तरेतून परत -
- 40) नवीन गोंदिवेतर होष्टकराची नियुक्ती
- 41) तुकोजींची शेवटची कायगिरी - खडप्यांचे युद्ध
- 42) सवाई माधवरायाचा मृत्यु
- 43) तुकोजींचा मृत्यु - ता. 15/8/1797

प्रकरण - 7

	पान क्रं
सुकोजी होळकरांच्या कामगिरीचे समालोचन	205 - 218
परिशिष्टे	219 - 238

प्रकरण - १

प्रकरण १ ले

- १) प्रस्तावना
- २) होळकराचा पुर्ववृत्त
- ३) मळवा मोहीम
- ४) बाजीरावाकडून होळकरांना मळव्याची सनद
- ५) दाहगिरादचा तह
- ६) होळकर शिंदेचा राजपुंढण्यात प्रवेश
- ७) होळकर शिंदेची पहिली स्वतंत्र मोहीम
- ८) बाजीरावचा मृत्यु
- ९) नानासाहेबास पेशव्यांची वस्त्रे
- १०) राजपुठांशी राजवण
- १) तुमघरीचा घडा
- २) पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात कुचराई करून घेण्याचा मलहाररावावर आरोप
- ३) मनीबखानला पाठिंबा देण्याचा आरोप
- ४) पानिपतचे युद्ध आणि मलहारराव
- ५) मंगरुल व भटवडचे युद्ध
- ६) नानासाहेब पेशव्यांचा मृत्यु
- ७) मलहारावांना पेशवाईची वस्त्रे
- ८) कुशाचा कैद्यात पराभव
- ९) मलहारावांचा मृत्यु
- २) कारभार मालेगावकडे
- १) राधोबादातांची आगळीक
- २२) तुकोजीस सुभेदारीची वस्त्रे

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना -

इ.स. 1707 मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्युनंतर छत्रपती शाहूची सुटका झाली. शाहू आणि ताराबाई मध्ये इ.स. 1708 मध्ये खेडचे युद्ध होऊन त्या युद्धात ताराबाईचा पराभव झाला आणि शाहू विजयी झाले परंतु सेनापती चंद्रसेन जाधवाचा कल ताराबाईकडे असल्याने छत्रपती शाहूची स्थिती अस्थिर झाली होती. अशावेळी श्रीवर्धन येथील बाळाजी विश्वनाथाने सैन्य गोळा करून शाहू महाराजांचे आसन स्थिर करण्यासाठी कठोर परिश्रम केले. म्हणूनच छत्रपती शाहूंनी इ.स. 17 नोव्हेंबर 1713 मध्ये मजरी या गावी बाळाजी विश्वनाथ याला पेशवा नेमला कारण त्याने पश्चिम किना-यावरील कान्होजी आंग्रेला बुद्धिदत्तातुयाने ताराबाई कडून आपल्याकडे वळविण्यात यश संपादन केले कान्होजी सारखा दर्यावर्दी सारंग शाहू महाराजांच्या सेवेत रुजू केला साता-यास जाऊन महाराजांचे दर्शन घेतले आणि कान्होजी आंग्रे ¹ यास सरखेलीचे पद देऊन बस्त्रे व सिवके कटार पाठविली.

बाळाजी विश्वनाथ याने सद्यद बंधुना मदत करून मोगल सम्राट फरुखसियर कडून इ.स. 17 मार्च 1719 ला तीन सनदा (1) स्वराज्य, (2) सरदेशमुखी आणि (3) चौथे प्राप्त केल्या. ता. 3 मार्च 1719 रोजी चौथाई व ता. 15 मार्च 1719 रोजी सरदेशमुखीचा करार बादशहाने करून दिला. व शाहूच्या कुटूंबातील सर्व मंडळींची मुक्तता केली. 20 मार्च 1719 रोजी बाळाजीने दिल्ली सोडली आणि 4 जुलै 1719 ला साता-यास येऊन पोहचला ²

परंतु हया सनदेची अमलबजावणी होण्यापुर्वीच इ.स. 2 एप्रिल 1720 रोजी बाळाजी विश्वनाथचा मृत्यु सप्तवड येथे झाला

बाळाजी विश्वनाथाच्या मृत्युनंतर इ.स. 17 एप्रिल 1720 रोजी पराक्रमी, बुद्धिमान आणि देखण्या बाजीरावाला छत्रपती शाहूंनी पेशवा नेमले. चिमानी आप्पास पोडेत हो पदवी दिली. आणि दामाजी थोराताकडील काढून घेतलेला सरंजाम व सरदार की दिली. पुरंदरे यास मुतालकीची वस्त्रे दिली. ³ नेमकी हीच गोष्ट जुन्या अनुभवी मंडळीला आवडली नाही. त्यामध्ये नागपूरचे रघुजी भोसले, श्रीपतराव प्रतिनिधी, आनंदराव सुमंत, दाभाड, नशिराम भत्री यांचा समावेश होता.

-
- 1) पहिले बाजीराव पेशवे - प्रा. बेहरे पा. 45,46
 - 2) पहिले बाजीराव पेशवे - प्रा. नारायण केशव बेहरे पा. 60
 - 3) म.वि. पा. 136 पुरंदरे दप्तर
पहिले बाजीराव पेशवे - प्रा.नारायण केशव बेहरे पा. 65
Bajirao is the Great Peshwa. - C. K. Srinivasan P.23
हा समारंभ कराउनजीक मसुर गावी साजरा करण्यांत आला.

श्रीपतराव प्रतिनिधी आणि बाजीरावात मराठा राज्याच्या, धोरणाविषयी मतभेद निर्माण झालेत. श्रीपतरावांच्या मते प्रथम दाक्षिण जिंकून नंतर उत्तरेकडे आपला अधिकार जमवावा तर बाजीरावांच्या मते मोगल साम्राज्य कमकुवत झालेले आहे. अशावेळी घरात भाडत बसण्यापेक्षा बाहेर पडावे. 'फांद्या तोडत बसण्यापेक्षा बुंद्यावरच आपात करावा म्हणजे फांद्या आपोआप खाली पडतील.'⁴ मराठी साम्राज्याचा विस्तार होईल. या उत्तरेकडील आक्रमक विस्तारवादी धोरणाला जुन्या जाणकार अनुभवी सरदार मंडळीचा विरोध राहिल याची खात्री धोरल्या बाजीरावाला असल्यामुळेच त्याने जुन्या मंडळींना बाजूला सारून आपले नवीन धोरण अंमलात आणण्यास नवीन सरदार निर्माण केले. बाजीरावाने मराठा स्वराज्याचे रुपांतर मराठा साम्राज्यात केले. हे साम्राज्य निर्माण करीत असतांना बाजीरावाने तरुण, नवीन सरदार घडवले. त्यात राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, उदाजी पवार इत्यादि हाते. शिंदे, होळकर, पवार, मराठा साम्राज्यातील उत्तर भारतातील प्रमुख आधार स्तंभ झाले. उपरोक्त मराठा सरदारांतील केवळ होळकरांशीच अम्यक्त विषय संबंधित असल्यामुळे याच कालखंडात राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, पवार, मायकवाड इत्यादि पराक्रमी सरदारांचा उदय झाला. ⁵

Peshwa found in Udoji Pawar, Malharrao Holkar and Ranoji Shindia a band of remarkable Soldiers who were prepared to carry out the commands of the Peshwa.

राणोजी बाळाजी विश्वनाथाच्या काळापासून पेशव्यांकडे होते. ⁶ मल्हारराव सुरवातीला कंठानी कदमबडि फडे होते. 'बहुत दिवस आम्ही बाढीयाकडे होतो. हाली त्याचा आमचा बिघाड पडला. त्यास्तव आम्ही मोहनसिंग राणे याजकडे राजश्री बापुनी प्रभुचे मारफतीने तजवीज करीत होतो. मग त्यांनी सायेबाकडे तजवीज करून पाठविला आहे.' ⁷ शिंदे, होळकर एकाच मालकाचे नोकर असले तरी पालखेडच्या मोहिमेने एकत्र आले. आणि मग मात्र जोडी जमुन बहुतेक सर्व स्वा-यात शिंदे, होळकर जोडीने असायचे. 6 मार्च 1728 ला मुंगी शेगावचा तह झाला.

-
- 4) ग्रँट उफ - History of the Marathas I पा. 271
 5) Bajirao Ist C. K. Srinivasan पा. 28
 6) म. वि. - 1 - पा. 335
 (राम इंगळे पा.2)
 7) पे. द. 17
 हो. र. सा. 1 पा. 5,6

इ स 1720 ते 1740 पर्यंत बाजीराव पेशव्यानी राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकरांच्या मदतीने मराठी राज्याचा विस्तार उत्तरेकडे केला आणि शिवाजी महाराजांचे हिंदुपद पादशाहीचे स्वप्न साकार केले.

बाळाजी पंताच्या कारकीर्दीच्या अखेरीसच मल्हारराव होळकराने पवारांच्या मदतीने माळव्याचे राजकारण सुरू केले होते. बाळाजीनं दिल्लीहून परत येतांना बाजीरावास उत्तरतच ठेवले 1723-24 च्या दरम्यान केव्हातरी मल्हाररावाने आपले ठाणे इंदुरास दिले व उदार्जी पवाराने धारचा कब्जा घेतला. 9

होळकरांचे पूर्ववृत्त -

होळकरांचे पूर्वज पुण्याजवळील चाफगावी राहत असून पुढे ते पुण्यापासून चाळीस मैलावर निरा नदीच्या काठी होळ खेडे आहे तेथे रहावयास गेले. त्या गावावरूनच त्यांना होळकर हे नाव पडले. त्यापूर्वी त्यांचे नांव विरकर होते. तेथे वस्तीला गेलेल्या खंडुजीचा धंदा धनगराचा होता तो त्या गावचा ग्रामधिकारी 'चौगुला' होता त्याच्या मुलाचे नाव मल्हारी याचा जन्म 16 मार्च 1613 रोजी झाला तो 3 वर्षांचा असतानाच खंडाजी वारला तेव्हा भाऊबदाच्या त्रासाने त्याची आई जियाबाई आपल्या छबकडयास घेऊन खानदेशात तळोदे गावी आपला मामा भोजराज बारगळ याच्याकडे रहावयास गेली भोजराजही आपल्या गावचा 'चौगुला' असून कंठाजी कदमबाडे या सरदाराच्या पागेत पचेवीस स्वारांचा नाईक होता लहान मल्हारी एकदा शेतात झोपला असताना नागाने सायली कांरिता आपला फणा उभारून छत्र धरले असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे भोजराजलाही एकदा लक्ष्मीचा दृष्टांत झाला. व तुझा भाचा राजा होईल असे तिने सांगितले अशी आख्यायिका आहे भोजराजने आपली मुलगी गौतमाबाई मल्हारीस दिली व त्यास आपला जायई केले भोजराजने आपल्या पथकात मल्हारीस घेतले कंठाजी कदमबाडे पेशव्यांचा सरदार असल्यामुळे त्याच्या पथकातल्या मल्हारीवर साहजिकच पेशव्यांची दृष्टी गेली त्यांच्या बुणामुळेच बाजीरावाने त्याला आपल्या खास तैनातीत घेतले. मल्हारी लहानपणी अतशय हुड, खोडकर होता. एकदा तो घोड्याच्या धरणाकरिता शेतातील उभे घान्य दगपीत असात बाजीरावाने त्यास शेतक-यांचे नुकसान होईल म्हणून मना केले तेव्हा रागाच्या भरात शेतातील मातीच दकुळ बाजीरावाच्या तोंडावर फेंकून मारले परंतु हसून बाजीरावाने तो प्रकार गोंड केला आणि तेव्हापासून त्याची मैत्री जुळली बाळापुरच्या

लढाईत होळकर सामील होता. त्यांच्या पराक्रमाबुळेच त्यास 1725 साली 500 स्वारांचे प्रमुख नेमले राणोजी शिंदे, मल्हारजी होळकर व उदाजी पवार बाजीरावांचे लहानपनापासूनच सवंगडी असल्याची ही आख्यायिका आहे विशेषत होळकर, शिंद्यांच्या घराण्याशी पेशव्यांच्या घराण्याचा अत्यंत घरोब्याचा संबंध होता मल्हाररावाने तर आपल्या कारकिर्दीत चार पेशव्यांच्या कारकिर्दीचे अचलोकन केले असल्यामुळे पुढील पेशव्यांना तर तो घरातील कर्ता व अनुभवी पुरुष वाटून त्याचा ते अत्यंत मान ठेवीत ¹⁰

माळवा मोहीम - 30 नोव्हें. 1731

दक्षिण व उत्तर भारताला जोडणारा दुवा माळवा अत्यंत सुपीक प्रांत आहे. उत्तरेत दिल्लीच्या पातशाहीवर आक्रमण करण्यास सुजरात व बुंदेल - खंडावर आंध्रकार करण्यास माळव्यावर अधिकार असणे नितांत आवश्यक होते. होळकर शिंद्यांच्या पेशव्यांची मोहिमाची सुरवात माळवा विजयानेच झाली

यावेळी गिरधर बहादुर माळव्याचा सुभेदार होता त्याचा भाऊ दयाबहादुर मदतीला असल्यामुळे भराठ्यांना चौकई व सरदेसमुखी वसूल करता येत नव्हती तेव्हा बाजीरावाने सवाई जयसिंह व नंदलाल मंडलोई यांच्या मदतीने माळव्यावर आक्रमण करण्याचे ठरविले यावेळी बाजीराव स्वतः इ.स. 1728 मध्ये छत्रसालाच्या मदतीकरीता बुंदेल खंडात गेले आणि चिमाजी आप्पाला माळव्यावर आक्रमण करण्यास पाठविले सौम्य मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे, उदाजी पवार, बाजी भिवराव रेटरेकर इत्यादी सरदार होते नर्मदा पार करून माडव नडवा घाट चढून 27 नोव्हेंबर 1728 रोजी नालछा ¹¹ येथे तळ दिला दयाबहादुर आझमे-याच्या घाटापाशी मोठ्या फौजेच्या जमावार्निशी दबा घेऊन बसला होता. ¹² गिरधर बहादुर टेहळणी करीत होता धारच्या किल्ल्यात तयारी निशी महमद उमरखान ठेवला होता ¹³ माडुचा किल्लेदार महमद उमरखानही गिरधर बहादुरला येऊन सामील झाला

29 नोव्हें 1728 रोजी होळकर, शिंदे आणि गायकवाड या सरदारांनी अचानक गिरधर बहादुर वर आक्रमण करून, त्याचा पराभव करून त्याला ठार मारले त्याचा लहानभऊ दयाबहादुराशी

10. होळकरांचे पूर्ववृत्त पहिले बाजीराव पेशवे - प्रा. ना. के. बेहरे पा. 132, 133, 134

11. नालछा - विंधपवंताच्या माथ्यावर धार राज्यात.

12. मावळते मल्हारराव - उदयोन्मुख महादजी, डॉ. राम इंगळे पा. 3

बाजीराव द ग्रेट पेशवा - श्रीनिवासन पृ. 62

13. बाजीराव व ग्रेट पेशवा - श्रीनिवासन पा. 62

मुकाबला करून त्यालाही लोळविले ¹⁴ या माळवा विजयाचे श्रेय होळकर, शिंदे, पवाराना होते. बाजीरावाने चिमाजी आप्पास लिहिले. 'या उदाजी पवार, या मल्हारजी होळकर यांचे समाधान बहुतांशीने गांडे शब्द राखणे.' ¹⁵ माळवा विजयात उदाजी पवाराची कामगिरी ही मोलाची होती. ¹⁶

बाजीरावाकडून होळकरांना माळव्याची सनद (29 नोव्हें. 1731)

माळवा विजयाने होळकर, शिंदेच्या कर्तृत्वाला सुरवात झाली. या विजयाचे श्रेय प्रामुख्याने होळकर, शिंदे आणि उदाजी पवारानाचे आहे. माळवा विजयात उदाजी पवाराची कामगिरी मोलाची होती. ¹⁷ बाटणी संधी याद निर्माण झाला पवाराना माळव्यात अर्धा मोकसा हवा होता. त्याला अर्धा दिला तर होळकर, शिंदेयाचे काय ? असा प्रश्न होता या प्रकरणांमुळे पवार दुरावले. होळकर, शिंदे बळावले माळव्याचा स्वतंत्र कारभार होळकर, शिंदेयांना देण्यात आला. ¹⁸ इ.स. 22 नोव्हेंबर 1731 रोजी मल्हाराव व राणोजीच्या नावे संयुक्त सरंजाम दिला पेशव्यांच्या उत्तरेकडील राजवटीचे पहिले मोठे सरजामदार होळकर शिंदेचे होते. ¹⁹ 1733 साली होळकर व शिंदे यांच्या ताब्यात माळव्यातील जो मुलुख होता तो असा पाच परगणे व साडे तेरा सरदारे पेशव्यांच्या ताब्यात यावेळी आली असून ती त्यांनी शिंदे व होळकर या सरदारात वाटून दिली. 'यादी ४०० सन सलान, सलसीन (इ स 1732-33) जमा झाले मजकूर महात्मा निहाय सुभा प्रान्त माळवा, दफा ते पमेळ 10 सफर, सरजामी राजश्री मल्हारजी होळकर व राणोजी शिंदे, श्रीमती राजश्री चिमणाजी बल्लाळ महाल वितपशील

5 कित्ता परगणे मजकूर

- 1 परगणे डोंबरपुर यांचे बाटणीपेकी एकूण महाल
- 1 परगणे दाहोद
- 1 परगणे सालोत
- 1 परगणे सुप
- 1 परगणे आळी

5

- 14 पे. द. 12, 15, 16, 17 23, 25, 27, 28, 29, 31, 32.
बाजीराव द गेट पेशवा - श्रीनिवासन पा. 62 (61-62)
15. पे. द. 13 ते 33 } कित्ता पा. 61, 62, 63 श्रीनिवासन
16. पे. द. 13 ते 33 ते 23-30
17. पे. द. 13 ते 33 ते 23 - 30
18. पे. द. 30 ते 318
19. डॉ. राम इंगळे पृ. 4
पहिले बाजीराव - प्रा. वेहरे (माळवा सनद) पा. 162

13 । कित्ता सरकारे

- । सारंगपुर व उजैन
- । सरकार मंदसोर
- । सरकार पिंडावाकोली बागुणी
- । सरकार भेलस
- । सरकार मांडवगड
- । सरकार चंदेरी बुदरुक्त व खुर्द
- । सरकार अढयाबाद
- । सरकार आलमबीरपुर
- । सरकार धाकोडी
- । सरकार भदे
- । सरकार रहाबाद
- । सरकार हाडेपेकी महाल 7 एकुण निमे
- । सरकार कोटे
- । सरकार बुंदी

13 सरकार

मलहारराव होळकरांनी बाजीरावाच्या कारकिर्दीत प्रत्येक 20 युध्दात, मोहिमेत भाग घेवुन मदत केली. माळवा, बुंदेलखंड, आणि दिल्लीपर्यंत मराठ्यांचे राज्य व प्रभा । प्रस्थापित झाला.

बोहरासरायचा तह - (दुराईसरायचा तह 8 जाने 1738)

पावसाळा संपल्यानंतर निजाम दिल्लीवरून दक्षिणत यावयास निघाला. यमुना उतरून बुंदेलखंड या मार्गाने आला. दक्षिणेतील सरदारास त्याने नासिरजंगाकडे जावयास सांगितले. तेव्हा खुद पेशव्यांनी होळकर, शिंदेस पाठवुन मिरमानाखान फौजदार मारला. दोन हजार फौज बुडविली. मराठ्यांचा दोन्हीकडून कोडमारा करण्यास डिसेंबर 1737 मध्ये नबाब भोपाळजवळ आला. तत्पूर्वी मराठ्यांनीच त्याला चारीकडून वेढले. 15 डिसेंबर 1737 ला अखेर लढाईला सुरवात होऊन शेवटी निजामाला भोपाळच्या किल्ल्यात आश्रय घ्यावा लागुन तो कोंढरुपा गेला. 21 निजामाने बाजीरावांबरोबर तह केला. निजामाने उत्तरेकडून व दक्षिणेकडूनही मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला. रघुजी भोसले ने थुगाव जवळ अलिचपूरचा सुभेदार सुजातखान बुडविला. 22 तापी तिरावर चिमाजी आप्पा सज्ज

20. पहिले बाजीराव पेशवे - प्रा. वेहरे पृ. 162

21. प्र. च. ले. 33, 36

22. पे. द. 30 ले 207

असल्याने नासिरजंग सरकला नाही ²³ त्याला मदत मिळणे अशक्य झाले. मराठयांजबळही तोफांचा अभाव असल्यामुळे त्यापेक्षा अधिक मारा करणे शक्य नव्हते ²⁴ शेवटी 8 जानेवारी 1737 राजा दाराईसरायचा तह झाला या मोहिमेत मल्हाररायाने बाहेरून निजामाला मदत करणा-या सफदरजंग व कोटयाच्या राजाचा समाचार घेतला तर राणोजीनी प्रत्यक्ष निजामावर हल्ला करून त्याला भोपाळच्या किल्ल्यात आश्रय घ्यायला भाब पाडले ²⁵ ह्या तहानुसार चंभळपर्यंतचा मुख्य मराठयांच्या अधिकारात आला या विजयाने बाजीरावाला अखिल भारतीय स्तरावर कीर्ती मिळून तो यज्ञाच्या अतिउच्च शिखरावर पोहचला. ²⁶

The Victory of Bhopal marks the Zenith of the Peshwas triumphant career." Ibid P. 149

होळकर शिंदेचा राजपुताण्यात प्रवेश -

सवाईजीने बुंदी येथील कुयसिंगास गादीवरून दुर करून आपला जायई दलीलसिंहस गदीवर बसविले पण दलीलसिंहाच्या भावाने-प्रतापसिंहने कुयसिंगाचा पक्ष घेऊन शिंदे होळकरांना मदत मागितली. ²² एप्रिल 1734 मध्ये होळकर शिंद्यांनी बुंदी जिंकून कुयसिंगाला परत गादीवर बसविले कृतज्ञता म्हणून राणीने मल्हाररावास भाऊ मानून राखी बांधली ²⁷ होळकर शिंद्यांची पाठ वळताच सवाईजीने बुंदी हस्तगत करून परत दलीलसिंहस राजा बनविले ²⁸ या गादीच्या वारसा मुकुदामुळे राजपुताण्यात होळकर शिंद्यांचा प्रथमच प्रवेश झाला

होळकर शिंद्यांची पहिली स्वतंत्र मोहीम -

1735 च्या सुरवातीला खानदोरा, जयसिंग, अभयसिंह व महाराज कोटेकर दोन लाख स्वार, पाच तोफखान्यांसह मुकुद-याचा वाट उतरून रामपुरा प्रांतात आले. ²⁹ होळकर शिंद्यांनी बुंदी

23. म.वि. 1 प्र. 372

24. इ. च. ले. 35

25. म.वि. 1 पा. 371, 372

26. The battle of Bhopal and the Conversion of Dorsehsari Where the last great triumphs of Bajirao - G.S.Sardesai, P. 160

बाजीराव द ग्रेट पेशवा - श्रीनिवासन पृ. 110

26. बाजीराव द. ग्रेट पेशवा - श्रीनिवासन पृ. 149

27. रा.म.स. पृ. 40

28. रा.म.स. पृ. 41

29. पे.द. 14 ले 21,22

काटाकडे मोर्चा घळपुन सवाईजींच्या प्रदशात लुटालुट करुन पिछाडीचा मुलूख उध्वस्त केल्याने राजपुताचा धीर सुटला. सवाईजी जयनगरकडे गळले ³⁰ या संघर्षात मोगलाची भिस्त तोफखान्यावर तर मराठ्याची घोडदळावर होती. 28 फेब्रु 1735 ला मराठ्यांनी सांबर लुटले राजपुतानी खंडणी देऊन आपला बचाव केला. जयसिंहाच्या मध्यस्थीने होळकर शिंद्यांशी तहाचे बोलणे झाले. ³¹ माळव्याची चौथी म्हणुन दरवर्षी 22 लक्ष खानदोराने कबूल करुन तो दिल्लीला निघुन गेला. मल्हारराव व राणोजी माळव्यातुन जुलै 1735 मध्ये पुण्यास आले. त्यांच्या सन्मानाप्रित्यर्थ पेशवा होळकरास संगमापावेतो तर शिवास धोरपडी पावेतो संभोर गेला. ³² राणोजी, मल्हारराव शिंदे, होळकरांनी स्वतःच्या भरवशावर केलेली ही पहिली मोहोम होती बाजीराव सरदारांना बरोबरीने व मित्रत्वाने वागवी त्यामुळे तेही सदेव त्यांचा मान राखीत असत.

बाजीरावाचा मृत्यु 28 एप्रिल 1740

नासिरजंग 12 डिसे 1739 रोजी बाजीरावावर घालुन आला. रघुजी भोसल्यांनी नारायण व हुमनाबाब या पेठा मारल्या सुलतानजी निंबाळकरांनी चंद्रसन जाधवाचा समाचार घेतला. ³³ निजामाने 27 फेब्रु. 1740 रोजी मुंगी, शेगाव, पैठण येथे व 3 मार्च 1740 रोजी नासिरजंगाने बाजीरावाची भेट घेतली होळकर, शिंदे सोबत होतेच. खरमोन, हंडिया या जहागिरीची पाहणी करण्यास ब-हाणपुरवरुन कुच केली. ही बाजीरावाची शेवटचीच मोहीम ठरली. इ.स. 28 एप्रिल 1740 मध्ये वयाच्या 40 व्या वर्षी नर्मदा तीरी रावेरखेडी येथे बाजीरावाचा अकाली मृत्यु झाला.

नानासाहेब पेशवे वसव - इ.स. 13 जून 1740

बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर छत्रपती शाहु महाराजांनी मराठा साम्राज्याची बाजीरावांनी केलेली सेवा लक्षात घेऊन त्याचा ज्येष्ठपुत्र बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब, पास इ.स. 13 जून 1740 रोजी पेशवाईची वस्त्रे देऊन पेशवा केले. चिमाजी आप्पा लिहितो. 'छत्रपती स्वामीचे दर्शनास जातो. नानास पेशवाईचे वस्त्रे देऊन बहुमान करुन अवलंबीलेले पुण्यास येऊन सरदारी मुलूखगिरीवरुन येतील. ³⁴

-
30. पे.व. 14 से. 23
 31. पे.व. 14 से. 24, 26, 27
 32. पे.व. 22 से. 163
 33. पे.व. 22 से. 85
 34. हि.द.भा. से. 15 पृ. 43

नानासाहेबास पेशवाईची क्स्त्र मिळू नवे असो प्रयत्न राणोजी भोसल्यानी केला पण धिमजी आप्पा, होळकर, शिंदे, पिलाजी जाधव यांचा पाठिंबा असल्यामुळे क्स्त्र मिळण्यातील अडचण दूर होऊन शंवटी पेशवे पद नानासाहेबाना मिळाले. यामुळे सार्वजनिकच होळकर, शिंद्यांच्या अधिकारात वाढ झाली.³⁵ नानासाहेबांच्या काळात म्हणजे इ.स. 1740 ते 1760 च्या दरम्यान मराठ्यांचे साम्राज्य उत्तरेकडे अधिकच विस्तारीत गेले. 17 डिसें. 1749 मध्ये छत्रपती शाहू महाराजांचा मृत्यु झाला. पण मृत्युपूर्वीच सर्व सत्ता शाहू महाराजांनी नानासाहेब पेशवे आणि त्यांच्या उत्तराधिका-यांच्या हाती सोंपविली होती. पेशव्यास माळव्याची नायक, सुभेदारी मिळाली. पण या करारस राणोजी शिंदे, महारराव होळकर, यशवंतराव पवार व पिलाजी जाधव यांना पेशव्यांचे अमीनदार म्हणून बादशहास कबुलाफत लिहून घ्यावी लागली.³⁶

राजपुतांशी राजकारण

एव्हाना राजपुताण्यात मराठ्यांचा दराय, धाक निर्माण झाला होता. मराठे राजपुताण्यात पोहचताच अभयसिंहाने त्यांच्याशी लढण्याचे ठाळल्याने या मोहिमेत द्रव्य प्राप्ती झाली नाही म्हणून पेशव्याने लिहिले. 'अभयसिंहाचे मैत्रीची भमता, सर्कारी न धरता द्रव्य वाच्य होय तो अर्थ करणे, तुम्ही त्याशी निष्ठुता केली या खरीज राजकारणावर यऊन सध्याचं कार्य करू देत नाहीत.'³⁷ या गोष्टीने चिडून महाररावाने पेशव्यास लिहिले. 'स्वामीचे नाव आमचे पदरी त्यामुळे राजपुतांशी स्नेह अगर केव्हाही विरुद्ध त्यास हे राजपुत त्याजपासुन निर्माण जाले. अथवा साक्षात बंधू ते परस्पर एकाचे एक नव्हेत तेथे आमचे कोडुन हांणार. आम्ही त्याचा भरवसा कोडुन धरणार । अभयसिंहाने आपणावर कधी कधी कृतोपकारही केला नाही. अथवा लालचेचा प्रसंगही घडला नाही..... मग कोणी गोष्टी निमित्त स्वामी सेवेशी चुकावे । त्यास काया वाचा मने करुन एकनिष्ठ स्वामीचे पायी आहे.'³⁸ यावेळी नूदेल मराठ्या विरुद्ध एक झाल्याने त्यांच्या बंदोबस्ताची कामगिरी होळकर, शिंदे वर आली. 1740 मध्ये सवाई जयसिंहचा मृत्यु झाल्याने त्याच्या ईश्वरसिंह व बाधोसिंह या मुलांमध्ये गादीसाठी कलह निर्माण झाला. या संघर्शात होळकर, शिंदेनी ईश्वरसिंहाची बाजू घेऊन भेलशास वेढा घालून 11 मार्च 1745 ला भेलसा जिंकून घेतला. 21 जुलै 1745 ला सुजालपुर येथे राणोजीचा मृत्यु झाला.

35. हि. द. भा. ले. 21

36. नानासाहेब पेशव्यांचे खरीज - सरदेसाई पा. 27, 38, 39.

37. पे. द. 27 ले. 2

38. पे. द. 27 ले. 2

'जयाप्पास बुंदीकोठयाहुन पैसा मिळाला तेव्हा मल्हाररावांचे तोंडास पाणी सुटले. इतक्यात 65 लक्ष रुपये देतो तुमची मदत आम्हाला द्या' असे माधोसिंगाने होळकरास कळविले. ही घोष्ट मान्य करुन होळकरांनी ईश्वरसिंगावर चाल केली.³⁹ यामुळे शिंदे होळकरात कायमचे वेढ निर्माण झाले. शिंदे होळकरांचे जमेना तेव्हा स्वतः नानासाहेब उत्तरेत गेले. (10-12-1747 ते 9-7-1748) या स्वारीस नेवाईची स्वारी म्हणतात.⁴⁰

माधोसिंगाने आपला रामपुरा परगणा होळकरास मदती दाखल दिला. जो अजुन होळकरांकडे आहे.⁴¹ मल्हाररावास न दुखविण्यासाठी नानासाहेबाने या प्रकरणी जी धरसोड केली तीमुळे मराठ्यांचा तिकडे दुर्लौकिक झाला. पैश्याच्या लोभाने घचने मोडुन पाहिजे त्या पक्षास मराठे मिळतात असे दिसुन येताच राजपुतास जयसिंगापसुन मराठ्यांवेषधी हिंदुत्वाच्या अभिमानामुळे जो आदर वाटे तो लयप्त गेला.⁴² इ.स. 1728 पासुन मल्हारराव, राणोजी ही जाडी एकत्र नाही अशी एकही स्वारी,क्रिंवा मोहिम घडली नाही. दोघातुन एकाला वगळुन त्यांच्या कायांचा आढावा घेणेही शक्य नाही. शौर्य, घाडस, कर्तबगारी, पराक्रमात दोघही समतुल्य होते. मोगलांच्या दुर्बलतेने निर्माण झालेली उत्तरेतील राजकीय पोळी त्यांनी भरुन काढली होती.⁴³ पारसुनिस लिहीतात 'शाहु महाराजख राजकाये धुरधर बाळाजी विश्वनाथ, रणपट्ट थोरले बाजीराव आणि कारस्थानी बाळाजी बाजीराव यांच्या कारकिर्दीचे सुक्ष्म अवलोकन केले तर त्यातील बराच भाग पिलाजीराव जाधव, मल्हारराव होळकर आणि राणोजी शिंदे प्रभुती तरुण व नव्या दमाचे मराठे सरदारांच्या शौर्य कृतींनी भरलेला आहे. असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.' ⁴⁴ राणोजी मल्हाररावांचा संपूर्ण कालखंड बघता आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत मराठेशाहीची एकदिलाने सेवा करण्यात गेला असे म्हणता येईल.

कुंभेरीचा वेढ -

दिल्लीच्या बादशहाने सफदरजंगाची वजीर पदावरुन हकालपट्टी केल्यान त्या दोघात संघर्ष सुरु झाला. त्यामुळे बादशहाने मराठ्यांना मदत मागितली. त्यानुसार पेशव्यांनी रघुनाथ दादा,

-
39. नानासाहेब पेशवे - सरदेसाई पा. 55
 40. नानासाहेब पेशवे - सरदेसाई पा. 60-61
 41. नानासाहेब पेशवे - सरदेसाई पा. 61.4
 42. नानासाहेब पेशवे - सरदेसाई पा. 61
 43. डॉ. राम इंगळे मल्हारराव, महादजी
 44. ऐ.च.भा-2 पा.57

होळकर व शिंद्याना रवाना केले. पण मराठे दिल्लीत पोहचण्यापूर्वीच सफदरजंगाचे पारिपत्य झाले होते. यानंतर थोड्याच दिवसात सफदरजंगाचा मृत्यु झाला. 1754 मध्ये याचवेळी आगा अजमेरच्या सुभ्यावरून मराठ्यांचे सुरजमल जाटांशी वितुष्ट येऊन मुघद जुंगले रघुनाथराव, मल्हारराव होळकर यांनी कुंभेरीस वेढा दिल्यावर गाजीउद्दीन बादशहाचा तोफखाना घेऊन मराठ्यांच्या मदतीला आला. मराठे व गाजीउद्दीनाचे सख्य पाहुन बादशहाने सुरजमलास गुप्त पत्र पाठवून त्यास टिफाय धरण्यास सांगितले व स्वतःस बाहयत मराठ्यांना पण आतून जाटास मदत करण्यास फौजेसह मरतपुराकडे येऊ लागला. पण हे कारस्थान गाजीउद्दीनास कळताच त्याने मल्हाररावांना सोबत घेऊन दिल्लीच्या सैन्यावर (जाटाच्या मदतीला जाणाऱ्या) छापा घालून फडशा उडविला. बादशहा प्रचुन दिल्लीला परत गेला. तर होळकर गाजीउद्दीन यांनी वेढा घातला. कुंभेरीचा किल्ला मजबुत असून वालवटामुळे सुरून लावणे शक्य नव्हते. जाट 40 लक्ष रुपये देण्यास तयार होता. तर रघुनाथरावांची मागणी 1 कोटीची होती. वेढा चालू असताना मल्हाररावांचा एकुलता एक मुलगा होळकर हा दारु पिऊन बेहोश स्थितीत मोर्चात आला व तेथे जंजालेची मोर्ती लागून 17 मार्च 1754 ला ठार झाला. 45 हे वर्तमान ऐकताच मुखा व डोळ्याने अनावर होऊन मल्हाररावांनी प्रतिज्ञा केली की, सुरजमलाचा शिरच्छेद करून कुंभेरीची माती यमुनेत टाकली तरच जन्माला आलीयाचे सार्यक नाही तर प्राण त्याच करीत. 46 शेवटी जयाप्पाच्या मध्यस्थीने रघुनाथरावाने 60 लक्ष खडपी घेऊन वेढा उठविला. जयाप्पा रामसिंगाच्या मदतीस मारबाडला गेला. या घटनेमुळे होळकर शिंदे तोंड परत बाडली. त्यावेळी सुरजमल जाटाचा शिरच्छेद करून त्याचे शिर यमुनेत टाकण्याची प्रतिज्ञा मल्हाररावाने केली ही बातमी सुरजमलची पत्नी राणी किशोरी देवीला कळली. त्यामुळे ती भयभीत होऊन रुपराम कटारीमार्फत तिने शिंद्यांशी तहाचे बोलणे लावले. रघुनाथरावांचे मन कुंभेरीचा वेढा उठविण्यास बळविले. प्राप्त परिस्थितीत सुरजमल जाटांशी तह करावा असे जयाप्पा शिंदेचे मत होते. 47 जाटाने 30 लक्ष रु. देण्याचे कबूल करताच 18 मे 1754 ला वेढा उठविला. जयाप्पाने या प्रकरणात जाटाची बाजी उचलून घरली. जयाप्पा बाळाजी यशवंतास लिहिले. 'ठाणे, कुंभेरी प्रांत जाटगडा येथे मोर्चे बांधले गेले असते जाट जेर-वस्तीत येऊन त्याचे वकील आले असते.

45. हो.इ.सा. 3 ले. 205

46. नानासाहेब पेशवे यांचे चरित्र - सरदेसाई या 138

47. शि.इ.सा.भा. 3 ले. 205

बहुत बजीद होऊन सलुखाची रदयदली करीत असते. ⁴⁸ मल्हाररायांना पुत्रमृत्युचा आघात असह्य होता. आभाळच त्यांच्यावर कोसळले होते. मानवी स्वभावानुसार राग, क्रोध, दुःख अशा द्रोघातुन बदल्याची भावना निर्माण होणे स्वाभाविकच होते. तीच गोष्ट मल्हाररायांच्या बाबतीतही घडली. जगाप्पाने जाटांची बाजू घेतली हे खटकणेही स्वाभाविकच होते. शिंदे-होळकरांतील भाऊपणात ही गोष्ट विसंगत होती. रघुनाथराव या स्वारोचे प्रमुख होते. त्यांचा निर्णय मल्हाररावाने मानला.

यावेळी अहिल्याबाई सती जाणार होती. पण मल्हाररायांच्या दगडहातुळे आणि त्यांना तिची गंधर्वाची ऐज्यामुळे अहिल्याबाईंना आपला राती जाण्याचा निर्णय शेवटी बदलावा लागला. ⁴⁹

पानिपतच्या तिस-या युद्धात कुचराई केल्याचा मल्हाररावांवर आरोप -

मल्हारराव होळकरांवर पानिपतच्या तिस-या युद्धात 14 जाने 1761 रोजी कुचराई केल्याचा आरोप काही इतिहासकार करतात. तसेच मानसपुत्र नजीबखान रोहिल्याला आतुन पाठिंबा दिला असाही आरोप करतात. पण या दोन्ही आरोपात तथ्य वाटत नाही.

उत्तरेत मराठ्यांचे वर्चस्व स्थापण्यास नजीबच्या अडथळ्या होता. त्यामुळे त्याचे पारपत्य करण्याची आशा पेशण्यानी दिली. हा विचार शिंदेनाही मान्य होता. रघुनाथराव व जनकोजीची भेट कोटया नजीबक जुलै 1758 ला झाली. तेव्हा रघुनाथराव दादाने जनकोजीला सभेवेतले. 'मल्हारराव नजीबखाना विरुद्ध केलेल्या प्रत्येक कार्यात अडथळा आणतो. नजीबवर नियंत्रण अस. कोटी रु. व मोठी सेना लागली तरी हरकत नाही. तो अतिशय घृष्ट आहे. तो निश्चितच मराठ्यांच्या आकांक्षेचा नाश करील.' ⁵⁰ इतिहासकार्य वि.श.राजवाडे लिहितात. 'हयाच वेळी मल्हाररावाने नजीबखानाचे साधन करून ठेवले. त्यामुळे रघुनाथरावांच्या तडाख्यातुन नजीब वाचला नाही तर मराठ्यांच्या कुशीतील ही व्याद त्याचवेळी नाहीशी झाली असती.' ⁵¹ दादसाहेबानी नजीबवर चाल करून

48. इ.स.स. 1 ले 122

49. हो.इ.स. 1 पा. 123

50. न्य.हि.व्हे. 2 पृ. 417

51. ऐ.प्र.पा. 56 2 खंड 1 ले 48

जाण्याचे ठरविले तेव्हा मल्हारराव म्हणाले 'प्रथम मला तोंडून ठार करा आणि मग पुढे पाऊल टाका. मी तुम्हास पुढे जाऊ देत नाही' ⁵² 'जगा आणि जन्म या' या धोरणाचा अंगीकार करून नजीबखानाला हाताशी धरून हा मल्हाररावांचा सल्ला रघुनाथरावांनी उपहासात्मक रीतीने धुडकावून लावला ⁵³ मल्हाररावांचे राजकारण आधोपशून्यच तडजोडीच होते. बदलापोकर व बाजीराव पेशवे, कठाजी कदमबाई व बाजीरावाचा सचिवही त्याने मिटविला होता. अभयसिंह बराठा सिंहाचे घांठण लागेच मिटविले होते ⁵⁴ आपटे लिहितात 'नजीबखी गोडी नुसाची ठेवली तर तो अम्बालीस आपल्या साहाय्यासाठी बोलावणार नाही. असा मल्हाररावांचा अंदाज होता. पण ही कल्पना इतरांना पसंत नसल्यामुळे नजीब हा 'मल्हाररावांचा मानसपुत्र आहे' असा गैरसमज पक्षभेदाच्या आरडाओरडेत अस्तित्वात आला. पण तो समज वस्तुस्थिती निदर्शक नव्हता' ⁵⁵ स्वतः योजलेले काग नुकसान न सोसता अगदी व्यावस्थितपणे तडीत नेण्यात मल्हाररावांचा हातखंडा होता. ⁵⁶ मल्हाररावविषयी सेंजवेलकर लिहितात 'मल्हारराव शत्रुपक्षाचाही स्नेही बनण्याचे कारण तो कोणतीच मोष्ट तुटेल इतकी ताणणारा नव्हता. शत्रु हाती सापडलाय तर तो मारुनच टाकावा अशी त्याची वृत्ती नव्हती. यामुळे त्याचे शत्रुही सुत असेल असा भ्रम निर्माण होणे शक्य होते. पण राजकारणात तो सदैव शत्रु किंवा मित्र कोणीच असत नाही अशा मताचा असल्यामुळे त्याची तशी वागणूक होत असे' ⁵⁷ नजीबखी मल्हाररावांची वानगूक रास्त होती याचा महत्त्वाचा पुरावा म्हणजे 1769 मध्ये थोरल्या माधवरावांच्या काळात मराठे उत्तरत आले. तुकाजी होळकर, महादजी शिंदे, रामचंद्र गणेश कानडे, पिसाजी दृष्टी नेनियाल हे प्रमुख होते. त्यांनी उत्तरेत आल्यानंतर नजीबखी सलोखा केला ⁵⁸ वास्तविक यावेळी नजीब कर्तव्यशून्य झाला होता. तो आजारी असून झोलातून इकडे तिकडे फिरत होता ⁵⁹ तरीही माधवरावाने त्याच्याशी सलोखा केला. तो 31 ऑक्टोबर 1770 ला मृत पावला मग (मल्हाररावांच्या वडी) तर त्याच्या पाठीशी अब्दाली होता. म्हणूनच मल्हाररावांची वागणूक चुकीची होती असे म्हणता येणार नाही

-
52. दे. प. व्य. भा. 443
 53. फॉल व्हॅ. 2 पा. 112
 54. रा. म. स. पा. 79
 55. द. आ. ले. स. पा. 170
 56. पानी पा. 226
 57. पानी पा. 196
 58. डॉ. राम इंगळे मल्हारराव महादजी पा. 33
 59. डॉ. राम इंगळे मल्हारराव महादजी पा. 33

पानिपतचे युद्ध आणि मल्हारराव -

मल्हारराव येण्यापूर्वीच 10 जाने 1760 या बराही धाटावर दत्ताजी ठार झाला. जनकोजीच्या दहायरी बोळी घालून कोटपुतळीस आला ⁶⁰ जनकोजी सालजी बल्हाळ यास लिहिले दिलीवरी गिलच्या व रोहिले आले त्याची व आमचा लढाई जाली तिर्थरूप काका, बाबा यास गळ्या लागीन लढाईतच राहिले व आम्हासही उजव दंडावरी गाली लागली बुनने सांभाळून गाव कोटपुतळी प्रांत जेपूर येथे आले. ता तथेच राजश्री मल्हारजी बाबा, होळकर फौजसह वर्तमान आले या उपरी बुनने एखाद जाग सापुन आम्ही उभयता सह फौजेन्सी दिल्लीकडे रोहिले व गिलच्यास तबी करावयास एक दो रोजात जातो शत्रुस नेस्तनाभूत करितो ⁶¹ बखरकार लिहिले 'दोन्ही सैन्य येका जगी राहिली तेव्हा लोळाना जाहिले की, शरीरातून प्राण जाता जाता माघारा राहतो. ⁶² 4 मार्च 1760 रोजी बेरायत राहिल्याने मल्हाररावाचा पराभव झाला. ⁶³ त्यानंतर दोघेही दक्षिणेकडून मदत येण्याची वाट पहात राहिले

दत्ताजी ठार झाला तो मल्हाररावाच्या मदतीच्या अभावी नव्हे तर मराठ्यांनी परंपरागत शस्त्रे वापरली म्हणून शेंजवलेकर लिहितात. त्याचे मुख्य हत्यार बंदुक हे असुन मराठ्यांप्रमाणे घाला नव्हता. बंदुकीचा मार जरा लागुन करता येता नसा माल्याचा हात नाही ⁶⁴ मल्हाररावाने मदत केली नाही असे म्हणणारे इतिहासकार्य स्वतःच लिहितात. 'परंतु त्याच्या येण्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. जी बत शिद्याची झाली तीच बत मल्हाररावाची झाली ⁶⁵ सरकार मात्र मल्हाररावाला जबाबदार मानत नाही. 'मल्हारराव सवाई भायबपूरजवळ राजपुतस्थ्या वेढ्यात गुंतला असुन लगेच येऊ शकत नव्हता तो जे करू शकत होता ते सिकंदरा येथे 4 मार्च 1760 ला दिसले ⁶⁶ जनकोजींनी जी पत्र लिहिली त्यातुन त्याला धरतुंरेथती कळली नाही ⁶⁷

60. डॉ. राम इंगळे ले. 114
पे.द. 27 ले. 247

61. शि.इ.सा.भा.1 ले 220 पे.द. 21 ले 182 हि द.भा.2 ले.42

62. मा ब. पा. 84

63. पे.द. 21 ले. 188

64. पानि. पा. 35

65. हे.प्र. पा 81

66. फौल व्हें 2 प. 163,164

67. पे द. 2 ले. 115, 117

दत्ताजी गर्विष्ठ होता मल्हारराव येईपर्यंत तो थांबला नाही. अन्दालीच्या शक्तीचा अथुक् अदाज त्याला घेता आला नाही. एकदमने सामना केल्यामुळे स्वतः पेशव्यांनी त्याला दोष दिला. पेशवे गोविंद बलहळ यास लिहितात 'ऐशाच अन्दाली आली या करिता राजश्री दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे रोंहल्याचा कारभार ठेऊन गेले. तेच समयी राजश्री मल्हारराव होळकर यासही सामील करून जावयाचे हात. त न केले' ⁶⁸ दत्ताजीच्या मृत्युलाही मल्हाररावास जबाबदार धरता येत नाही. पानीपतवरील पराभवाला होळकर शिंदे जबाबदार नाही. आणि मल्हाररावाने प्रत्यक्ष युद्धात कुचराई केली याचा पुरावा नाही. ह. डबुल कस्ताना इतिहासाचार्य वि. श. राजवाडे स्वतः लिहितात 'मल्हारराव होळकर, दामाजी गायकवाड यांनी लढण्यात काही कसूर केली दिवा कसे वगैरे बरेच प्रश्न सोडवायचे आहेत. परंतु अस्सल कागदपत्र एक सुद्धा जवळ नसल्यामुळे व्यर्थ कित्या नित्यित सभाम्य असा निर्णय काढण्याचा कोरड्या खटपटीत पडण्याची माझी इच्छा नाही. व काही फायदा नाही' ⁶⁹ 'मल्हारराव होळकर याच्या बाजुवर झुंज मातवर जाहाले रेटत नाहीत जाहाले तेव्हा ती बाजू सोडून निघाले' ⁷⁰ दुस-या ठिकाणी इतिहासाचार्यांनी असे म्हटले आहे की, 'इकडे मल्हारराव होळकर याजवरी गुदरली ते समयी आभाळस ठिगळ काठवर लावतील / उपाय राहिला मग 25 स्वारांनीशी बाजू घेऊन निघून गेले' ⁷¹ ज्याने संपूर्ण बखरीत मल्हाररावाला दोष दिला त्याचे हे शब्द आहेत. कैफियतशर लिहितात 'उभयता सरदारांनी घोडे घातले जनकोजी शिंदे गारद झाले.' मल्हारराव होळकर यांनी ऐंशी स्वारांनीशी दक्षिणचा रस्ता धरला. ⁷² होळकराच्या शैलीत म्हटले की, 'मग त्यांनी आम्हाला त्वरेने निरोप पाठविला की, आमच्या कुटुंबाला युद्धभुमीतून सत्वर घेऊन जावे मग भाऊसाहेब हत्तीवरून खाली उतरले आणि बसंत नावाच्या घोडीवर स्वार झाले. आणि त्यांनी शत्रुवर चाल केली. आपणही लढावे आणि रणामणावर जीव द्यावा हेच आम्हाला इमानीपणा वाटले पण भाऊसाहेबांनी दिलेली आज्ञा आठवली तिच पालन करणेच श्रेयकर होय. हे आम्ही जाणले.' ⁷³ महंमद जाफर, शामलु इराणच्या बादशहाच्या पदरी असून तो स्वतः पानीपत प्रसंगी हजर होता तो लिहितो 'जनकोजी आणि मल्हारराव हे मातम्बर मराठा सरदार होते तो लिहितो 'जनकोजी आणि मल्हारराव हे मातम्बर मराठा सरदार होते आपल्या लाख स्वारांनिशी ते निर्धाराने शहाप्संत खानाशी झुंजत होते.' ⁷⁴ वरील टिपण्यावरून

-
- 68 रा. ख. 1 ले. 157
 69 ऐ. प्र. पा. 85
 70. भा. ब. पा. 113
 71 भा. ब. पा. 135
 72 हो. कै. पा. 32
 73 पा. सं. भा. 1 पा. 40
 74 पा. सं. भा. 1 पा. 121

मल्हारराव लढला नाही असे म्हणता येणार नाही 75 ब-हाणपुलस गेल्यावर पेशव्याने होळकर, शिंदे, पवार यांचे देशचे महाल जप्त केले व होळकरास जिव्हारी लागेल असे पत्र लिहिले. होळकरानी पानिपतावर कुचराई केली म्हणून जप्ती झाली असे म्हणता येणार नाही. कारण एकट्या होळकराचे महाल जप्त होते तर असे म्हणता आले असते 76 जप्तीत पवार, शिंदे असून त्यांनी कुचराई केली नव्हती. पुरंद-यानी नानासाहेबाचे पत्र हाती पडल्यावर त्या पत्रासोबत गंगोबा तात्या चंद्रचुड यास पत्र लिहिले. 'या पत्रातील मजकूर सुभेदारसस कळविण्यास किंता बहुत होतील याकरिता तुम्ही पत्रातील भाव लिहोत्या अन्वयेच सांगणे जे गोष्टीने खरे न होत ते करावे.' 77 गंगाधर पंताच्या मुलाने रघुनाथरावास लिहिले 'हिंदुस्थानचो मदार सर्व सुभेदाराक आहे हे आज्ञा पूर्वपासून सर्व कारभार राव कैलासचासी यानीही रा सुभेदाराचेच हाती घेतला. अलिच्छडे येणेप्रमाणे चालत आले परंतु अवदा श्रीमंत शिरोजे होऊन माघारी फिरल्यावर खावंदानी पूर्ण सोभात अंतर केले. चाकरांनी सेवा करावयास अंतर केले नाही जे लढाईत होते ते सर्व भेटले असतात त्यांनी वतमान निवेदन केले असेल. मोडल्या मुजायी शिफारस कशास लिहावी शिंदे, पवार पूर्वापासून घाबर साहेब कामावर त्याच्या या गती अशा समयास त्याची जप्ती नसवी सुभेदार याजकडील महाल देशचे जप्त केले म्हणून श्रीमती येथे लिहिले होते तेणेकरून त्याचे चित्त उदासिनता आली आजपायले सेवा केली त्याचे फळ हे पुढे केले पाहे कळतच आहे. ऐसे बारबार बोलतात.' खरी कुचराई असती तर इतक्या छातीठोकपणे समर्थन कोपालाच करता आले नसते 78 मल्हारराव परत आले म्हणून पेशवे त्याच्यावर नाराज झालेले दिसत नाही पानिपतच्या पराभवाच्या दीर्घगामी परिणाम मराठा राजकारणावर झाला नानासाहेब भाऊसाहेबाच्या मदतीला निघाले असताना त्यांना पानिपतच्या पराभवाची बातमी ग्वाल्हेरजवळ कळली तेव्हा त्यांनी मराठ्यांची सत्ता पुन्हा स्थापण्यासाठी मल्हारराव होळकरांना उत्तरेत नेमले. आणि उत्तरेची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविली. बापुजी महादेवास पेशवे लिहिले 'तहाचा येरव्हिभार सर्व राजश्री मल्हारराव होळकर याजवर आहे. जे लयाहावयाचे ते तुम्ही त्यास लिहित जाणे ते तुम्हास आज्ञा करतील त्याप्रमे-वतणूक करणे 79 पुरुषोत्तम दामोदरास पेशवे लिहिले 'मल्हारराव ग्वाल्हेरीस फौज खुद्दा आहेत सर्व लहान मोठा व्यवहार त्याजवर आहे. तुम्ही जे सुभेदार

75. वि. घ. र. पा. 48

76. पु. द. भा. 1 पा. 69

77. पु. द. भा. 1 पा. 62

78. पु. द. भा. 1 पा. 63

79. हि. घ. भा. 1 ले. 202

आज्जा वारलील त्याप्रणे वर्तणुक करणे 80 वजिरास ठाकुरास घेल्या याच मजकुराच्या पाठविल्या' मल्हाररावाचे येणे फायद्याचे कसे ते नाना फडणविसाच्या पत्रावरून स्पष्ट होत 'मल्हारजी हांळकर जिवंत आले यासाठी ग्वाल्हेरीस राहाणे जाहाले नाहीतर नर्मदा पावेतो ठिकाण नव्हते 81 शेजवळकर लिहितात ' मरणाने मल्हारबा स्वामीनिष्ठ, शूर, क्षत्रधर्म पाळणारा ठरला अक्षता यात संशय नाही पण मराठ्यांचे राज्य 1761 नंतर उत्तरत कितीसे राहिले असते, याबद्दल शका वाटते 82 सारांज त्याने रघामनात कुचराई केली नाही आणि पराभवालाही तो जबाबदार नव्हता हे दिसून येते जलट त्याचे परत येणे प्रगटशाहाला हेतकारकच ठरले.

मंगरोळ मराठ्यांचे पुन्य - 29-30 नोव्हेंबर 1761

पानिपतच्या पराभवाने राजपुत शिरजोर हाऊन मराठ्यांचे चर्चस्व संपवण्याकरिता जयपुरचा माधोसिंह राजपुताचा संप बनवु लागला शिबक फडणीसाने पेशव्यांना लिहिले. ' राजे माधोसिंह यांनी नेपणे मोर्चे लावून माळव्यातील अमल उठवाया म्हणून फौजसुद्धा चमेलीवर आला त्याचे पारपत्य न करावे तर माळवा राहणार नाही 83 माधोसासंगाचा मंगरोळ भारवड येथे मल्हारराव व बंगोबा नात्याने संपूर्ण पराभव केला. यावेषयी घनसिंगाने पेशव्यांना लिहिले 'राजश्री मल्हारराव सुभेदार दरबूख कोटयास जाऊन कोटेकराची फौज समावणे घेऊन दाऊदायची फौज बुडविली राजसिंग चौडचढया जखमी फौज व चलाली फौज ऐसे खोपरस लागले आहेत 84 ' सुभेदारास जखम लागली तिला बहुत जेर होऊन माघारे फिरत याकरिता ते जख्मीतच आहेत . . सुभेदारास आजपायले आरोग्य नाही बहुत क्षीण तीन महीने स्नान नाही शरीर बहुत तुटले 85 या युद्धात शिंदेची फौज साबत होती सरकार लिहतात शिंद्यांच्या फौजेने जोरदार मुकाबला केला ते म्हणत होते पानिपतचा कलंक धुवून काडला 86 पानिपतच्या पराभवाने मराठे कमकुवत झाले असे समजणा-या राजपुतांना मल्हाररावांनी व राणोजींनी मराठ्यांचे केलेली प्रतिष्ठा सत्ता उत्तर भारतात चंबळपर्यंत पुन्हा प्राप्त करून दिली

80. हि. द. भा. 1 ले. 205, 210, 211
 81. ना. पा. र. पा. 25
 82. पानि पा. 197
 83. के. व्ही. व्ही. 4 पा. 425
 84. के. व्ही. व्ही. 4 ले. 27
 85. के. व्ही. व्ही. 4 ले. 37
 86. फॉल. व्ही. 2 पा. 361

आणि मराठे प्रबळ असल्याचे राजपुताना पुन्हा प्रत्ययास आणून दिले यावेळी सरकार लिहितात ' पानिपतानंतर अवघ्या बारा महिन्यांच्या आत राजपुताना परिस्थिती प्रतिकूल झाली. एकमेव वयोवृद्ध मलहारगवाचे हे होळकराचे हे गर्तुल्य होते.' 87 तर युद्धावधी ते लिहितात ' या युद्धाने निर्णय झाला मराठ्यांच्या विरोधात सधे बनवायला राजपुताना सधे मिळाली नाही. पानिपतने गेलेली मराठ्यांची प्रतिष्ठा पुन्हा स्थापन झाली.' 88 पानिपतनंतर हताश, मरगळलेल्या मराठ्यांना हा विजय सजीवन, नवजीवन देणारा आशादायक ठरला. उत्तरेचा मार्ग सुरक्षित राहून पुन्हा वर्चस्व उत्तरेत निर्माण करता आले.

नानासाहेब पेशव्यांचे मृत्यु (23 जून 1761)

पानिपतातील दु खंड घटनांमुळे पेशव्यांच्या मनावर जबरदस्त थापात झाला. कित्येक दिवस ते भ्रमिष्टासारखे वागत होते ते सतत चिड्यावेड करीत असत. रागात त्यांना झटके येत. 89 12 जून रोजी नानासाहेब शनिवार वाड्यातून पर्वतोवर रहायला गेले आणि तिथेच त्यांचा 23 जून 1761 ला पहाटे मृत्यु झाला. पानिपतच्या पराभवाचा सर्वात महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे पेशव्यांचा मृत्यु झाला हा होय

माधवरावांना पेशवाईची कस्रे मिळाली - 17 जुलै 1761

पानिपतच्या पराभवाच्या आघातानेच नानासाहेबांचा मृत्यु 23 जून 1761 ला झाला त्याच्या मृत्युनंतर त्याचा दुसरा मुलगा माधवराव याला 17 जुलै 1761 रोजी पेशवाईची कस्रे मिळाली. दाबळी माधवरावांचे वय अवघे 16 वर्षांचे असल्याने सुरवातीला 3 वर्षे कारभार गोपिकाबाईंच्या हाती होता वयाच्या 18 व्या वर्षी संपूर्ण सुने माधवरावांनी हातात घेतली.

राक्षस भुक्कने युद्ध - 10 ऑक्टोबर 1763

मराठ्यांच्या पानिपतच्या पराभवाने निजाम शेफारुन त्याने रघुनाथराव व माधवरावांच्या कलहाचा फायदा घेण्याचे ठरविले त्याला ती सुवर्णसंधी मिळाली चुस्त्या पुतण्याचे तर आळगाव येथे प्रत्यक्ष युद्ध झाले 90

87. फॉल. व्हॅ. 2 पा. 364

88. फॉल. व्हॅ. 2 पा. 364

89. मराठ्यांचा इतिहास - डॉ. शरद कोलारकर

90. ना. घे. ज्ञ. पा. 397

पेजव्याने सखाराम बापूच्या साह्याने निजामाशी गानमी काढ्याने सद्धण्याचे ठरविले गानमी काढ्याचे भीष्माचार्य मल्हाररावाची बरज पद्धत्याने माधवराय स्वतः त्यांना आपापसा मेलं व मल्हारराव मोहंमेत सामील झाले ⁹¹ निजामाच्या पक्षात सामील झालेल्या सरदाराना फोडण्याची त्यांची समजूत घालून मोगलाच्या कटातून फोडून इकडे आणण्याचे काम सर्व सरदारांना मल्हारराव होळकराच्या मळ्यात घातले त्याच्या इतका जुना वजनदार सरदार दुसरा कोणीच राहिला नव्हता ⁹² मल्हाररावांनी निजामाकडे गेलेल्या गोपाळराव पटवर्धन, मोरोबा फडणीस, पिराजी नाईक व भोसलना परत आणले ⁹³ 10 ऑक्टोबर 1763 रोजी राक्षसभुवन येथे युद्ध होऊन त्या युद्धात निजामाचा पराभव झाला माधवराव लिहितात 'पुर्वी दोन तीन लढाया झाल्या परंतु मोगलास या त हेची जरब कधीच बसली नव्हती, ⁹⁴ पानपताने हताश न होता मराठ्यांनी पुन्हा कबर बांधली या कामात श्रीमंत थारल माधवराव साहेब व सुभेदार मल्हारराव होळकर हे अग्रगण्य होते ⁹⁵ माधवरावांनी दक्षिण पत्करली आणि सुभेदार साहेबांनी उत्तर हाती घरली ⁹⁶ सन 1764 पासून तो 1766 पर्यंत म्हणजे आयुष्याच्या शेवटच्या घडीपर्यंत त्यांनी उत्तरेचे राजाला समर्थपणे धरून मराठ्यांची बडी पुन्हा पूर्ववत करायला दिली ⁹⁷

कुराच्या भेदानात पराभव -

इंग्रजविरुद्ध मल्हाररावाला अयोध्येचा वजीर सुजाअुद्दौला याने मदत मागितली मल्हाररावाने त्याला मदत करून आपल्या जुन्या तशाप्रमाण गानमी पद्धतीने मुकाबला केला पण तोफा व बंदुकापुढे कुराच्या भेदानात मल्हाररावाच्या टिकाव लागला नाही ⁹⁸ आणि त्यांना माघार घ्यावी लागली मल्हाररावाचा हा पहिला आणि शेवटचा पराभव ठरला वास्तविक मराठ्यांनी बदलत्या पांरोस्थितीशी समन्वय साधून झाला व तलवार ही जुनी शस्त्रे काळबाह्य झालीत याची जाण ठेवत नवीन पद्धती, शस्त्रे, तोफा व बंदुका आत्मसात करायला पाहिले होते. मल्हाररावसारख्या श्रेष्ठ सेनानीला हे कळले नसेल असे म्हणता येणार नाही पण वय झाल्यामुळे आता

91. मा. पे. ज. पा. 402
ऐ. से. स. पा. 212
92. ऐ. से. स. पा. 291
93. पु. द. भा. 3 प्र. पा. 35
94. पु. द. भा. 3 प्र. स. 339
95. मा. पा. ठाकुर हो. शा. 3 पा. 296 भा. 2
96. मा. पा. ठाकुर हो. शा. 3 पा. 296 भा. 2
97. मा. पा. ठाकुर हो. शा. 3 पा. 296 भा. 2
98. मा. पे. ज. पा. 421

त्याच्यात पूर्वीची उमेद राहिली नव्हती. त्याचे वय 72 वर्षांचे होते.⁹⁹ त्यानी महादजींना मदतीस यण्याचे लिहिले. महादजी लिहितात 'कोटेकराकडील मातब्बर माणूस आले आहेत. येथील मामलत जालियावर होळकराकडे जावे लागले. तिक्डील ही पत्रे आलीत की फिरंगियाची व याची लढाई जाली. होळकर माझी कालपीस येऊन दाखल झालेत. त्याजकडेही त्वरेने जावे लागले तिक्डीलही राजकारण भारी आहे'¹⁰⁰

मल्हाररावांचा मृत्यु - 20 मे 1766

इ.स. 1766 मध्ये दुस-यांदा मराठ्यांनी उत्तर माहोम आखले. या मोहिमेचे नेतृत्व रघुनाथराव दादाकडे होते. होळकर, शिंदे ही सोबत होते पण याच वेळी मल्हाररावाना कानाची व्यथा झाली. अनेक उपाय करूनही दुखणे बरे होत नव्हते. सदाशिव गंगाधर व विष्णु महादेव लिहितात. 'उदईक भेटोचा' मुहूर्त आहे. आगाऊ राजश्री महादजी शिंदे दर्शनास येतील तदोत्तर राजश्री सुभेदारही भेटीस येतील. राजश्री सुभेदाराच्या कानाला तिडक बहुत आहे. शरीर स्वस्थ नाही. फौजेत उभे राहुन भेट घ्यावी. पैसे शरीर स्वस्थ नाही.¹⁰¹ आणि शेवटी याच दुखण्यात झांशी जवळ आलमपुर येथे 20 मे 1766 रोजी मल्हाररावांचा मृत्यु झाला. त्यापूर्वी त्यानी महादजी व रघुनाथरावांची भेट करून दिली.¹⁰² मल्हाररावासोबत त्यांच्या पत्नी द्वारकाबाई व बजाबाई सती गेल्या. यावेळी रघुनाथरावांनी मल्हाररावाचा अंत्यसंस्कार व इतर विधि वर 2 लाख खर्च केलेत आणि आलमपुरचे नाव मल्हार नगर ठेवले.¹⁰³ इतकेच नव्हे तर पेशव्यांनी त्यांच्या समाधी करिता 15 गावांचे उत्पन्न लावले.¹⁰⁴ आजही मल्हाररावांचे स्मारक शिल्पकलेने युक्त असून त्या देवळात मल्हारराव व त्यांच्या दोन पत्नींच्या प्रतिमा आहेत.

कारभार मालेरावाला - वर्ष 1766

मल्हाररावांच्या मृत्युनंतर त्यांच्या मुलाचा खंडेरावांचा मुलगा मालेरावाच्या हातात इंदोरचा राज्यकारभार आला. पण या मालेरावाला बेडाचे झटके येत प्रवृत्तीने तो दृष्ट होता. मालेराव वड्रबुद्धीचा,

-
99. हो.इ.सा. भा. 1 लं. 1
 100. रा.ख. 13 ले 15,22
 101. रा.ख. ले 131
 102. हो.कै. पृ. 41
 103. हो.इ. भा. 2
 104. हो.इ. भा. 2

व्यसनी दुराचारी आणि वेडसर होता ¹⁰⁵ अहिल्याबाईंनी ब्राम्हणास दिलेल्या जाड्यात व शाली मध्ये तो विंचु झालुन ठेवीत असे. ते विंचु इंगळया ब्राम्हणास चावुन ते कळवळु लागले म्हणजे तो फिदीफिदी हसुन टाळया वाजवायचा ¹⁰⁶ एका दासीचा यात्रिकाशी सबध असल्याच्या नुस्त्या शबेने त्याने त्या यात्रिकाला असंख्य इंगळया हसवुन व चाबकाने मारुण प्राण घेतला. तो यात्रिक मरताना कळवळुन ओरडला 'मी निष्पाप आहे मला निरपराध्याला मारु नको पुन्हा पुन्हा विनवितो पण दृष्य ! तु ऐकत नाहीस मी जातीचा यात्रिक तुझा सुड होईन. भूत होऊन उरावर बसेन.'

त्याच दिवे लागणाला मालेरावाच्या अंगात ज्वर भरला. शरीराची नसनास तुटू लागली. मस्तक तडकु लागले घटात ती अस्ताव्यस्त धावू लागला. वाचवा, वाचवा म्हणून लोळण घेई. तर मध्येच डोक फोडून घेई. त्याची अवस्था पाहुन बाईचा जीव कळवले पण मालोजीची पापेच इतकी की पुण्यश्लोक मातेच्या पुण्यराशा धिटया पडल्या. आणि पापाचा घडा पुर्ण भरता क्षणीच मालेरावाने 27 मार्च 1767 ला जीव सोडला. ¹⁰⁷

रावोबा दादाची आणखिक -

मालेरावाचा मृत्यु झाल्याने होळकरांचे घराण्यास वारस नाही या सबबीवर तेथील सरदारकी आपणच बळकावून दोलत हडपावी अशी इच्छा रघुनाथराव दादाना झाली गंगाधर यशवंत चंद्रचुड हा होळकरांचा कारभारीही त्यांना सामील झाला. पण अहिल्याबाई ही खंबीर होती तिने माधवराव पेशव्यांना कळावले. ¹⁰⁸ तच्हा माधवरावांनी लिहिले 'तुमचे दोलती विषयी पाप बुद्धी ठेवील त्याचे पारिपत्य बेलाशक करावे.' ¹⁰⁹ दादा फौजेसह चालून येतो म्हणुन तिने तुकोजीस फौजेसह मुख्य नेमले गंगोबाची हकालपट्टी करुन नारो गणेशास कारभारी नेमले तुकोजी होळकरास ताबडतोब येण्याची आज्ञा केली भोसले, दाभाडे, गायकवाडास मदतीला येण्याची पत्रे लिहिली.

105. धर्म भास्कर मे-जुन 1975 अंक 1-2 पा. 94

106. धर्म भास्कर मे-जुन 1975 अंक 1-2 पा. 94

107. धर्म भास्कर मे-जुन 1975 अंक 1-2 पा. 27, 97,

108. हो इ. सा. भा. 1 पा 163 ते 13

109. त. रि. वि. 4 पा. 205

ही कै. खं 6 पा. 32

महादजीला दादाने इंदूरवर चाखून जाण्यास सांगितले तेव्हा ते म्हणाले 'मी जाताने पेशव्याची पाहिजे ती चाकरी करावयास तयार आहे पण या कामास मी आपली तलवार लावणार नाही' ¹¹⁰ भोसले, गायकवाड उघड-उघड अहिल्याबाईस सामील झाले त्यामुळे दादांचा बेत फसला. आज तिच्यावर प्रसंग आहे उद्या आपल्यावरही बेंतेल हे लक्षत घेऊन सर्व सरदारानी अहिल्याबाईंना मदत केली आणि एका वेळी मल्हाररावांनी महादजींना दादाच्या रागापासून बार्चविले त्या उपकाराची फेड ही अशा बिकट प्रसंगा त्यांनी केली ¹¹¹

तुकोजीस सुभेदारीची कसे -

ता 3-6-1767 रोजी दादा तुकोजींना सांगितले 'मालेराव होळकर मृत्यु पावले. त्यास सरदारांचा बंदोबस्त पूर्ववत प्रमाणे तुमचा तुम्हाकडे सांगून, पेरजी कै. मल्हारराव होळकरांकडे सरजाम, नवाजुना, घतनी इनामी बराध्यस्त चालत आल्याप्रमाणे तुम्हाकडे करार असे सेवा एकानेष्टेन करित जाणे' ¹¹² याबद्दल दादाने 16 लक्ष 62 हजार रुपये तुकोजींकडून नजराणा घेतला ¹¹³ दादांचा हा हुकूम मान्य होईल की नाही याची शंका बाटून तोच करार मागावून ता 21-8-1776 रोजी तुकोजींनी घोरल्या माधवराव पेशव्याकडून ताजा वारवून घेतला ¹¹⁴ तुकोजी होळकरांचे पूर्ववृत्त पुढच्या प्रकरणात देण्यात येईल

110. हो. कै. ख. 6 पा. 206 म. रि. वि. 4 पा. 206 सरदेसाई

111. डॉ. राम इंगळे, मल्हारराव महादजी पा. 58

112. म. रि. 3 वि. 2 पा. 7 सरदेसाई

113. यो. माधवराव रोजनिशी - 1 ले 175, 176

म. रि. 3 वि. 2 पा. 7, 8

114. पे. द. पा. 210

म. रि. 3 वि. 2 पा. 8

प्रकरण - २

प्रकरण २ रे

- 1) मल्हाररावाचा मृत्यु २० मे १७६६
- 2) मालेराव होळकर दौलतीचे वारस
- 3) दादसाहेबांचा डाय फसला
- 4) तुकोजींची हयातवारी
- 5) तुकोजी राज्यव्यवस्था
- 6) तुकोजीचे वत्तविधान
- 7) होळकरात पेशव्यांवद्दून सन्ध १८/५/१७६७
- 8) तुकोजीस सुभेदारांची वस्त्रे
- 9) अहिल्याबाई आणि तुकोजी होळकर
- 10) अहिल्याबाईच्या मन्त्रत विकल्प
- 11) महालाच्या बंदोबस्तात मतभेद
- 12) श्रीमंताची मध्यस्थि
- 13) तुकोजी-अहिल्याबाई यांच्या बेनुबायाचे कारण
- 4) नव्याला फणसे दत्तक घेण्याची ठराव ८/८/१७७९
- 15) नारो शिवदेव, सदासिव दिनकर व कापूरज्व कैद्यांची मध्यस्थि
- 6) तुकोजीचे अहिल्याबाईस म भेटता प्रयाण
- 17) सुलतानची लांबहत्तेची मध्यस्थि
- 18) अहिल्याबाईची तक्रार
- 19) श्रीयंताची मध्यस्थि
- 20) अहिल्याबाई-तुकोजी दादत महाराजी शिंदे व नाना फडणीसांची झिष्टाई
- 21) तडजोडीचे विफल प्रयत्न
- 22) देवराव हिंगणेची झिष्टाई
- 23) राज्यकारभारात तुकोजी-अहिल्याबाई संबंध
- 24) अहिल्याबाईचा मृत्यु - १३ ऑगस्ट १७९५

प्रकरण - 2 रे

1) मल्हाररावांचा मृत्यु - 20 मे 1766.

इ.स. 1765 मध्ये मल्हारराव, रघुनाथराव दादासाहेब उत्तरेत भौहिकेकरिता गेले होते. वाटेतच झांजीजवळ आलमपूर या ठिकाणी मराठ्यांचा तळ असताना कानाच्या विकाराने 20 मे 1766 रोजी मल्हाररावांचा मृत्यु झाला. त्यांच्या पत्नी द्वारकाबाई आणि बजाबाई सती गेल्या. आलमपूरचे गांव मल्हारनगर ठेवले. रघुनाथरावांचे अंत्यसंस्कार केले. त्यावर 2 लाख रुपये खर्च केले. त्याठिकाणी शिल्पकलेनी युक्त असे स्मृती मंदिर उभारले. त्या मंदिरात मध्यभागी मल्हाररावाची आणि दोन्हीकडे बजाबाई आणि द्वारकाबाईची प्रतिमा आहे. पेशव्यांनी या छत्रीच्या खर्चाकरिता 15 गांव लावून दिले. (1) आलमपूर, (2) खरीप, (3) खुजया (4) रतनपुर, (5) गेयरी, (6) मूरघर, (7) जनापूर, (8) बेलवा, (9) भेंडरी बीडा, (10) रतनपूर खुर्दा, (11) देहे (12) गंगापूर, (13) सार्दिपूर, (14) सरचर, (15) भाडेर.²

2) मालेराव होळकर झेलतीचे वारस -

मल्हाररावांच्या मृत्युच्या वेळी दादासाहेब महादजी शिंदे व मालेराव बाबा जवळच होते. मृत्युसमयी सुभेदारानी मालेराव बाबांचा हात दादासाहेब व महादजी शिंदे यांचे हातात दिला.³ त्यावेळी तुकोजी होळकरानी उभं राहून विनंती केली की, 'मी चाकर मनुष्य माझे हात बाबासाहेबांच्या हातात देऊन सर्वोपरी निर्वाहाची सोय करावी, तै न होता हे काय ? तेव्हा सुभेदार म्हणाले की, 'माझे नांव व श्रीमताची चाकरी तुघ करशील ' असे बोलून समजती झाली.⁴

1) होळकर शाहीच्या इतिहासाची साधने, 4 28 खंड-6, पृ. 28

2) चंद्रचूक दप्तर 104/97, 98, 105, 98/99, 167

3) म. रि. 3 वि. भा. 2 पृ. 8

4) होळकर शाहीच्या इतिहासाची साधने पृ. 28, खंड-6

सुभेदारची उत्तरजिज्ञा त्याच ठिकाणी काली बराक्या दिवशी पिढास काढला शिवेना तेंढता दादासाहेबांनी मालेराव बाबा कडून पाणी सोडविले की, जाटाचे परिपत्त्य करीन पिढास काढता स्पर्श करीता मग दादासाहेबांनी जातीने उदक सोडले तरी काऊ स्पर्श झाला नाही मग महादजी शिंदेकडून पाणी सोडविले तरी काढला पिढास शिवेना ⁵ शेवटी नुसोजीकडून पाणी सोडविले उदक सोडताच स्पर्श नाहला ⁶ सर्वांस आश्चर्य झाले सवे क्रिया कम आदीपल्यावर त्या ठिकाणी मल्हाररावाची छत्री बांधली पण त्यानंतर बादीवर झालेला मालेराव अजपाय ठरला दि 27 मार्च 167 ला मालेरावांचा मृत्यु झाला त्याच्या सोबत त्याच्या दोन नायक सती गेल्या ⁸

3) दादासाहेबांचा छाप फसला *

मालेरावांच्या मृत्युनंतर होळकरांच्या घराण्यास वारस नाही या सबबीवर होळकरांची दोस्त घडत घालण्याचा रघुनाथरावांचा डाव होता त्यांना होळकरांचा कारभारी गंगाधर पशवंत चंद्रचुड यांचे सहकार्य होते मालेरावांसोबत दोघी नायका सती गेल्या

अहिराबाई मुसाच्या मृत्युने दुःखात बुडाल्या असता होळकरांचा कारभारी गंगाधर चंद्रचुडाने कारस्थान रचून श्रीमंत रघुनाथराव दादासा होळकरांच्या सरदारीला कुणीही वारस नसल्यामुळे ही सरदारीची आपण घ्यावी असे कळवून रघुनाथराव दादासा पूर्ण सहकार्य करण्याचे वचन दिले

गंगाधर पशवंतचे हे कारस्थान शिवाजी गोपाळ या राजाराम दफसाडे, निंबत राजगी, महादेव फडणीस यांना सांगले त्यांनी हरकूबाई व उदाबाई वाचमारे (सुभेदाराची

-
- 5) होळकर शाहीच्या इतिहासाची साधने, पृ 28
 6) होळकर शाहीच्या इतिहासाची साधने, पृ 28
 7) होळकर शाहीच्या इतिहासाची साधने, पृ 28
 8) होळकर शाहीच्या इतिहासाची साधने, पृ 28

०८५) मार्चला ते एप्रिलपर्यंत अहिल्याबाई साहेबांच्या काळी फसले या मोह्तीचा घरबंद आजपासून केला असता सुईस पडेल नाही तरी तुम्हास घोड्याचे पाज भरवाय लागतील आणि तुम्हास भीम सागावे लागेल.⁹ त्यास त्यांनी उत्तर केले की शोकाचे गाठोडे एसीकडे ठेवून हिंम्यात घराची हजंजामी व इतलखी यक्ती जाखूद पाठवून जमा कराये भोसले दाभाडे, बायदवाड यांना सुडणी स्वयंस्वीकृतपणे घेतल्या घेतल्या न्हाया ती ते सुध्देगांनी श्रीमंताचे दोलतीचा पाया खोदून वीट आपले हात ठाकून इमारत उभी केली. त्यास त्या प्रसंगी आमहावरी ईश्वरी मजब ते पक्षी दौलत जमवून आमहास हंभराई करून सेवा जाकरी घ्यावी ते एसीकडे एहीन चौलईवेचवी पापजुम्बी धरली आहे त्यास आमचे जळे असेल लळे आम्ही पांगू. परंतु आज आमहावरी उदया तुम्हावरी हाच मोष्ट आहे यंग विचार करून चौन मदेनीस पाठवावी.¹⁰ अशी पत्रे सर्व लहान मोठ्या सरदारांना पाठविली

हया वेळी होळकरांच्या शस्त्रीवर कोणता बसवणे हा सोच प्रत्येक सनसमोर होता अहिल्याबाईंच्या घरातील त्याचा नातु नथ्याबा फणसे हाच एकमेव धारक होता नथ्याबा वयास लागून होता अहिल्याबाईंची मुलगी कुशुबबाई हीचा नथ्याबा मुलगा होता पण हयावेळी बरज कारभार तांबाळभरा कातुंल्यास योग्य अशा धारतामी असल्याने सर्वानुमते तुकोजीबाब सुभेदाएवी ज्येष्ठ द्यावीत असे ठरले शिवाय मल्हाररावांनी मृयुसमयी मालगवांचा हात तुकोजी होळकराच्याच हातात दिला होता तुकोजी होळकरांनी जाटाचे परिपत्य करून असे म्हणून याणी सोडलाच के. मल्हाररावांच्या पिंडास कायळ्याने तपश्ल केला आणि म्हणूनच तुकोजी होळकरांनाच शस्त्रीवर बसविणे योग्य होईल.

तुकोजी होळकरांचा विरोध कळताच ते लग्नगीने येऊन पोहोचले तुकोजी राहावे रोवी सुलीय प्रहरी दाखल जाऊले त्याच क्षणी अभय्य स्नान घालून मुहूर्त अथवा कोणस विचारणे काही एक न चरंरता ज्येष्ठ देवून मल्हाराखेडी येथे हेरे उभी करून तुकोजी यास

9) होळकर शाहीच्या इतिहासाची साधने - खंड 6

भाबदत अ ना पृ 30

10) होळकर शाहीच्या इतिहासाची साधने - खंड 6

भाबदत अ ना, पृ 30

दखल केले त्याच दिवशी हजार स्वार हुजरात व पधराशे सज्जामाफिकी व थापरी भाषाची केची घ सप्तमी जंभु-बाचे उठ इतकी जाणवत प्रहर रात्रीचे आत दाखल केले ' भोसल्याच्या कोजेने हुशंगाबाद जवळ रेवा नदीच्या दक्षिण तीरी लावपी केली गायकवाडाचीही वीस हजार फौज आली महादजीला दावाने इंदूरवर चालून जाण्यास सांगितले. तेव्हा ते म्हणाले ' मी जातीने पेशव्याची पवित्रिजे ती चाकरी करावयास तयार आहे पण या कामास मी आपली तलवार लावणार नाही ¹² बाकी सरदाराचीही पत्रे अलीत की भक्तारजी दोळकरांचा उपदार नाही असा वीज आहे प्रतापराव आपले जवळच सज्जामे सर्व सरदार अधिकाऱ्याबाईच्या मदतीला आल्यामुळे रावोबांचा बेत फसला मध्यपराय साहेब शिंदे यांना ही सविस्तर पत्रे गेली होती त्यांची उत्तरे आली ही, तुम्हचे दौलती विपरीत जो पापखुद्दी ठेविले त्याचे पारपत्य बेलाशक करावे व लुह्लाकडीस मुखत्यार बोधे हुजुर पाठवावे ¹³ तेव्हा लढाई व थापल्यालाच्या खधांची तरतूद करून नाकावर सोब ठेवी याचवेळी दादसाहेब गंगार पतराह 50,000 फौजेनिशी उज्जनीत येऊन अकपालावर मुबकाम देण्याचे समजले ते वर्तमान तुफानीला फक्तवाच मोतशीरीत नमस्कार करून रात्रीतूनच दत्तात्रे आखाड्यावर जाऊन पडले

हुजरा व विपरीत दावसा हेच फौजेनिशी क्षिप्रा नदीच्या तीरावर असले हे पाहताच तुफानीनी त्यांना निरोप पाठविला क्षिप्रा उतरला असता तुम्ही आमची तलवार घालेल याचा विचार करून पाऊल टाकजे ' ¹⁴ तेव्हा तस्य परिस्थिती विपरीत झालेली पाहून दादसाहेबांनी नमते होऊन तुफानीसकडे निरोप पाठविला ' आलेख बाग वारले यास्तव मातंग पेशव देत असता तुम्हचे बुध्दीस विपर्यास येऊन बाकडी बोष्ट सांगायलाचे कारण काय ? ¹⁵ आपण पालखीतून मसुन इकडे यावे ही फौज घरदार दोस्त आपले देण्हे करव आहे ' असा

11) दोळकर शिंदीच्या हनिमाळाची सधने खंड 6, भागवत अ ना प 20

2) म वि पु. 206 डॉ. राम शिंदे, गणेशराव, महाराज

13) डॉ सा इ सा. 6 प 32

14, डॉ श इ सा 6 प. 32

15) डॉ सा इ सा 6 प. 32

उलट निरोप पाठविला तेव्हा होळकराच्या म्हातीला सधन दुर करण्याकरीता त्यावेळी 5 10 भरदार शर्मादसह पाठविले असून अहिल्याबाई साहेबाच्या भेटीस आले बाईसाहेबांच्या सेवापुढे दाद मिळतेच पडते शेंबली एत गहिना मुक्ताम करून तुकोजी होळकरास वरचे दिलीत ¹⁶ उज्जनीला परत जाऊन सत्यासध्या घाटमार्ग देशी गेले

4) तुकोजीची हयातवारी -

तुकोजीचा जन्म इ.स. 1725 चा आहे अहिल्याबाई होळकरांचाही जन्म त्याच वेळचा म्हणजे इ.स. 1725 चा असावा. म्हणजेच तुकोजी आणि अहिल्याबाई समवयस्क असले पाहिजे. ¹⁷ तुकोजी मल्हारराव बरोबर महिमेत असावे सन 769 पासून पाच वर्षे ते महादजी शिंद्या बराबर दिल्लीकडे असून सन 1774 मध्ये दक्षिणेत आले ते सन 778 पर्यंत इकडेच पेशव्यांच्या मोहिमावर होते फक्त 1780 मध्ये तुजराय मोहिमेनंतर पारसगळ्यात व्हाही म्हणजे हंजुसत होते सन 1787 मध्ये उत्तरेस गेल्यानंतर एकदम तळव्यांच्या स्वारीच्या प्रसंगी दक्षिणेत बोलायल्यावरून सन 1794 मध्ये तुकोजी पुण्यात आले, आणि तेथेच दि. 15/8/1797 रोजी मृत्यु पावले ही तुकोजीची अगदी थोडक्यात हयातवारी ¹⁸ असून आता त्यांच्या हयातीचा संपूर्ण चित्तीर्ण काळपट अभ्यासून त्यांच्या कार्याचा आढावा

घ्यावयाचा आहे.

सन 769 मध्ये जेव्हा महाराज वारल्यावर होळकरांच्या गद्दीला दाखल कोण ? हया दौलतीची मातळी स्वतः अहिल्याबाईंनी स्वीकारली की, ती स्वामी सरलामागुळे तुकोजीला वततळ घेवून त्यांच्या नांव कारभार चालविला याचा निरावल उपलब्ध पुराव्यावरून करावयाचा आहे

16) हौ झा इ सा भा. 6 पृ. 32

17) मराठी रियासत 3 वि. 2 भौ.स. सरदेसाई पृ.

8) मराठी रियासत 3 वि. 2

सरकारी कामदास तुकोजीरावांचा पहिला उल्लेख सन 1750 त येतो म्हणजे नानासाहेब पेशव्याच्या कारकिर्दीचे प्रारंभासच ते पुढे येतात. मल्हारराव हे सुभेदार झाले होते त्याच्या हाताखाली तुकोजीराव वाढत होत आणि सन 1750 च्या सुमारास त्यांच्या हातून काही भरीव चाकरी घडली असणार सन 760 मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यात वगळण्याची मोठी चंडाळी केली होती चिना बिमोड तुकोजीरावांनी मोठ्या शिताफीने केल्याचा उल्लेख त्या जिल्ह्याचा ग्याझिदीवर मध्ये केलेला आहे (सन 1770) 19

तुकोजी होळकरांचा उल्लेख मल्हारराव होळकरांसोबत राजपुताण्याच्या स्वारीत आढळतो तत्पुर्वी भवानी शंकर बक्षीच्या राजनिशीत ही तुकोजीबद्दलचा गोष्टवारा दिसा आहे मल्हारराव बहि साहेबांफडे अधिकारी स्थापनावर त्यांनी आसनंतातून आजखी लोकांची जमवाजमव केली नंतर तो मीर्जे याफगावी तुकोजीराव होळकर रहात होता त्याजवळ गेला तुकोजीराव होळकर हा ही दहा स्वार आपले यरोवर घेऊन त्याजवळ चाकरीस राहिला तो मीर्जे पुर (पोर) गवी गेला तेव्हा संताजी होळकर व रोडाजी होळकर त्याचे (तुकोजीचे) खू द ही मग त्यांच्याजवळ चाकरी करिता घेऊन राहिले 20

जयपुर वाल्मीचे घाऊस मागे पडताच मल्हारजी जुंवी कोटेमाले यास भेटून खातरमास्तीम करून हदुरला परत आले अर्धे पाच हजार फौज सोबत देऊन तुकोजीस मालव्याच्या बंदोबस्ताकरिता पाठविले 21 तुकोजी होळकर फौजसुद्धा मेवाडात नेते अलीकडे मंदसौरात वस्ती फार करून मेवाल्याची मेवाल्यांशी व कोतवालाशी कलह होऊन मेवाली यांनी चढाई करून कोतवास यांचे कोठे गादीवर कापले हे वर्तमान खालनेर नुककली समजताच सुभेदार हजार स्यारानिशी घाऊन तिसरे दिवशी मंदसौरास आले तेव्हा मेवाली सुभेदारास ज्ञाप देऊन पन्नास हजार रुपये नजर दिले 22

19. हो. शा. ई. 1 वा. वा ठाकुर पृ. 6

20. होळकर शाहीच्या इतिहासाची साधने, खंड-5 भागवत अ भा पृ. 4-5

21. हो. शा. ई. 6 भागवत अ ना. पृ. 24

शि. इ. सा. भा-2 ले. 74 पृ. 59

22. हो. शा. ई. सा. भागवत अ ना. 6 पृ. 24
हो. कैफियत 6 पृ. 24

इ.स. १७५७ मध्ये रघुनाथराय व मल्हारराय होळकर उत्तरीस मोहिमेवर गेले असता दुआबत मराठ्यांचा अंमल असलेला रघुनाथराय बाबा व मल्हारराय ८ मार्च १७५८ ला सगहंदला पोहचले. तेथे त्यांनी अहमदाबादी सरदार अब्दुलसमदखान व जगन्नाथ खानाला कैद केले. त्यानंतर तारासरा जाऊन नैपूर व जहानखानाला पराभव करून पिढाळून सावले मराठ्यांच्या फौज तुकाजी होळकर व साबाजी शिंदे सोबत अटकेपर्यंत जाऊन. मे १७५८ ला तेथे झंडा लावला. लतारचा कारभार अहमदनगर सोपवून रघुनाथरायबाबा व मल्हारराय दक्षिणेत परतले. ²³ पावसून तुकाजी होळकर १७६० मंतर मल्हारजी सोबत म्हा-सांवर जात होते आणि अनुभव मिळवित होते. तुकाजी मल्हाररायाबरोबर काम करीत होते. आपल्या कर्तबगारीने व स्वभावाने रघुनाथरायने तुकाजीने मल्हाररायाचा विश्वास व प्रेम संपादन केले आणि म्हणूनच कवचित् आलमपूर मुक्कामी मल्हाररायाचा मृत्यु झाला. त्यापूर्वी त्यांनी भाणेरराय बाबांच्या हात विजयवापोटीच तुकाजीच्या हातात देऊन समाधानाने प्राण सोडला असावा.

तुकाजी होळकर बराचसावीलच होते. पण ते मल्हारजीच्या किती जयळमे का दुरचे होते याचा याग लागत नाही. भावाहून लथर झालेल्या वंशवाळीत तुकाजीचा संबंध मल्हाररायाबरोबर किती जयळचा ते लक्षात येत. ²⁴

५) दुहेरी राज्यव्यवस्था -

मल्हाररायाच्या मृत्यूनंतर सर्व राज्यकारभार स्वतः अहिल्याबाईं जातीने करित होत्या. लष्करी कामगिरीवर मात्र तुकाजींना पाठविले होते. रुद्रपंचम होळकरांच्या घरात झालेल्याच्या मृत्यूनंतर दुहेरी राज्यव्यवस्था स्थापन झाली. अहिल्याबाईंच्या मृत्यूनंतर मात्र तुकाजी होळकरांच्या दौलतीचे पूर्ण मालक झाले, आणि होळकरांच्या दौलतीचा संपूर्ण कारभार त्यांच्यात पश्चात श्रवटपर्यंत चालला. तुकाजी स्वतः अहिल्याबाईंच्या मर्जीने शासन तिथ्या आजेत होते. सध्या तिथ्या मर्जीविरुद्ध तुकाजी जात नसे.

23. पुरुषोत्तम कृत अ. च.
म. रि. ३ वि. - गो. स. सरदेसाई पृ. ४

24. पुरुषोत्तम कृत अ. च.
म. रि. ३ वि. २ गो. स. सरदेसाई पृ. ४

अहिल्याबाईंनी मुलींचा मुलगा मध्याच्या फावसे यास दत्तक घेण्याचा ठराव पेशच्याशी केला. 25 तेव्हा सर्व सैन्याने दाढविले की, तुकोजीराव होळकर हे कैलासवासी मलहारबाब महाराजची याज्याशी सर्व कामावर अधिकारी असून कामकाज करित होते त्याचा सर्वांशी स्नेह व उत्तम वर्तनूक होती. त्यामुळे त्यांच्याशी राजी आहेत व त्यांचे आभारी आहेत. तेव्हा त्यासच संस्थानचे अधिकार देण्यात यावे. 26

6) तुकोजींचे दत्तविधान -

यामुळे तुकोजींचे दत्तविधान पूर्वी झाले की नाही हा प्रश्न उभा राहतो. तसेच मध्याच्या फावसेलाही दत्तक घेतल्याचा एकही पुरावा उपलब्ध नाही तर तुकोजींसही करताना स्वतःला मलहारबाबांचा पुत्र म्हणविताना पेशव्याकडून जाणा-या कानदपत्रास तुकोजींचा उल्लेख 'तुकोजी बिन मलहाररायजी होळकर' असाच होत होता.

तुकोजींचा शिक्का अहिल्याबाईंच्या (समतीने) विद्यमानाने 'श्री ग्हाळसाकांत चरणी तत्पर सुत तुकोजी होळकर' 27 असा तयार झालेला होता. 'जेजुरीच्या मंदिरातील एका खांब्यावरही असाच उल्लेख तुकोजींच्या नावाच फोरलेला होता. 28 यावरून स्पष्ट होते की, अगदी शेषटपर्यंत तुकोजी मलहारबाबांचा पुत्रच म्हटला जात होते. अहिल्याबाईंनीही यावर कधीही हरकत घेतली नव्हती आणि त्यांनी तुकोजींना दत्तकही घेतले नव्हते. ते अहिल्याबाईंपेक्षा वयाने थोडे मोठे होते. मलहारबाबांच्या मृत्युपूर्वी तुकोजींचे दत्तविधान होण्याचे कारण नव्हते. कारण त्यावेळी त्यांचा वारस त्यांचा नातू (खंडेरावाचा पुत्र) भालेराव

25 म. रि. 3 वि. 2 गो. स. सरदेसाई पृ. 4

हो. इ. सा. 5 प. 5

भयानी शंकर बक्षी यांची रोजनिशी.

26 हो. इ. सा. 5 पृ. 5 भागपत भवरासकर,
भयानी शंकर बक्षी यांची रोजनिशी.

27 म. रि. 3 वि. 2 सरदेसाई पृ. 6

28 म. रि. 3 वि. 2 सरदेसाई पृ. 6

हयात होते मलहाररावांची पत्नी मीतमावाई जिवंत असली तर दत्तविधान होऊ शकले असते पण ती त्यांच्यापूर्वीच ०० व्या वर्षी २५ सप्टें १७० रोजी चारली ^{२९} त्यामुळे तुकोजींचा दत्तविधानाचा संस्कार शास्त्रोक्त होणे शक्य नव्हतं. म्हणून तो कथळ ' मानलेला ' किंवा ' पालक ' पुत्र मानल्या गेला असावा होळकर कैसीयतीचा आशयही असाच असून दत्तविधान झाल्याचे कैसीयतकारही सांगत नाही ^{३०} किंवा त्याचदरम्यान एकाही पुरुषा उपलब्ध नाही यासंबंधत दुफळे विधान असे आहे

" Mallerao's death gave rise to a dispute between Jangadhae Yashwant and Ahalyabai, now lawful inheritor ,³¹

किंबांबूदेही विधान हयात असांचे आहे मालेरावांच्या मागे दत्तवाचा अधिकार मालेरावांच्या नायकोला होता पण दत्तक कोणी व्यक्ती हयातच नसल्यामुळे दत्तविधान झालेच नाही हे सिद्ध होते

तुकोजींचे दत्तविधान झालेले नसल्यामुळे अहिल्याबाई त्यांना मलहाररावांचा पुत्र मानायला तयार नव्हत्या कारण ती ०२/१७८९ रोजी तुकोजींचा पुत्र मलहाररावांचे लग्न अहिल्याबाईंच्या भावाच्या मुलीसोबत (महादजी शिंदे यांच्या लेकीची लंक झाले त्यावेळी पिढीचा उच्चार : १ मलहारराव, २ खडेरार, ३ मालेराव होळकर यांचे पुत्र मलहारराव हयाप्रमाणे ब्राम्हणाकडून बाईनी करविता. ^{३२} हया पिढीच्या उच्चारानुसार तुकोजींचे नाव साफ दगळले आहे हे स्पष्ट दिसून येते

अहिल्याबाई त्यानं स होळकरांच्या दौलतीची मालकीण समजत होत्या त्यांनी प्रथम तुकोजीस सरदारीचा मालक करवून त्याकडून मलहाररावांचा दत्तकपुत्र म्हणून गवरभार चालविला खूशालीरावांच्या प्रशस्तीत खालील मजकूर आहे तो यथातथ्य होय

३०. म रि ३ वि २ सरदेसाई पृ.६

३१. म.रि ३ वि २ सरदेसाई पृ.६

३२. म.द बा २, पृ १७५
म रि ३ वि २ पृ.७

‘ सा राजनितीपरायणा मूजा स्वकीय राज्यध्वंसहान्ति स्वदेश्य मोक्षसद्वयं स्वशूरस्य
श्रीमन् मल्लारिणस्य तथा स्वस्यपि कृपापात्रं तथैव मंत्रिस्तमंतं वणसंमंतं विविच्य तुकुजी
नामानं वीरोत्तमं स्वराज्यपदे नियोजितवान् (बही) ³³

भैरोपाध्यायाच्या घोषडयातही तुकोजींचा तसाच उल्लेख आहे ‘ काशीबाई
बूयाजीची म्ही साखरे भेंडोजी आजोसखरे गालांजी पण ते साखरे बाबाजी, दीर नानोजी पुत्र
महापजी व तुकोजी होळकर हे सुभेदारस दत्तक ³⁴

पुढे वंश नावा असे जाणून अहिल्याबाईंनी जाणोजी बाबांचा मुलगा तुकोजी
याजाना आदीत घेऊन नादीवर बसविले ‘ असे जावय सरस्वती मंदिरातील होळकर वंशावळीत
अहे

नारायणरायाच्या मृत्युनंतर ६ ए १७३ मध्ये पुण्याच्या कारभा-यांनी
होळकर-शिंदेच्या अनेक माझ्या मजूर केल्या त्यातील एक माझी तुकोजींची
मल्हाररायांच्या छीस इनाम देण्याबद्दलची तर २३/३/१७७ ची करभा-यांनी मजूर
केली ³⁵ यात तुकोजींनी मल्हाररायास ‘ तीर्थरूप ‘ असे स्पष्ट म्हटले आहे.

गाना महापजी वगैरे सर्व मंडळी तुकोजींना अनुकूल असल्यामुळे तुकोजींचा भालक
अशीच सराठयाची समजूत होती शास्त्रोक्त विधीयुक्त तुकोजींचे वत्तविधान जरी झाले नसले
तरी लौकिक दृष्ट्या तेच मल्हाररायांचे पुत्र मानल्या गेले आणि त्यांचा उल्लेखही सर्वत्र
हसाथ होत गेला सराठयांची भावनाही तीच होती हे स्पष्ट ओळखूनच अहिल्याबाईंनीही
उत्तरानंतर तुकोजींना इतर साराण्यांचा अट्टाहास केला नाही

33 म रि. ३ वि २

34 म रि वि २

35. झ.मा रो । पृ २५६ ले ४३२

सवाई माधवराय रोयनिशी

भालेरावांच्या पश्चात तुकाजीच दौलतीचे धारस ठरले अशीच सर्वत्र भावना होती कारभार व्यवहारही तसाच चालला एवढे मात्र खरे की, यथविधी दत्तविधानही काले नव्हते छत्रपती शाहु महाराजांच्या पश्चात सासा यास रामराजाचा प्रकार झाला तसाच हा होता 36

7) होळकरास पेशव्याकडून सनद - 18-5-1767.

' तुकाजी होळकर यास 64 जिल्हेजी वस्त्रे दिल्ली नवी जागीर पो सामाहाल सरकारात घेऊन दहा लाख लक्ष रुपये करार केले त्या उपरी हाखी मनसबा ठरला की तगाधर, यशवंत व विष्णु महादेव या उभयतांचे विद्यमाने नजर पंधरा लक्ष रुपये द्यावे आणि दरोबस्त नवाजुना सरंजामपैकी सिरोंज व खरगोण , देवपूर वर्क तीन महाल सरकारात द्यावे व बाकी पुर्वगत प्रमाणे करार करावे. 37

5 जुन 767 ' तुकाजी होळकर याचे नावे जाब की तुम्हास भालेराव होळकर मृत्यु पावले त्यांचे सरदारीचा बंदोबस्त साधोन ऐवज करार 16,62,000 रुपये येवूण (सोळा लक्ष बासष्ट हजार रुपये) करार केल्यापैकी दहा लक्ष रुपये नजर पो सरकार जमा जाहला असले म्हणून 38

28/8/1767, तुकाजी होळकर याचे नावे सनदकी महारजी होळकर व मालोजी होळकर मृत्यु पावले, त्याजकडे फौजेत सरंजाम प्राप्त मालवापैकी हिंदुस्तान पैकी व प्राप्त अंतरवेद पैकी व स्वदेश पैकी खुमावजा सरंजाम व वतने व इनामगाव परगणे व महाल मक्ते व कुरणे सुदामत चालत आहे तेच दर मुलकी स्वारी मुले तह पेशशी करार आहे तो व

36 म.रि 3 वि 2 प।8

37 पे द सरदेसाई यांनी निवडलेले पत्रापैकी अप्रकाशित द क 29 प क्र. 180 (दि 18/5/1767)

38. अप्रकाशित पे 60 हिंदुस्थान स.न. 204 तह.10 जुन 1767.

सरदारी यांच्या डौलातील कारकुन वगैरे निसबतीच्या लोकांकडे गाव व परगणे चालत आहेत त्यापैकी सरकारात घेतलेले बाकी जुनातवा सरंजाम फौजेचे बेगमिस वतने व इनाम गाव । महाल मखते व कुरणे सुदामत चालत आहे तेच परमुलकी स्वारीमुळे तह पेशजी करार आहे तो व सरदारीच्या डौलातील कारकुन वगैरे निसबतीच्या लोकांकडे गाव व परगणे चालत आहेत त्या प्रा तुम्हाला बहाल केले असे इमाने इतबारे वर्तनी बंदोबस्त करीत जाणे म्हणोन सनद 39

मालेरावाच्या मृत्युनंतर 28-8-1767 रोजी तुकोजी होळकरानी मुख्यागिरी करावी आणि सैन्य ठेवावे आणि त्याकरिता माळवा आणि दोआबातील काही प्रदेश लावून देण्यात आले.

21/8/1766 च्या पत्राप्रमाणे तुकोजी होळकरांच्या नावे सनद की, महारजी होळकर व मालजी होळकर याजकडे फौजेच्या बेगमीसाठी सरंजाम प्रांत माळवापैकी, प्रांत हिंदुस्थान पैकी व प्रांत अंतरखेद पैकी तुकोजी होळकरांचे नावे सनद, परगणे मालवा पैकी मखते कुरणे सुदामत चालत आहे ते व दरमुलकी स्वारी मुल तह पेशजी करार आहे तो व सरदारीच्या डौलातील कारकुन वगैरे निसबतीच्या लोकांकडे गाव व परगणे चालत आहे एकनिष्ठेने सेवा चाफरी करीत जाणे म्हणोन सनद.

8) तुकोजीस सुभेदारीची वस्त्रे -

ता 3-6-1767 रोजी रावोबा दादा पेशवे तुकोजींना लिहितात, ' मालेराव होळकर भत्तु पायसे त्यास सरदारीचा बंदोबस्त पुरवत प्रमाणे तुमचा तुम्हाकडे सांगून, पेशजी

39 अप्रकाशित - पे द हिंदुस्थान स नं.204, ता.21 8.1767.

६. महारराव होळकराकडे सरजाम, नयापुना, वतनी, इनामी बंदोबस्त चालत आल्याप्रमाणे तुम्हाकडे करार असे. सेवा एकनिष्ठेने करीत जाणे ⁴⁰ फारसा खेळ न करता सुभेदारची असे तुकोजीरावास मिळाली. याबद्दल दादानं 16 लक्ष 62 हजार रुपये तुकोजीकडून नजराणा घेतला. ⁴¹ दादांचा हा हुकूम मान्य होईल की नाही याची शंका बांदून तोच करार मानाडून ता 21 8 1767 रोजी तुकोजींनी धोरल्या माधवराव पेशव्याकडून ताजा करवून घेतला. ⁴²

मालेरावाच्या मृत्युनंतर होळकरांच्या घराण्याला वारस नाही या सनबीवर होळकरांची सर्व दौलत वशात घालण्याचा खुनाथ रायांचा डाव होता. पण हे कारस्थान अहिल्याबाईंना समजताच त्यांनी शिंदे, भोसले दाभाडे, बायकवाड यांना पत्रे पाठविली की, 'आज आमच्यावर खेळ आलेली आहे. उद्या तुमच्यावर हीच वेळ येईल याचा विचार करून फौज मदतीस पाठवावी. ⁴³

गादीवर कोणास बसवावे? ही वेळ बांसडा, खांद्यावरी टाकील असा पाहिजे असल्याने तुकोजी होळकरास आपुन गादीवर बसविण्याचे ठरले. त्याप्रमाणे तुकोजी होळकरास उदेपुरास पत्रे गेलीत की, 'फौज जेथील तेथे मुस्ततमी ठेवून तुम्ही जेथील असल्यास पाणी प्यायला आम्हापाशी यावे. ⁴⁴

याप्रमाणे सहाये दिवशी तृतीय प्रहरी तुकोजी होळकर येताच तेच क्षणी अभ्यग स्नान घालून मुहुर्त वगैरे कोणास बघही एक न विचारता वस्त्रे गाडराखेडीस डेरे उभे करून तुकोजी यास दाखल केले. ⁴⁵

40 हो.इ.बा.अ. ठाकुर - ३ पृ 296

41 यो माधवराव रोजनिशी-1 ले 175-176 पे द 19 ले 47 प. 49 म रि 3 वि 2

42. पे.इ.प. 210
म रि.3 वि.2 प.8

43 हो.इ.सा.6 प.31 भागवत अ.ना.

44 हो.इ.सा.6 प.31, भागवत अ.ना.

45 हो.इ.सा.6, प.31, भागवत अ.ना.

यामुळे आपोआपच राघोबा दादांचे कारस्थान अपयशी झाले एक महिना मुक्काम करून तुकोजीस वस्त्रे दिली ⁴⁶ आणि उज्जैनीला परत जाऊन सत्वासच्या घाटमार्गे देशी गेले

पुढे पुण्याहुन ही तुकोजी होळकरास सरदारीची वस्त्रे मिळाली ' तुकोजी होळकरास छत्र जिल्हेजी वस्त्रे दिली. नवी जागीर पो सप्त महाल सरकारात घेऊन नजर 10 लक्ष रु करार केले नजर 15 लक्ष रुपये द्यावे आणि बंदोबस्त नव्या जुन्या सरंजामपैकी खिरौज व खरगीन देवपुर तर्क तीन महाल सरकारात द्यावे, बाकी पूर्ववत प्रमाणे करार करावे ⁴⁷

महाराव होळकर मृत्यु पावले त्यांचे दौलतीचा बंदोबस्त तुकोजी होळकरास सौंपवुन त्यासच सरदारीची वस्त्रे दिली तुम्हाकडून यांच महालास कांठे जप्ती गेली यास ती उद्धविणे यांचे महालास व गावखेडी यास कोणताही उपसर्ग न करणे ⁴⁸

वरील जप्तीस दादासाहेबांनी या आनंदराव गोपाळ पाठविले खरगीण बस्तिशील खानदेशात पाठविले होते त्यामुळे अहिल्याबाई क्रुद्ध जाहल्या ⁴⁹

१) अहिल्याबाई आणि तुकोजी होळकर -

महारावाच्या मृत्युनंतर सर्व राज्यकारभार अहिल्याबाईच करित होत्या मक्करी कामगिरीवर मात्र तुकोजींना पाठवित होत्या तुकाजींचे दत्तविधान यथाविधी झालेले

46. हो इ सा हो. कै फ. 33, भागवत अ ना

47. हो इ. 1 पा 296 वा. ना ठाकूर,
म रि 3 वि. 2 पृ. 7 सरदेसाई

48. पे द 19 ले 183 पृ. 187 सरदेसाई

49. पे. द ले 176 पृ. 179 सरदेसाई

नसल्याने अहिल्याबाई त्यांना मल्हाराबांचा पुत्र मानायला तयार नव्हत्या त्या त्यांना आपल्या हातांखाली कामावरच लावलेला समजत

' मालेराव अल्पायु ठरला आणि अहिल्याबाईस दुसरा पुत्र नसल्याने त्यांचा कारभार माधवराव पेशव्याने राज्यकारभार अहिल्याबाईला व बाहेर भोहिसा करण्यास सरदारकी तुकोजी होळकरास अशी सनद दिली हा द्विमुखी कारभार विलकुल यशस्वी झाला नाही तुकोजी व अहिल्याबाईचे (30) तीस वर्षात पटले नाही त्या भांडणात नाना व महादजीला पडाव लागल्याने चौरंगी झगडा सुरू झाला तो तीस वर्ष राज्यस भोवला आणि हा होळकरांच्या घरातील द्विमुखी कारभारच त्यांचा नाश होण्यास कारणीभूत ठरला ⁴⁹ सुरुवातीला तुकोजी व अहिल्याबाईचे संबंध चांगले होते पण पुढे कारभारावरून व पैशावरून यांच्यात बेबनाव होऊ लागला मल्हाराबाईच्या लग्नाच्या वेळी केलेल्या पिढीच्या उच्चाराने त्यांनी तुकोजी होळकरांचे नाव गालले ^{49*}

नाना महादजी वगैरे सर्वमंडळी तुकोजींना अनुकूल असल्यामुळे तुकोजींचा मालक जशी मराठ्यांची समजुत होती तौकिक तेच मल्हाराबाईचे पुत्र मानल्या गेले आणि त्यांचा उल्लेखही तसाच होत गेला. ⁵⁰

तुकोजींच्या श्रेष्ठताही अहिल्याबाईंच्या विद्यमानाने ' श्री. महाळसाकांत चरणी तत्पर मल्हाराजी सुत तुकोजी होळकर ⁵¹ अस तयार झालेला होता अगदी शोबटपर्यंत तुकोजींना मल्हाराबाईंचा पुत्र म्हटल्यात जात होते अहिल्याबाईंनी यावर कधीही हरकत

49 अ. म. रि 2 पृ. 9

49 ब म. द. नं. 2 पृ. 175
म. रि 3 वि 2 पृ. 7

50. स. गा. रो. 1 पृ. 256 से. 432 (सवाई माधवराव रोजनिशी)

51. म. रि 3 वि 2 पृ. 6, सरदेसाई

ही घेतली नव्हती ⁵² तरीही पण त्या तुकोजींना महाराजांचा पुत्र झाल्याला तयार नव्हता त्या स्वतः खाच होळकरांच्या दौलतीची मालकीण समजत होत्या त्यांनी प्रथम तुकोजीस सरदारीचा भालक करवून त्यांच्याकडून महाराजांचा दत्तक पुत्र म्हणून कारभार चालविला. ⁵³ पण पुढे मात्र त्यांच्यात वाद निर्माण झाल्याने त्यांनी तुकोजीस महाराजांचा पुत्र मानण्यास तकार दिला

(10) अहिल्याबाईंच्या मनात विकल्प -

अहिल्याबाईंच्या मनात शंका आली की, आपण सर्व दौलत स्वतःच तुकोजींच्या स्वाधीन केली. हयात काही चुक तर झाली नाही ना ? ते आपली आज्ञा पालतील की नाही ? आपल्या सोबत विचार विनीमय करतील की नाही अशा नाना त-हेच्या शंका मनात आल्या तुकोजी होळकर इंदुर मुक्कामी असतांना बाईसाहेबांच्या मनात विकल्प आला कारण दौलत ईश्वरेच्छेने आपले हाते दुस-यांच्या घरात घातली ⁵⁴ दौलतीचा आमचा संबंध राहिला नाही महेश्वर नर्मदातटाक पुण्यश्रेष्ठ आहे तेथे स्नान संख्या करून सार्थकाचा विचार करावा हा आमुचा मनोधर्म ' दौलत तुमचे स्वाधीन केलीच आहे वडीलांचा लौकीक संरक्षण करू यज्ञज्ञान श्रीमंत यांचा लोभाचा ओंध शुष्क न पडे यास जपावे आमचा परामर्श झाल न कराल याच चेष्टित दिसतच आहे. ⁵⁵ हे ऐकताच तुकोजींनी कंपीत होऊन स्वतःच्या आलात मारुन येऊन बाईसाहेबांचे पाय धरले आणि म्हटले की, ' महाराज कै सुभेदार असता भाऊबंदकी एकीकडे ठेवुन गुलामखानादान या वृत्तीन हुकुम नवावीत आलो प्राप्त प्रसंगी सुभेदारांचे आशीर्वादाचा अनुषंग पाहुन मजला माफुस केले. तेव्हा माझे सुभेदार व मातुशी प्रत्यक्ष आपणच आहात. आपले चरणाशी प्रतारणेचा विचार साक्षात मातंड येऊन बोलला अस्ता पायाशी अंतर

52 म रि 3 वि 2 पृ.8

53 म रि 3 वि. 2 पृ.8

54. हो इ सा. 6 पृ.39

हो कै. 2 पृ. 39

55 हो इ -6 भागवत पृ.40

हो कै 2 भागवत अ ना पृ.40

होणार नाही घाण जावे की राहो ही गोष्ट महाराजकी खोलीत भगत वाचून कूर्मदृष्टी ठेवावी यान वीलतीचे व मज्जे चर्याण 56 या भावी बहुत खावी केली मातुशीने उत्तर केले ' बोलण्यात अर्थ नाही दिसण्यात येईल ते खरे बोलल्या प्रमाणे चालवे म्हणजे जाहते असता इश्वर त्याची उपेक्षा करील नाही ' 57 अशी बोलणी परस्परत झाली मातुशीच नास्त्य म्हेस्वरुत होते आणि देशीचे व नाळव्यानेत महात्मा दरोबस्त याची देखरेख मातुशी साहेबांकडे होती कारभारस नारा बणेशाचे भाचे भुक्तुदयस हरी व कृष्णाजी मु-हारा पातलेकर बुळे यांचे सरदारीचे विवाह याजकडे सोपविला 58 ज्यानंतर मातुशी साहेबांनी आशा बेजना तुकोजीसह होळकर हिंदुस्थानत रवाना झाले

' तुकोजी होळकर बुलढाची स्मारी करून खानदेशात गेले त्याजला म्हेस्वरुत जाणे पाकडे काळस महा नव्हते विजापरी वीदाजी मंगरुत यानी केली त राजकारण बाईसाहेबांचे हलक्याने झाले पुन्हा नारा बणेशाची मुक्ता या कारभार सुद्धा झाला याचा हलक्या मातुशी साहेबास नाही 59 यामुळे बाईसाहेबांचे अंत करणी संशयाचे पर्वत तंढहा म्हेस्वरुत जाऊन सनाई होबे इतक पुण्य कापुसती नाही तेंव्हा महादजी भिदे यास बोलावून तुकोजींनी -हटले की, ' तुम्ही आम्ही द्वेष तेंव्हा भातोशी साहेबांकडे जाऊन आमची समाई करावी 60

तेंव्हा पाटील बाबा यईस बोलले की, ' आपण इतकी अवयलणाची बोलणी बोलता पणु आमही पुरुष आहोत आपले डंभार आले असता आपण काय कराल? 61 याद्वारे याचे उत्तर दिले की, तुम्ही जसे आपल्या बया सुपारीच्या खाड्यागड्या सोडात ठाकून भिक्कन गेला तोच कोण तुकोजी होळकरास करून उभयता पोजबंदीने येण्याचे करावे इतरीहुन तुमचे कुच.

56 हा इ. - 6 भागवत अ. ना. प. 40
हो. के. - 2 भागवत अ. ना. प. 40

57 हा इ. - 6 भागवत अ. ना. प. 40
हो. के. - 2 भागवत अ. ना. प. 40

58 हा इ. स. 6 भागवत अ. ना. प. 40
हो. के. - 2 भागवत अ. ना. प. 40

59 हा इ. स. - 2 प. 48
हो. के. - 2

60 हा इ. स. - 6 प. 48
हो. के. - 2

61 हा इ. के. पैकी राहिलेला अप्रकाशित भाग प. 10

त्याचादेवशी हत्तीचे पायात अडी घालुन तुमची खात्री करीन तरच महाराजी होळकरांनी सुन तुमचे मनात गुबार होत सो तुम्ही बाहेर काढला. या कोष्टीस चुकात तर तुम्हास मार्तंडाची शपथ 62

मग सुभेदाराचे तु ह । मन महादजी शिंदेनी जोखले तेथ त्याचे एकच उत्तर पडले की, बाईसाहेबांचे पायापाशी हरामखोरी प्रजसूत पहायची नाही. कदाचित् हंग दोषेकरुन तिचे मनात मजायिच्यो पाप आल्यास मी हात बांधोन कुबस जाईन मग ती प्राण बेघो वा रुद्धत ठेवो ते मजसा कमुल आहे परंतु हरामखोरी माझे प्राणात प्राण आहे तोपर्यंत होणार नाही यावरिता दोलत उद्या जात असोन तर आज नातो मी जोडा सांभाळुन उभा राहिन परंतु माझे वस्तु ही गोष्ट सुनराग होणार नाही 63 तुकोजींची अशी निष्ठा पाहुन महादजी शिंदे नारो मणेशासी बोलुन उज्जनीस परत निघत गेले सुभेदारही कुच करुन आल्या वाट्याने पुण्यास गेले 64 इंदुरता तुकोजी होळकरांनी बाईसाहेबाची भेट घेऊन कारभारच्या नेमणूकियेच्यो विचारणा केली पुण्याच्या अजेयकरुन दोघे गृहस्थ खाजगी कडील कारकुन नारो मणेश व दोलती पैकी शिपाजी बोपाळ निजबत राघजी महादेव फडणीस यांची खाजगी पुण्यास केली 65 उभयतांनी पुण्यास श्रीमताची भेट घेतली आणि विनंती केली की, बाईसाहेबांचे सुभेदारांचे सागण की, आम्हास कारभारी कोफी नेमुन रावा यावर श्रीमतांनी तुकोजींची व बाईसाहेबांची तारीफ करुन त्यांना आरा केली की, तुमच्या दोलतीपैकी विश्वास मणसाची नियुक्ती करा त्यास आम्ही आमचे म्हणुन कन्हे देऊ त्याप्रमाणे माताश्रींनी नारो मणेशाची नियुक्ती केली श्रीमतांनी दुस-यास दिवशी त्याला वस्त्रे पाठविली 66

62 होळकरांची कैफियत अप्रतिध्व भागापकी पृ. 10

63. हो कै. अप्रतिध्व भागापकी पृ. 10

64 हो कै. अप्रतिध्व भागापकी पृ. 10

65 हो इ 6 पृ. 36

हो कै - 2

66 हो इ - 6

हो कै = 2 पृ. 36

11) महालाच्या बंदोबस्तात स्तगमेद -

महालाच्या बंदोबस्तास कुपाची नियुक्ती करावी याबद्दल तुकोजी आणि अहिल्याबाई मध्ये बरेच मतभेद झालेत. तुकोजींनी नेमलेल्या कमाविसदाराला दुर करून अहिल्याबाई आपला कामाविसदार पाठविले तर तुकोजी त्याला दुर करून आपला पाठविले त्यामुळे वाद निर्माण होऊन कोणताही निर्णय लागत नाही. उलट वाद वाढतच आहे. महालाच्या कमाविसदाराच्या नेमणुकीवरूनही तुकोजीराव व अहिल्याबाईमध्ये वाद झाला. अहिल्याबाई कोणी परगण्याच्या कमाविसदारास जवळून रसद घेऊन कमाविसदार पाठविलात तेथे तुकोजीबाबाही त्याच परगण्याची रसद तेथे घेऊन तुकोजीबाबा कामाविसदार परगण्यावर पाठविलात हे ही आपले जागा श्रमी आहेत कोणताही निकाल नाही. 67

‘ तुकोजी बाबांनी ये प्रांती जितके महालाचे कमाविसदार बाईचे उठवून आपले कमाविसदार बसविले होते तितक्या महालावर बाईंनी आपले कमाविसदार पाठवायचे सिद्ध केले. एकदोघास चंपावच्छीचे मुहुर्त यस्त्रे दिली तमाम महालोमहारी बाई आपले कमाविसदार पाठवणार की काही फौजही ठेवणार. ’ 68

राजश्री तुकोजीबाबा व नारो गणेश या उभयतांनी राजश्री बळवंतराव वाकडे याकडे महाल संगितले. बंदोबस्त करून उभयतां खानदेशात गेले. 69

12) श्रीमतांची मध्यस्थि -

एकाने महालाचे ठेवलेले कमाविसदार दुस-याने उठवून आपले ठेवावे असा धोळ सुरू होता. तेव्हा श्रीमतांनी अहिल्याबाईस वारंवार पत्र पाठविले. त्यात आगा की, ' राजश्री

67. म द बा. प. । ले. 27 पृ. 62

68. म द बा. प । ले. 33 पृ. 79

69. म द बा. प । ले. 34 पृ. 84

तुकोजीबाबा इकडे पाहरीस येतात यांनी तिकडे महात्मा महात्मा बंदोबस्त केला आहे याचे ठेकलेले यत्नविसदार बाई उठवुन आपले कमविसदार पाठवितात हे न करावे ते चाकरीस येतात त्यांचा बंदोबस्त राखत त्यास बाईंनी पत्र टाकुन दिले की, आम्ही कृष्णाजी पतल मासलत सांगितली आहे हे तुम्हास ठावूक असता तुम्ही मासलत का केली ? विसाजी रंगनाथ बोलला ' आम्ही घन्याचे चाकर आम्हा जवळून असे होणार नाही बाई बोलली चाकर खरे परंतु फिटुदी चाकर ! असे मासलत तुम्हास देणे नाही असे साफ उत्तर केले ' 73

13) तुकोजी - अहिल्याबाई यांच्या वेगवेगळ्या कारणा -

तुकोजी होळकर आणि अहिल्याबाईंच्या भांडणाचे बीज महादजो शिंदे, नाना फडणिसाए लिहितात ' के खुपेदार हयात असता त्याची बायली नीतमा बाई कारभार करोत होती ती वारल्यावर फुटे अहिल्याबाई कारभार करू लागली ही चाल त्याचे घरची पाहिल्यापसोन आहे नवी नाही असे असता तुकोजी बाबाचे म्हटल्याप्रमाणे बाईंनी तुकडा खाऊन पडले असावे हे भाव कसे सिध्द होतील 74 बाईंनी सारी वाहिवाट करुन घाकरी तुकोजीबाबांनी करायी 75 यात बाईचे महत्त्व, सरदारीचे स्वरुप व सरकार चाकरी तीन ही गोष्टी सिध्दिस जातात बाईचा अपमान झाल्यास सरकारचा लौकिक राहणार नाही इतके भस्म हिच गोष्ट करावी असा आपला आग्रह असल्यास आमच्याने सांगवणार नाही वी तुम्ही पांढास घेऊन स्वस्थ वसावे बाई आमचे ऐकानया ओशी नाही, त्यात होळकरांचा आमचा भाऊपणा आम्हास गैरसितीची गोष्ट सांगणे उचित नाही पूर्वी बाईंनी महात्माची वाहिवाट करुन फौजेस खर्चास द्यावे असे आपण ठरविले ते बाईंनी मान्य केले आता महात्माची वाहिवाट तुकोजींनी करावी असे आपण लिहून पाठविता तर यात शाश्वत कोणते समजून आम्ही बाईस खांबे ? 76

73 म.द.बा प । खे. 67 पृ. 152

74 म रि 2 पृ. 9

75 ख.दो. म रि 2 पृ. 9 ये.द

76 म रि. - 2

तुकोजी व अहिल्याबाईत येनबाबाचे प्रमुख स्वरूप महालाची वडिवाट कोणी करायी दोघेही आपला अधिकार ठेवू इच्छित होते तर अहिल्याबाई तुकोजीस आपल्या मानचे वातावरण लावले ⁷⁷ असे समजत असल्याने तिला तुकोजीचे सर्वाधिकारी होणे मान्य नव्हते. तिने म्हणणे की, तुकोजींनी लीक्या म्हणण्याप्रमाणेच वागवे. त्यास स्वतंत्र किंवा स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे कारभार धरण्याचा हाही एक अधिकार नाही. ती सांगत तयदेच प्राणी पिवून असावे.

तसेच याचा अर्थही महत्त्वाचा मुद्दा पेशावरून होतो तुकोजींना पेशाची नेहमीच अडचण राहत होती कारण कारभार सर्व बाईंच बमत होत्या. तुकोजींना हिशोबाची सांगड घालणे कधी जमलेच नाही. शिवाय त्यांची नियुक्ती बाहेरच्या म्हणजे मोहीमसंबंधी कार्यवाही होती आणि पैसा सर्व अहिल्याबाईंच्या ताब्यात होता. जमा खर्चाची सांगड घालण्यात तुकोजींच्या नकी नऊ येऊन सदैव त्यांना पेशाची अडचण राहत होती त्यामुळे ते सैन्याचे पगारही वेळेवर करू शकत नव्हते. याबाबत नाना फडणिस लिहितात ' की घोडे एकाच्या हाती व हांगाम दुस-याच्या अशाने सरदार चाकरी व सरदारीचे स्वरूप कसे होईल दो हातो कारभारातुळे पैसा मध्यस्थाकडे जातो सरकार चाकरी हात नाही मरतत नाही सरकारचा ऐवज येणे त्यास ठिकाण नाही यादृष्टीने सरकार काम नासते व दीलस्त पेंचत येते सबब चांगले सामत असता बाई न ऐकेल तर याचा बंदोबस्त सरकारातून करावा लागले ⁷⁸

यावर महादजी यानास कळविले ' नाना समजत असतील थिला काम ? पांच हजार फौज महेश्वरी पाठवून बाईंचा बंदोबस्त करू त्यास तुम्ही सारे शाहजेच आहात पण बाई अधिक शक्यी आहे तिनेही तयारी केलीच असेल ती कोणत्याच बघावपाची नाही पैका व चुष्दी दोन्ही निजमध्ये मजबुत आहेत बाई दुस-यांचे हाताने घेऊ देत नाही ⁷⁹

77. म.प.ब. प. 1 ले. 23 प. 53
वे. 19 प. 192 ले. 186

78. म.प. 2 प. 10

79. म.प.बा 2 प. 10

अहिल्याबाई हुशार होती पण राज्यकारभाराचा कठोरपणा तिच्यात नव्हता बाईचा कारभार पुढे तिखट व भागे पोचत ⁸⁰ असा होता.

यावरून दिसून येईल की, होळकर शाहीच्या सर्व कारभार बाईच करीत होती आणि तुकोजी बाहेर माहिमबर राहून चाकरी करी वसूल हिशोब वगैरे सर्व बाईच पाहत होत्या आणि तुकोजी कडून हिशोब घेऊन ती त्यास खर्चास जरूरी प्रमाणे देई. ⁸¹ तुकोजी बाबा कडून खर्चाचे हिशोब अहिल्याबाईकडे खर्चाचे हिशोब वेळेवर येत नसत व आलेले पुष्कळ वेळा खाटे ठरत ⁸²⁻¹. बाईनी काही हिशोब यादी बुदी बाळरायास दाखवून तंच हिशोबाचे कागद त्याज बरोबर पाटील नावाकडे पाठविले ⁸²⁻² बाईनी फडणीसास सांगितले चौपाचा वर्षाचा हिशोब बाळरायास दाखवा, तो दाखवून समजावून देला. 'बाई बोलली हा वेळपर्यंत हिशोब आम्ही तुम्हास दाखवले सुभेदारांचे वेळेस तुमचे हिशोब आम्हाकडे आले कितीदा आम्ही पाहिले आहेत सांप्रत तुकोजीबाबा विजयध्वज दौलत कर्ते पैदा झाले त्या योगेवरून तरी हिशोबाचे महजब बरोबर देणे आम्हास प्राप्त झाले बरे इच्छेस उपाय नाही परंतु बाळरायां तूमहास कळले असु द्या अद्याप तुकोजींनी कोठे पराक्रम करून अधिकोत्तर मिळविले नाही सुभेदारांचेच मेहरबानीने खातात अधिकोत्तर मिळविले नाही तसे तुकोजींनी कोठे काय पराक्रम केले आहेत तुकोजी बाबाचे इतके दिवस वाकडे पाऊल पडले नाही जशी मसलस जाही असेल तसे बाहेर पाऊल पडेल ⁸²⁻³ यामुळे तक्रारी उपस्थित होऊन तुकोजी नेहमी पैशाच्या अडचणीत येत असं पणार वेळेवर न मिळाल्यामुळे फौजही नेहमी विषरलेलीच असे

80. म द बा 2 पृ. 66
म रि. - 2 पृ. 10

81. म रि. - 2 पृ. 11

82-1. म द बा त 1 ले 22 पृ 50 52 ले 23 पृ 52,53 ले 52,53
म. रि 2 पृ. 11

82-2. ले 22 पृ 50,51

82-3. ले 22 ले. 23 पृ. 52,53

तुकोजी होळकरानी सांगितलेली कामगिरी चोख न बजायल्यामुळे पुण्यातील कारभारी नाराज होत. ' बाई आम्हास पैसा पुरवित नाही आम्ही काय करणार ? अपरंपार धनसंचय करून ठेवते निष्कारण दानधर्मात पैसा उधळते ' 83 अशी सबब तुकोजी कारभा-यापुढे करी

तुकोजीची पत्ने नेहमीच अहिल्याबाईस येत ' जे खर्चाची निकड फौजेत फार आहे काही खर्चास पाठवून द्यावे ' 84 जे सारा मुलकी ऐवज त्यांनी ओढून नेला जाग जाग त्यांनी आपले बंदोबस्त करून गेले आहेत आता माझे हप्ती काय आहे ? कोठून खर्चास पाठवावे असे बाई बोलत 85

असा तुकोजी व अहिल्याबाईंमध्ये पत्रोपत्री वाद शेवटपर्यंत चालला कारभार सर्व बाईच्या हाती होता तुकोजींना खर्चाची नेहमीच अडचण राहत होता त्यामुळे वादही शेवटपर्यंतच चालू राहिला याचा निर्णय कधीही होवू शकला नाही

बाई खर्चास देत नाही अपरंपार धनसंचय करून ठेवते निष्कारण दानधर्मात पैसा उधळते जवळचे कारकुन यादेल तशी तिची समजुत करून तिला फसविताने 86 अशा बारंवार तुकोजींच्या तक्रारी ऐकून ताना फडणीस अमदी दैत्यागुन गेले एकमुखी कारभार असल्याशिवाय सुरळीस व्यवस्था राहणार नाही असे ठरवून त्यांनी महादजी शिंदेला लिहिले 'तुम्ही बाईची भेट घेवून तिची समजुत घालून सर्व कारभार तुकोजींच्या हावाली करावा ' 87 बाकीची तुकोजीबाबा करतील असे आमच्याने सांगवत नाही जे समयी मल्हारजी होळकरास देवाज्ञा झाली तेव्हा आमच्या हाती मालेजी होळकर व बाईस दिले आणि आम्हास त्यांच्या

83 म.व.बा. प. 1 ले. 34 ले. 83-84

84. म.व.बा.प. 1 ले. 6 पृ. 14, 15

85 म.व.बा. 1 ले. 6 पृ. 15

86 म.व.बा. पृ. 83-84 ले. 34
म रि - 2 पृ. 10

87. म. रि. 2 पृ. 10

हाती देवून परस्परे भाऊपणाची निखासता करून, स्वामीसेवा एकनिष्ठेने करावी अशी शपथ क्रिया आम्हांपसून घेऊन देह विसर्जन केला. तूर्त बाईचे महत्त्व चालत आल्याप्रमाणे सरकार काम चालवावे. तुकोजींनी फक्त चाकरी करावी. कोणे गोष्टीचा इतल्ला नसावा. 88 असे असला आगच्याने अहिल्याबाईंनी सर्व कारभार तुकोजींना सोपवावा असे सांगवणार नाही. होळकराचा बंदोबस्त सरकारमजीने करावा. आमच्याने काही होत नाही असे महादजी जिंदेनी नाना फडणवीस उत्तर दिले. 89

14) नव्याचा फणसेस दत्तक घेण्याचा ठराव - 8/8/1779.

तुकोजींना सर्व कारभार आपणच करावा अशी इच्छा होती. एक हाती कारभार असल्याशिवाय कोणत्याही गोष्टी सिध्दीस जात नाही असे तुकोजींचे म्हणणे होते.

' तुकोजी निरुत्कर्षावरच प्रवर्तले तर आपल्याही दुसरे मांडीवर घेणे प्राप्त केवळ त्यांनी दिली भाकर खावून राहिल. हया गोष्टी होणार नाही. ' 90 असे म्हणून सन 1779 मध्ये अहिल्याबाईंचे तुकोजींशी वितुष्ट झाले. यादले की सन 1779 मध्ये अहिल्याबाईंनी आपला नातू नव्याचा फणसे हयास दत्तक घेण्याचा ठराव पेशव्याकडून करवून घेतला. ' तुकोजींची मूर्तपूजा सुधी नाही. सबब त्यांची सरदारकी बरतर्फ करून त्यांस कैद करावे आणि फणशांचा मूल दत्तक घेऊन त्यांचे नावे सरदारकी करावी. यास नजर सरकारची पंचवीस लाख एक रुपये यशवंत बगधराचे विद्यमानाने करार केली असे. ता 8/8/ 779. 91 मात्र ही गोष्ट कधीच सिध्दीस गेली नाही.

15) नारो शिवदेव, सदासिध दिनकर व बापूराव वैद्यांची मध्यस्थि

होळकराच्या गृह कलहात नाना कडील नारो शिवदेव सदासिध होळकर व बापूराव वैद्य हे पुण्याहून इंदूरस व महादजी शिंद्याकडे जावून चारवार मध्यस्थि करीत होते.

88 म रि 2 प 10

89 म रि - 2 प 12

90 म द बा ले 31 प 74 अ

म रि 2 प 18

91 म द बा प 1 ले 31 प 74, म रि 2 प 2

नारो शिवदेव लिहितो * होळकरासंगेची बोलणे महादजी शिंदेसोबत काढले की, चार चार घटका प्रविवाद चालतो. सामुंदाकडून जास्तसाल यथायुक्त पूर्वीच्या चाली पाहून होत असवे ते न होता बाईस संपुष्टात चालावे अशीच सा-यांची मर्जी दिसते. अहिल्याबाई होळकराची सून तिचा अपमान लौकिकात बरा दिसेल काय? ति अपमान सहन करून घ्यावया जोगी नाही 92

अहिल्याबाईचे म्हणणे असे की, सन 1772 पासून अस्सपावतो तुकोजींनी फौज किती बाळगेली ? चाकरी कोणती येेली ? आजपावेतो सरजामाचा कसुल किती आला ? त्यांचे आमचे महाल बरोबरीचे असता त्यांचा कसुल आमच्यापेक्षा कमी कां आकारला जातो ? याचा तपास घन्यांनी करावा. एकाचाच पक्ष धरून लिहिणे योग्य नाही 93

यावर तानाचे म्हणणे ' बाईस संपुष्टात आणायचे प्रयोजन काय ? पैसा खेरीज फौज जमा होत नाही. बीलाचे खर्चापुरता ऐवज बाईंनी ठेवून तंबड्यापूरती महालांची बहिवाट तुकोजींनी करून पैसा घ्यावा असे महादजी शिंदेनी बाईस सांगितल्याशिवाय तोड नाही. झाल्या गोष्टीबद्दल वाद करीत बसलो तर पुढील मसलत बिघडेल. दुहीमुळे पेच पडतात. पेच पडल्यावर सरदारीचा मालक काय याचा विचार करावा लागेल 94

तुकोजीकडून कर्जदार धरणे देवून बसले तंन्हा बाईस चार गोष्टी सांगून अर्थसाहय करण्याची मसलत तुकोजीन चालविली. फौजेच्या खर्चास महाल लावून दिले होते त्यातून खर्च भागवावा अशी अहिल्याबाईची इच्छा. मजजवळ पैसा नाही. सारी दौलत तुकोजींनी आक्रमिली आहे. याचे दौलतीच्या जमेलील एक कवडी मजकडे नाही असे असता यांनी विपर्यास कर्म आरंभिले तर दारुगळा मजजवळही सिध्द आहे. केवळ हात जोडून माझे घ्या आणि

92 म रि पृ. 13

93 1 सा 3 पृ. 41 का स प या पृ. 212
म रि पृ. 13

94 म रि पृ. 13 1 वा 3 पृ. 41, का स प या पृ. 212.

मजला रक्षा असे म्हणणार नाही पाटील बाबासही सांगा रेवानीरी स्नानसंध्य देवतार्चन करून क्षेपे आम्ही आपले दिवस घालवितो ⁹⁵ तुकोजीसाठी पुरतेपणे भत्सल जे बाई धनी आहेत श्रीमंतासही त्याची श्रीड पडेल तितकी आपली नाही असे समजून त्यानेही आपले तापत्रय बहूतच सांगितले ⁹⁶

हया वादाबघल बाळारावांस अहिल्याबाई म्हणाल्यात ' तुम्हास वाटत असेल की सा यानी चहुकडुन बाईचा बंदोबस्त केला की ती काय करणार ? तुम्ही लक्षात ठेवा मी सुभंदाराची सुन आहे केवळ तुकोजी बाबाच दीलतीचे धनी आणि मी कोणी नाही असे समजु नका तुकोजी बाबा माझे हातचे कामास लावले आहे निमकहरामीचे फंद केल्यास आणि दीलत करू म्हटल्यास त्या मोष्टी दुरापास्त आहेत त्यास पाटील बाबाचाही दम असेल तर उभयतर्फी फौज खुद्या मज्जर चासुन घ्यावे श्रीमार्तंड समर्थ आहे. ⁹⁷

यावर बाळाराय नम्रपणे उत्तरले की ' सुभंदारांचे जागा व राजोजीबाबांचे जागा आपण उभयतास घडील आहात ते दोघेही आपल्या सामण्याबाहेर नाहीत एखाद्या वेळ चुकत असतील पण आपण घडीलकीच्या नात्याने त्यांना सांभाळून घ्यावे ते आपल्या आज्ञेबाहेर कदापीही जाणार नाहीत पण तरीही बाईना त्यांचा विश्वास घरवेना बाई बोलल्या वरवर तोंडाने बोलत जावें पायाने पाय तुडवीत जावें ⁹⁸

अहिल्याबाईंचे म्हणणे की, तुकोजींनी नक्की आपल्या विरुद्ध पुण्यास श्रीमंताजवळ आगटोळ केलेली असेल म्हणूनच श्रीमंतांनाही होळकरांचे धारसदार तुकोजीच वाटतात आम्ही नाही पण जर असे असेल तर पुण्यावरून श्रीमंतांचे आमच्या नावे पत्र आणा की, तुकोजीच

-
- 95 म रि पृ. 13.
म द बा प ले 6 पृ. 14, 15, ले 23 पृ. 53
- 96 म द. बा. प. ले 24 पृ. 35
म रि 2 पृ. 13
- 97 पे द 19 पृ. 192 ले 186
म द. बा. प ले 23 पृ. 52, 53
म रि 2 पृ. 4
- 98 पे द 19 पृ. 192 ले 86
म द बा प ले 23 पृ. 52, 53
म रि 2 पृ. 14

एवढे होटकरांच्या दोलतीचे स्वामी आहेत आणि आमचा होटकरांच्या दोलतीवर नाही एवढे हक्क नाही. सुभेदारांचे तुम्ही काही नव्हा. त्यांचे दोलतीची वारिसदारी तुम्हास पोचत नाही. सर्वविशीं मुगटमणी तुझीबाबा आहेत तुम्ही उठून काशीयात्रेस जाणे ११ त्याची आज्ञा आम्हास शिरलायच आहे त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे मग आम्ही सर्व वारंवार तुमची होटकरास सोपवू आणि आमच उर्ध्वरित आयुष्य काशी इथे ह्रस्वर चिंतनात घालवू.

मी महेश्वरास महादजी शिंदेच्या आज्ञेनेच आली आहे. केवळ आपले व तुमची होटकरांचे आणि नारो गणेशाचे आपसालील मतभेद मिटवावेत म्हणून त्या दोघांनी आपल्या आज्ञेत राहूनच सरकारीचा बंदोबस्त करावा आणि आपल्या घराण्याचा नाव लौकिक वाढेल अशी सरकारची चाकरी आपल्या आज्ञेने व सल्ल्याने करावी. यापुरता आपली अनुज्ञा होईल असा कोणताही हेतू महादजींच्या मनात नाही. यावर अहिल्याबाईंचे समाधान केले की, तुमची बाबा व नारो गणेश आपल्याशी वैषम्य भावे यर्तपूक करतात. त्या (काही) जाले तरी अपघण घेनी, घरात फुट नसवी. सरकारीचा बंदोबस्त व्हावा. पाटीलबाबांचे मानस की तुमची बाबांनी व नारो गणेश या उभयतांनी आपले आज्ञेत पूर्वमत प्रमाणे चालून सेवा करावी. येथिशी उभयपक्षां सल्लयता वरून दण्यार मजला सेवेची पाठविले आहे. 100

(6) तुमचीनी अहिल्याबाईस न भेटता प्रवास -

तुमचीनी अहिल्याबाईंना सांगून पाठविले की, आपले पत्र असेल तर भेटीस येवू आणि मग पुण्यास सरकारीत जावू. अहिल्याबाई त्यांना म्हणाल्यात तुम्ही काही स्वामी वायास ना. सरकारी चाकरी करून या मग आम्ही भेट घ्या. आम्ही तुमचीच आहे. तेंव्हा घर ही आपलेच आहे. त्यांचे गास आहे की, हजार पाचशे तोकानीशी येथे भेटीस म्हणून यावे.

मी साफ सांगून पाठविले आहे जे मंडवीस घन्नास परिसांत आले तर वाड्यात येऊ देऊ अधिकोत्तर आल्यास येऊ देणार नाही असे सांगून पाठविले.¹⁰¹ एकवेर हयावेळी अहिल्याबाईंच्या मनात तुकोजी विषयी किंतु निर्माण झाल्यानेच त्यांनी तुकोजींना भेटाची आज्ञा दिली नाही आणि म्हणून तुकोजी होऊन अहिल्याबाईंना न भेटताच इंदुराहून पुण्यास निघून गेले. तुकोजी हाऊकर व नारा भणेशांनी इंदुराहून कुच केले. त्यांच्यासंबत पाच सालाचे स्वार आहेत ते येथे येतात अहिल्याबाई म्हणायला जे इकडे येतात परिछिन्न तज्ञाच्या धित्तात संमतो आहे ज्ञान प्रकारचे बळ घालून आम्हास उपद्रव करावा यत्नयत येतात यत्नयत श्रमतांस दिहून पाठवा. आम्हास सर्वविशी आज्ञा श्रीमतीच्या आहे. श्रीमतांची पत्रे तुकोजीस व नारा भणेशास दाबाची यावीत की तुम्ही इंदुर येथे. बाईची अमर्त्या न करीत अकी पत्रे सुतर स्वापबरोबर लवकर येणे आहे.¹⁰²

तुकोजी होऊन अहिल्याबाई मधील मतभेद मिटून देण्याकरीता मध्यांत्य करायला गेल्या बाटारावाला आपल्या कार्यात खंडा अपयस आले. कारण अविशवासापोटी अहिल्याबाईंनी तुकोजींना भेटाची समती न दिल्याने ते न भेटताच बेल याचे बाईना वैषम्यही वाटले. पण बाईचा स्वभाव अतिशय खर्चा आरुणने स्वल्प कुणाच्याही बघल विशेषत राहिला नाही. या अविशवासापोटीच बाटारावाला यत्न मिळाले नाही.

बाटाराव म्हणतात बाईचे मर्जीचा क्षण लहाने नाही. जावसालांत घरसोड पार आणि विश्वास हा कोपाचा नाही बाईचे म्हणजे असे की, तुकोजी दावानी व नारा भणेशांनी पुरवयलप्रमाण आशेत असून ताहेत्र जाकरी यथा स्थीत करायला धन्याचा भेटा लावून घेऊ नये.¹⁰³

101. म.द.वा.प. नं. 24 पं. 55 ते 26 पं. 59, ल 3 पं. 75 (3 लं.)

102. म.द.वा. लं. 24. पं. 57

103. म.द.वा.प. खे. 25, पं. 58, लं. 26 पं. 59, 60.

तुळोजींनी आपला कातळून अहिल्याबाईकडे मंटीची संमतीपत्रे आपणण्यास पाठविली. असेला अहिल्याबाईंनी कातळुनल उत्तर दिले की, ' आपल्या घरास येण्यास त्यास कागदपत्र द्यास पाहिजे ? मुख्य कॅप्ट घन्याचा सत्ताव राखुन मग आम्हास भेटावे घराही आपले दाय सांभळजे स सांभाळजे 104

(7) सुतलानजी संवहातेची कथा -

अहिल्याबाई म्हणाल्यात ' तुळोजींकडे येतात मंडीमातीच्या रोखानर येतात काय निंता आहे ? परंतु आम्हास भरवसा श्रीमंताचा कदाचित श्रीमंतांनी त्यांच्याकडे डौल दिना तर आम्हाचा ईश्वर आहे 105

तुळोजीचे वर्तमान की त्यांचा येथे येताचा अतसाच आहे बाईचा भा. पाहून गरमगाच्या सेकुपडाचा घाट उठरुन पुण्याकडे जातात की काय ? सांबाळते येथुन बंधावर काय विचारणे ते करतात.' 106

अहिल्याबाईंचे म्हणणे की, ' तुळोजींनी इकडे भेटेस येण तर, महादजी शिंदेच्या मध्यस्थतेने याच एकटे येऊ नये तुळोजीबाबा केवळ निष्कर्षावर प्रवर्तल नर आपल्यासाठी दुसरे मोडीवर घेणे प्राप्त केवळ त्यांनी दिली भातर आऊन हया सांघी हांणार नाही 107 एतुन अहिल्याबाईंनी बर्जी अशी दिसून येते की, श्रीमंताची घमण् कोणीकडे होते ते पाहून मग काय करणे ते करावे सुतलानजी सांबाळते जवळ अहिल्याबाई म्हणाल्या, ' तुळोजींनी स्वामीकडे आधी दुरुन मग आगच्या भेटेस यावे तसावी तुमच आगह आहे की तुळोजींनी येथे येऊन

104 म.ब.बा.प. ले. 26 पा. 59, 60

105 म.द.का.प. सं. 31 पा. 72, 74

106 म.द.बा.प. ले. 31 पा. 73, 74

म.शि. का.प. ले. 125 पा. 137

107 म.द.बा.प. ले. 31 पा. 74

ग.रि. 2 पा. 12

पायावर डोई ठेवून जावे असं तुम्ही संडे आलात तसे त्यानीही संडे घाये अधिकोत्तर असल्यास परिछिन्न येऊ देणार नाही दारुगोळा सिध्द आहे ¹⁰⁸ लांबहाते बोलले ' त्यास मी घेऊन येतो आपले त्याचे बनले तर फार उत्तम न बनले तर मी त्यास नेऊन त्याच्या लष्करात घालीन अहिल्याबाईचे भेटीस यावे असे तुकोजींच्या चित्तात तर आहेच ¹⁰⁹

सुलतानजी लांबहातेला तुकोजींनी सांगून पाठविले की, बाईचे वचन पूर्तपणे घाये की आपण कोणावर इतराजी करू नये ¹¹⁰ असे वचन घेऊन आपल्यावर आम्ही बाईच्या भेटीस येऊ, यावर सुलतानजीस अहिल्याबाई म्हणाल्यात की, ' आम्हांजवळ वचन कशाचे साजता ? आपल्या घरास येण्याचे वचन कशास पाहीजे ? आम्ही कोणासच वचन दिले नाही, आताही देत नाही, येणे तर यावे. चित्तात विकल्प असल्यास येऊ नये, ¹¹¹ एकंदरीत वरील संदर्भावरून असे स्पष्टपणे दिसून येते की, तुकोजींला बोधांच्या भेटीत पाटीलबावांचा सदर्म नको होता उलट अहिल्याबाईच्या गते बोधांच्याही जाबसाला ¹¹² पाटीलबावा अवश्यमेव असले पाहीजे. शेवटी राजी दोन प्रहरापर्यंत अहिल्याबाईनी लांबहाते सोबत बोलणी केली आणि शेवटी सफाळी तुकोजींना निरोप पाठविला की, पूर्वीपासून आम्ही जा आपला कारभार करीत आलो तो करू. तुम्ही जे चाकरीचे काम करीत आला ते तुम्ही आपली साहेब चाकरी करीत जावी आम्ही कोणावर कृपा व कोणासु पारपत्य करणे ते करू त्यात तुम्ही रदबदली करू नये हे कबूल असल्यास भेटीस येणे नाहीतर तुम्ही स्वामी चाकरीस जाता हे फार उत्तम ¹¹² शेवटी तुकोजी व अहिल्याबाईं मधले मतभेद भिटलेच नाहीत आणि या वादावादीमुळे तुकोजी होळकर अहिल्याबाईंना न भेटताच निघून गेले अहिल्याबाईंचा तुकोजींवर क्रोध अनावर झाला या दौलतीतील एकही कवडी तुकोजींना देणार नाही श्रीमतांना त्यांची फारच कंठण असल तर

08 म द बा. 5 ले. 31 पा. 75

09 म द बा. 5 पा. 75

110. म. द. बा. 5 ले. 32 पा. 76

111 म द. बा. 5 ले. 32 पा. 76

112. म द. बा. 5 ले. 32 पा. 76

श्रीमतांनी तुकोजींना या सरंजा देवून चाकरीस ठेवावे तुकोजी रेवातीरीहून झूच करून पुढे
 गार कपेस बलकवाडयस गेले रोख ऐदण्याच ११३ याच झूच जाले हे ऐकून
 अहिल्याबाई बोलल्या ' काय चिंता आहे हे दौलत पेन्नाच्याची आहे त्यांनी कृपा करून चाकरी
 घेतली तर चाकरी करून टाखयून नाहीतर हे इनकीही दौलत त्यांच्या घरस धालीन मन यास
 नवे मन्नास देवून श्रीमंतांनी यांची उभारणी करून चाकर ठेवले तर ठेवोस परंतु या सरंजामातून
 एक अनडीही रेणार नाही. ' ४

(B) अहिल्याबाईंची तक्रार -

आमच्या भेटीची आवश्यकता काय ? प्रथम चाकरीवर रुजू व्हावे असे जरी बाई
 म्हणाल्या तरी तुकोजींनी अहिल्याबाईंची कामगिरी करून त्यांना भेटल्याशिवाय तुकोजी न
 भेटताच परभारे निघून गेल्याबद्दल अहिल्याबाईंना वैयक्त्य वाटून त्यांनी पुण्यास तक्रार केली

अहिल्याबाईंनी पुण्यास श्रीमतांस कळविले की, तुकोजीबाबा व नारो गणेश उभयता
 आपली भेट न होता गेले त्यांची इतकी अमर्त्या करून पावचे नव्हते हे फौज ठेवतात
 पण तुकोजींच्या 'चामोलेल' देण्याचे उकर श्रीमतांस 'ठेला' त्यांनी त्या शुभ्रुत त्यास बोलविले
 आहे, 'श्रीमतांच्या बुद्धीस विपर्यय धारुनही मक्कात केला आहे हे वईट दिसते.' ५

हरसुबाई गायत्रीबाई बोलल्या की, ' श्रीमंतांनी घरान अशी फुट पाडू नये,
 ज्यापशी अहिल्याबाई आम्ही त्यांच्या पायापाशी निष्ठेने एकविधा भक्तिने वसलो आहोत
 तेव्हा श्रीमंताकडून हे अपेक्षित नाही तुकोजी व नारोपत कोण आहेत ' तुकोजीबाबासाही

१३. म द क ५ ले ३२ पा. ७४
 म री ३ पा १४
 ११४. म द.का. ५-२ ले ३२ पा. ८०
 म द.का १२-१ ले. ३२ पा ७९
 ११५ म द का ५ २ ले ३३ पा. ८०

बाईंनीच केले आहे आणि त्यांची अमर्याद वर्तणूक पाहून त्यांचे विषयी प्रसन्नता नाही ज्यास हाती धरतील तो सवाई तुकोजीकडून करून दाखवतील त्यांनीही अशी अमर्याद करायची नव्हती आणि श्रीमंतांनाही भलत्याचेच मसलतीवर अशी घरात फुट पाडू नये नारा गणेश आपल्या बघावासाठी दोहीकडील खराबी करीत आहेत ¹¹⁶

हरकूबाई मावशी म्हणाल्यात होळकर आणि शिंदेची फुट आपसात पडू देवू नये म्हणून श्रीमंतांनी तुकोजीस टाकोटाक पत्र पाठवावे कि तुम्ही मातोश्रीची भेट घेवून त्यांची कृपा संपादन इकडे चाकरीस यावे त्यांची भेट न घेता इकडे येणे असे पत्र लिहून अहिल्याबाईंच्या भेटीस तुकोजीस पाठवावे. बाई व तुकोजीस ममता पुरस्कार भेटून एक विचार बंदोबस्त आपले घरा करून बाईंचे सरदारी करून त्यास चाकरीस पाठविलेल्या यात अति उत्तम आहे बाईंचे आज्ञेत राहण्याची व वडिलांची वडिलपणे राखण्याविषयी श्रीमंतांनी तुकोजीस आज्ञा करायी बाईंची भेट न घेता तुकोजी आल्यास श्रीमंतांनी त्यांना भेटीस येऊ देवू नये ¹¹⁷

तुकोजीबाबा व नारो गणेशांनी बळवंतराव याकडे यांच्याकडे महाल सांगितले त्याचा बंदोबस्त करून उभयता देशात गेले आमच्याकडही तोच दिल्लीचा लबाजया हत्तीपागा व शागीदपक्षा 30 येथे आहेत त्यांच्या खर्चास तुकोजी काय ठेवून केले हे बळवंतरावांसच श्रीमंतांनी विचारावे सरकारपर्यंत बोभारा आमच्या नावाच्या करतात की सर्व मामलतीचा पैसा बाईंचे खर्च करतात श्रीमंतांनी लिहीले, तुकोजीबाबास चाकरीस बोलविले आहे त्यास खर्चास पोहचवित जा व्हेतून खर्चास पाठवावे हे धन्यांनी त्यास विचारावे सारे पाहणे विचारणे झाल्याकडे आहे ' ज्यांची गृहकृत्य त्यासच पुसले पाहिजे दुस-यास काय काळे ? तुकोजी बाबास आधी चाकरीस जाऊ द्या पूर्ववत्प्रमाणे येथून जे वडेल महाल जाणे आम्ही जाणू ¹¹⁸

116. म.द.बा. 5 ले. 33 पा 81
हो इ. ठाकूर वा वा. पा 231

17 म.द.बा. 1, ले. 33 पा 82
हो इ. पा 231

118. म.द.बा. 1 ले. 34 पा 85, 86

भेटीस तुकोजीस पाठवाये. बाई व तुकोजीस ममता पुरस्कार भेटून एक विचारे बंदोबस्त आपले घरवा करून बाईचे सरबराई करून त्यास चाकरीस पाठवितील यात अति उत्तम आहे. बाईच अजित राहण्याची व बडिलांची बडिलपणे राखण्याविषयी श्रीमंतांनी तुकोजीस आज्ञा करावी. बाईची भेट न घेता तुकोजी आल्यास श्रीमंतांनी रथाना भेटीस येऊ द्या नये.¹¹⁷

तुकोजीबाबा व नारो गणेशांनी बळवंतराव याकडे याच्याकडे महात्मा उगिनले त्यांचा बंदोबस्त करून उभयता देशात गेले. आम्हाजवळही तोच दिल्लीचा लबाजया हत्तीपाना व शागीर्दीपशा झू. येथे आहेत. त्यांच्या खर्चास तुकोजी काय ठेवून गेले हे बळवंतरावांसच श्रीमंतांनी विचारले. सरकारपर्यंत बोभास आमच्या नांवाच्या करतात की सर्व मामलतीचा पैसा बाईच खर्च करतात. श्रीमंतांनी सिहीले, तुकोजीबाबास चाकरीस बोलविले आहे त्यास खर्चास पोहचवित जा काढून खर्चास पाठवाये हे घन्यांनी त्यास विचारले सारे पाहणे विचारणे घन्याकडे आहे ' ज्यांची गृहकृत्य त्यासच पुसले पाहिजे, दुस-यास काय कळे ? तुकोजी बाबास अशी चाकरीस जाऊ या पूर्ववत्प्रमाणे येवून ये वडेस महात्मा जाणे आम्ही जाणू.¹¹⁸

एवं तुकोजी होळकर अहिल्याबाईंना न भेटता निघून गेल्याने अहिल्याबाई अतिशय संतप्त झाल्यास त्यांनी श्रीमंतांनाच तुकोजींना समज देण्याविषयी सांगितले. अज्ञा अनेक गोष्टीवरून तुकोजी आणि अहिल्याबाई मधील मतभेदाची खाई भरण्याऐवजी रुंदायत जाऊन मतभेद अधिकाधिक वाढतच गेले तीव्र होत गेले. हयामुळे शोबटी हय प्रकरणात स्वतः श्रीमंत पेशव्यांनी हस्तक्षेप केला.

19) श्रीमंताची मर्यादा -

तुकोजी अहिल्याबाई मतभेद वाढून अहिल्याबाईंनी तुकोजी विरुद्ध केलेल्या नश्वारीबद्दल पेशवे इंदूरच्या वकिलास लिहिलेले ' तुकोजीस बाईची अमर्यादा कलव्य नाही

117. म.द.बा.1, ले.33 पा.82, हो.द. पा.231.

118. म.द.बा.1, ले.34 पा.85,86.

त्यानी दुसरा अर्थ मनात आणू नये ते तेथे आल्यावर बाईची मर्यादा रक्षित असेच होईल नरी अमर्यादा येथी म्हणून आपण तिकडे घाबलतीनी घालमेल नित्या जन्म्या करू नये तसे केल्यास त्यांच्याकडून चावरी कशी होईल ¹¹⁹ तुम्हांनीबद्दल येतांग भेटून आले नाहीत म्हणुन चिन्तात राहू न. आपणां आपणच म्हणाला होता, स्वामी चावरीपेक्षा भेटीचे कार्य अधिकोत्तर नाही यास्तव आम्हीस येऊ दिले नाही ¹²⁰ यावरून असे स्पष्टपणे दिसून येते की सरकारी काय महत्त्वाचे असून त्यावर सर्वांची दृष्टी असावी याची जाणीव अहिस्थानाईना होती असे बोसुन अहिस्थानाईची खगजुत ग्राहण्याचा प्रयत्न श्रीमंतांनी केला.

20; अहिस्थानाई - तुम्हांनी वादस्त सहादती सिद्ध व ज्ञान फटकीसाठी शिष्टार्थ -

अहिस्थानाई तुम्हांनीबद्दल तक्रार करताना म्हणाला ' धिरंजीवास गावीच्या देवून दोलतीस धनी केले त्या दिवसापासून माझ्यासोबत वर्तणूक शुद्ध केली नाही. सात वर्षे हिंदुस्थानची गुलुरगिरी केली तर एक पैसाही कमावून आणला नाही असे गसून काबडपणी सवीस्तर वर्तमान खुलासेवर लिहिले नाही. खावंदाजवळ असोन चार वर्षे देशी सरदार आहेत त्या दिवसा फसोन चाकरीस फौज किती होती म्हालाचा ऐवज किती याचा शोध खावंदाजवळ असून मनात अहिषित नाहीत यद्वार मजला लिहितात की दगड अंतर केले ? बरच विषय श्रीमंतास लगेपला नाही तेथे चवकशी करावी ती करीत नाही. ¹²¹ यावर असे बरगुती प्रकार खावंच चाकरी आहे न याचे व सरदारी यथायोग्य दृष्टावी असे म्हणतांना नानांचा वकील अहिस्थानाईस म्हणतो ' आपली शिष्टा श्रीमंतांचे घरणी भूयीपासून चालत आहे त्याप्रमाणे घडत असावे दोन नेत्र श्रीमंतांचे एक नेत्र उजवा होळकर व एक नेत्र शिंदे यात उजवा नेत्र केवळ तेजहिन छाला त्यास उपाय हाच की या मरकतीस उपयोगी पडेल तेजहरी म्हणवी हे प्रस्न आपले ध्यानात, परंतु आपला भर दोलतीवर नाही दानधर्म ब्राम्हणधर्म, शिवालय हंच करिता परंतु दोलतीत कमी पडते याचा विचार ध्यानात घेत नाही ¹²² म्हणजेच आपण दानधर्म करू नये असे नाही पण दानधर्मसोबतच

119. म.द.बा. 1 ले. 38 पृ. 97

म.द.बा. 1 ले. 39 पृ. 99 100 ले. 40 पृ. 102

120. म.द.बा. 5-1 ले. 38 पृ. 98 ले. 39 पृ. 99, 100 ले. 40 पृ. 102

21. म.रि. 2 पृ. 15

म.द.बा. 2 ले. 66 पृ. 151

122. म.रि. 2 पृ. 15

म.रि. का. 5 ले. 215 पृ. 268

सरकारी चाकरी जास्त महत्वाची असल्याने सरकारी खांब्यावरील आपण लप घाते तुकोजींना पैसा वेळेवर पोहचत नाही त्यांना पैसे भरणे असते म्हणून आपला पैसा केवळ दानधर्मावरच खर्च न करता आधी तो दौलतीच्या कमी पडेल याचा विचार करावा याच अहिल्याबाई म्हणाल्या आम्ही जो खर्च करीत तो गैरवाजवी आहे तो तुकोजीबाबा खर्च करितात ते चांगले.

तानाबा वारकून लिहिते, ' आईचे मजीचा यांचे लागणे लठ्ठेण आहे आज के भावणा झाले तेच बाळगे जन्मत असा रंग नाही जन्मसाधत धरलेडे फार विश्वात कोणाचा नाही पदरी मातब्बर मनुष्य गोष्ट मोठून सांगण्यायोग्य कोणी नाही जे कारणे ते आपण म्मत च करावे. बाईनी महेश्वराचा बंदोबस्त केला बुरुजावर तोफा चढवून ठेवल्या 123 अहिल्याबाई तुकोजीबाबा बोलल्या ' त्यांनी आजपावेतों ज्या म्मलती केला त्या सर्व अंगी लावून घेतल्या प्रथम दादासाहेबाकडे झेल दिला हिंदुस्थानत झक्केछाणाचा पक्ष कैसा देशी मोरोबा फडणिसांचा पक्ष केला. तेंच रघुपतरास नारायणाचा पक्ष घेतला ते फिदले नसीन झाले. गोविंदराव भायकवाडाचा पक्ष केला तें भिफ मावत आहे आणखी असे 4-2 दाखले दिले 24 अहिल्याबाई पुढे म्हणतात ' सरकारपयल आमच्या नावाच बोभाटा करतात की मणलतीचा पैसाबाई खर्च करतात पट्टीलगावासही तुकोजीने हेच ना-हाणे सांगितले. म्हणून तें आमच्या विषयी श्री झाले श्रीयंतवर राठ यमलत पडली आहे या केडी उमयतांनी खाकसि जाणे ते राहून मजीच हांडीबाई पाहताच आपले फज्जे लोकांचे कथे नेले मज महत्त्व काय राहिले ? उक्कतज्याही शितास देही जाके ऐसे नाही. 124

शेवटी अहिल्याबाईंनी वरादजी शिंद्या गहरचरात भेटिले झालेविले महादजी शिंद्या मुक्तांग महेश्वरास 25 डिसेंबर 1780 पासून 2 जानेवारी 781 पर्यंत होता. त्याच्या बोलण्यात मुख्य तुकोजींचाच विषय होता

गोंधळने वजई एस्तानत केलाचे वर्तमान महादजी शिंदेनी अहिल्याबाईंस सांगतच त्या फार श्री झाल्या. एकटयावर म्मलत पडली तिचे कोणी नाही ' पातीसनावा नेसले धामही तसे काय करणार कोजेच्या देशाच्या अडचणी, बाई बोलल्या तुम्ही ३०मर ओठी रांता एक

23. म.दि.2 पा.15,म.द.बा.5 ले.32 पा.77,78 ले.25,प.58

124. म.दि.2 पा.15 प.द.बा.5 ले.32 प.77,78

125. म.दि.2 पा.15, म.द.बा.5 ले.32, प.77,78 ले.25 पा.58.

घडई त्यायम असली तर थिंता नव्हती आता तुमची बोलणी व्यर्थ. 26 अहिल्याबाई तुमोजीबाबांचे गुणवेष मार घेतल्या दंत पर होळकरांनी सरदारीचा नाबखाल चौक, सरंगान, चाकरी घडई सारे बाई आपल्या हाती घेणार. 27 असा रंग त्यांच्या नोलण्यातून दिसून आला अहिल्याबाई तुमोजी बदलास सांगतात तर तुमोजी अहिल्याबाईबद्दल ह्यांच्या मतभेदाने कारण समजल्याशिवाय पत्नीही समजत नाही. पण याच्या आपसातल्या स्तुभेदाने बादविवादामुळे मात्र सरकारी चाकरी नेह ५५६ नाही आणि ही सरकारची फार मोठी हानी आहे. 28 अहिल्याबाईचे म्हणणे की, तुमोजींना पूर्वीप्रमाणेच आपल्या आंगेत असावे

महादजी फिदि नाना फडणीसना म्हणतात, 'चार महालांची वडिवाट तुम्ही करावी. बाजीची तुमोजीबाबा करतील असे आमच्याने अहिल्याबाईस सांगवणार नाही. ज्यासमयी महाराजी होळकरास देवाज्ञा झाली तेव्हा असच्या हाती गेलीची होळकर य बाईस दिले आणि अन्हास त्यांच्या हाती देवून परस्परे भ्राऊपणाची निखाळसा करून स्वामीसेवा एकनिश्चये करावी अशी शपथक्रेस आमहापासून घेवून प्राण सोडून तेव्हा बाईंनी नेमणुकीप्रमाणे कालक्षेप करावा आणि तुमोजींनी सर्व दौलतीचा कारभार करावा हे योग्य होईत कीच / तुमबाईंचे महत्त्व चालत आल्याप्रमाणे देवून सरकार काम चालवावे तुमोजीकडे कोणताही कारभार नसावा त्यांनी फार चाकरी करावी असे महादजी फिदिचे म्हणणे ह्या होळकरांच्या घराच्या जादात मध्यस्थि करताना पहिले तर तानसाहेबांचा वकील महेश्वराहून लिहितो, 'आपल्या आसेप्रमाणे बाईसाहेबास ब्रह्म मुक्ति प्रणुक्तीने सर्वोत्तले बाईचे म्हणणे एकच. दोन त-हा सरकारतून सामून आल्या स्वामीस एक सामर्थ्य मसता नी काबूल केली. त्याचाच निराह करत संकट पडले तेव्हा दुसरी त-हा कशी होती '। याखरीज दुसरे काही बडायचे नाही. 130 असे बोलणे झाले या दुहीमुळे राज्य कारभारावर दोळाच परिणम झाला असे दिसून येते.

26. म. रि. 2 पा. 8, मा. द. बा. 5। ले 50, पा. 136. ले 51 पा. 26 ले 52 पा. 131
का. रा. म. भा. पा. 11/2

127. म. द. बा. 1 ले. 34, पा. 83, 84.
म. रि. 2 पा. 15, म. द. बा. 1 ले. 34 पा. 83, 84.

128. ले. 130 पा. 143 (म. रि. का. प.) म. रि. 2 पा. 18

129. म. रि. का. 2 पा. 12, म. रि. का. प. ले. 221 पा. 279.

130. म. रि. 2 पा. 18, म. दि. बा. प. ले. 52, पा. 131, म. रि. का. प. ले. 172, पा. 212.

21) तुळोजीचे विप्लव प्रयत्न -

होळकर शाहीतील गृहकलहाच्या शेवटही उपलब्ध आश्रयशोधकाने त्या वेळच्या स्थितीची यथास्थित कल्पना घेत होळकराच्या गृहकलहाच्या निकाल लागण्याऐवजी या पत्रव्यवहाराने वैरसमज याला वाढत गेले. नानासाहेब स्वतः बाईसाहेबाकडे जाऊन हा तंत्र भिडवू शकले असले पण हा मार्ग त्यांनी कधीच स्वीकारला नाही. तुळोजींना मात्र शत्रूय नितके त्यांनी वशिणेच्या बोंबिमास गुंतवून ठेवले.

अहिरयाबाई व तुळोजींच्या हया भांडणात महादजी शिंदे व नाना फडणवीस गटल्याभुळे हया भांडणास चोरींगी सळ्याचे स्वरूप प्राप्त झाले. महादजी शिंदे अहिरयाबाईसाहेबांच्या कलाचे अस्मूत त्यांचे म्हणणे ' नारो गणेश' कारभारात नसावा दुसरा दिवाण नेमून बाईकडे वडिलपणा देवून त्याचे आज्ञेत तुळोजी वागतील तर बाई सर्व सत्सलत ओईवर घेऊन पार पाडतील होळकर घराण्याची तीच रित चालत आली ती व आम्ही एक होऊन सर्व सत्सलत सिध्दीस मेवू ।³¹

उलट पदरी तुळोजींचे म्हणणे की, ' बाईसकून अगहास खचांस देत नाही ' ऐकूण। काय की हा तंटा कधीच भिडला नाही तुळोजीबाबत देखी आले. त्यावेळी बाईची व महादजी शिंदेची पत्र आली. ' तुळोजीस बहकू देवू नये स्पेदुन सरकार चाकरांवर पडल ते करावे. एका वेळ बंदोबस्त हरवून दिल्यापर त्याजकडून अंतर पत्रणास मग कळेस तसे करता येईल. ' ³²

पुढील अहिचचाबाईचे म्हणणे असे की, सरकार चाकरी होत नाही, गृहकलहाचा कुलीनित्त सर्वप्र झाला आम्ही ती हिंमत आहेत मी मल्हाररायची सुन आहे. हात बघून घेणार नाही. खावदाचे निव्वेत अंतर करवयाचे नाही. खायंद सहान कारभारी नाना एक बघनी आहेत त्यांचे भरपण्यावर आज पायेना कोलहरण जाले तरी बघोवस्त ठेवत नाही यांचे काय कारण ? न जाणो तुळोजींचा पक्ष घेवून आम्ही उपेक्षा करीत असतील तर त्यात आम्ही त्याच

131. म रि 3 वि.2 पा.19. व द.बा.। से.209, 210.

132. म वि.का प. से.178 व 210, म.रि.2 व 19, न.द.बा ।, से 216.

समजावे ? आमचा विश्वास नानावरीज कोणाजवळ नाही आम्ही उगेच असून तुकोजींचे हातून अबू गमावणे हे चडपार नाही आमचे अंतःकरण नानाजवळ आहे त्यांचा जिव्हाळा फक्का आढळयावर त्यांचे बचनावर विश्वास ठेवून आलेप्रमाणे यर्तपूक करावी हे आमचे मानस.¹³³ म्हणजेच अहिल्याबाईंनी आपला विश्वास नाना फडणवीसांवर टाकला. या भडिणात नाना फडणवीस जो निर्णय देतील तो निर्णय अहिल्याबाईला मान्य राहील असाच याचा अर्थ होता

अहिल्याबाईंच्या या वक्तव्यावर नानासाहेब फडणीसांचा कारकुन अहिल्याबाईला म्हणाला 'तुकोजींची परीक्षा होईपर्यंत बाईंनी बियेकावर घेवून स्वस्थ असावे. खारगोण, इंदूर, देवाळपूर व मल्हारगड हे चार परगणे बाईंकडे आहेत. त्यांचा पैसा सरदारीकडे देत जावा. तुम्हाला तुकोजीबाबांकडे सारा अखत्यार ठेवावा.¹³⁴ यावर अहिल्याबाई कळविताना माळव्यात तुकोजींचे कमानिसदार आहेत त्यांनी त्याजकडून पैसा घ्यावा कोणाचा बोभाटा बाईंकडे न आला म्हणजे झाले. परंतु फिर्याद आली म्हणजे न्याय बाईंनी करावा तो मान्य व्हावा¹³⁵ अशी तळजोड नानाच्या बकीसाने सुचविली

मराठा इंग्रज पहिले युद्ध संपवून सालबाईंचा तह ठरत असतांना होळकरांचा मूहकलहही हात घाईवर आला होता हयावेळी बोलणी करण्यास नाना फडणीसांचा वकील सदासिव दिनकर व महादजी शिंदेचा वकील रामजी पाटील बाईंशी बोलण्यास आले. यावेळी झालेल्या बोलण्याचा सविस्तर घुत्तांत सदासिव दिनकर नाना फडणिसाला लिहितो आज खावंदाचे दोलतचा प्रकार घ्यानात असता आपणांस काळजी दिसत नाही. तुकोजी बाबांचा प्रकार केवळ अडचणीचा जाला. जेथे घोड्यास चंदी नाही तेथे चाकरी कशी घडेल ? तुकोजींशी सरबराई आपणाकडून होत

33. म.शि.का.प. ले.178 पा.2 2,2 3, म.रि.2 पा.20 म.द.बा.प.1, ले.223

134. म.शि.का.प. ले.2 7 पा.272 ले.78, पा.212,213 । क... 4 पा.6,58.
म.द.बा.प.1 ले.223

135. म.द.बा.प.1 ले.223, म.रि.2, पा.22

नाही. आपले खर्चाचा मार्ग चालतो, तो चालतच आहे त्यात कमी होत नाही. सरकारी चाकरीत मात्र कमी पडतं याचे विचार आपले कारभारात नसावा दुसरा दिवाण नेमून बार्डकडे बघीलपणा देवून त्यांचे आज्ञेत तुकोजी वामतील तर बार्ड सर्व मसलत डोईवर घेऊन पार पाडतील. होळकर घराण्याची तीच रीत चालत आली. ती व आम्ही एक हाऊन सर्व मसलत सिव्हीस नेवू.¹³¹

उलट पक्षी तुकोजींचे म्हणणे की ' बार्डकडून आम्हास खर्चास देत नाही अकूण काय की हा तंटा कधीच मिटला नाही तुकोजी माग देशी आले त्यावेळी बार्डची व महादजी शिंदेची पत्रे आली.' तुकोजीस बहकु देवू नये समेटून सरकार चाकरावर पडल ते करावे एक वेळ बंदोबस्त ठरवून दिल्यावर त्याजकडून अंतर पडल्यास मग कळेल तसे करता येईल.¹³²

यावर अहिल्याबाईंचे म्हणणे असे की, सरकार चाकरी होत नाही. गृहकलहाचा दूळीकिक सर्वजण झाला आमची ती हिंमत आहेच मी मल्हाररावची सुन आहे हात बांधुन घेणार नाही, खावयाचे निव्हेत अंतर करावयाचे नाही, खावंस तहान कारभारी नाना एक बचनी आहेत. त्यांचे भरवशावर आज पावेतो कालहरण जाले. तरी बंदोबस्त होत नाही याचे काय कारण ? न जाणो तुकोजीचा पक्ष घेवून आमची उपेक्षा करीत असतील तर त्यात आम्ही काय समजावे ? आमचा विश्वास नानाखेरीज कोणाजवळ नाही आम्ही उगेच वसुन तुकोजीचे हातुन अबु गमावणे हे घडणार नाही आमचे अंत करण नानाजवळ आहे. त्यांचा जिज्हाळा पक्का आढळल्यावर त्यांचे वचनावर विश्वास ठेवून बांधेप्रमाणे वर्तणूक करावी हे आमचे मानस¹³³ म्हणजेच अहिल्याबाईंनी आपला

131 म.रि 3 वि 2 पा 19
म.द बा 1 ले. 209, 20

132. म.शि.का.प. ले. 178 पा. 210
म.रि. 2 पृ. 9
म.द बा 1 ले. 216

133 म.शि.का.व. ले. 178 पा. 212, 213
म.रि 2 पा. 20
म.द बा 4. 1 ले. 223

संपूर्ण विश्वास नाना फडणीसांवर टाकला या भांडणात नाना फडणीस जो निर्णय देतील तो निर्णय अहिल्याबाईंना मान्य राहील. असाच याचा अर्थ होता

अहिल्याबाईंच्या या वक्तव्यावर नानासाहेब फडणीसांचा बारकुन अहिल्याबाईंना म्हणाला ' तुकोजीची परीक्षा होईपर्यंत बाईंनी विवेकावर घेवून स्वस्थ असावे खारगोण, इंदुर, देमाळपुर व मल्हारगड हे चार परगणे बाईंकडे आहेत त्याचा पैसा सरदारीकडे देत जावाय तूर्त तुकोजीबाबाकडे सारा अखत्यार ठेवावा. ' 34 यावर अहिल्याबाई कळवितात माळव्यात तुकोजीचे कमवितुदार आहेत त्यांनी त्याजकडून पैसा घ्यावा, कोणाचा बोभाटा बाईंकडे न आला म्हणजे झाले, परंतु फियाद आली म्हणजे न्याय बाईंनी करावा तो मान्य ठरवा. 35 अशी तहजीब नानाच्या मणीलाने सुचविली.

मराठा इंग्रज पहिले युद्ध संपून सालमार्हाचा तह ठरत असतांना होळकरांचा शूकलहरी हात घाईवर आला होता हयावेळी बोलणी करण्यास नाना फडणीसांचा वकील सदाशिव दिनकर व महादजी झिंदेचा वकील रामजी पाटील भाईंशी बोलण्यास आले. यावेळी झालेल्या बैठकण्याच्या संविस्तर वृत्तांत सदाशिव दिनकर नाना फडणीसांला लिहितो आज खावंधाचे दौलतचा प्रकार ध्यानात असता आपणास काळजी दिसत नाही. तुकोजी बाबांचा प्रकार केवळ अडचणीचा जाला जेथे घोड्यास चंदी नाही तेथे चाकरी कशी घडेल ? तुकोजीची सरबराई आपणाकडून होत नाही आपले खर्चाचा मार्ग चालतो तो चालतच आहे त्यात कमी होत नाही. सरकारी चाकरीत मात्र कमी पडते. याचे विचार आपले खर्चात अडचण सोडून तुकोजीस मदत करून चाकरी निभावणे हेच उचित. यावर अहिल्याबाई म्हणतात, माझा खर्च दानवर्ग आदी होतो. तो किती होतो हे तुम्हास भाहीत नाही माझे मीच जाणे तुम्हास भ्रम असेल की सरजामपिकी खर्च होतो तर सरजामाचा हिशोब पाहा. स्वदेश तुकोजीनीच आटोपला आहे. माळवा राहिला त्याचा

34. म.शि.का.प. ले. 217 पृ. 272
ले 178 पृ. 212, 213
18वा... 4 पृ 56, 58
म.द.बा.प., ले. 223

135 म.शि.का.प. ले. 217 पृ. 272
ले 178 पृ 212, 213
म.रि. 2 पृ. 22

रुपया झाडुन तेच घेतात. आज पावेतो त्याजकडे रुपया किती पावला तो काय झाला, फौज किती ठेवतात, चाकरी कशी करतात हे सर्व मजला ठावूक आहे. दोन तीन वेळा हिशोब पाठविला. ते पाहून कारभारी त्यास म्हणत नाही की तुम्हास चव्दीची अडचण का पडली. भवती न भवति फार झाली.¹³⁶ 'तुकोजीबाबा भिन्न घाटेकरी नव्हता. सरदारी माझीच मीच रुपास आणली एक विचार असते तर मजला त्याज वाचुन आप्त कोण ? दौलत निष्कपट चालवावी हेच तात्पर्य अखत्यारीची मात्र इच्छा चालगितात करावी कशी ही वाटच ठावूक नाही. मजशी स्पर्धा करावी. माझा नंदोबस्त केला म्हणजे कृतकृत्य झाले. राजे रजवाड्यांकडे पत्रे पाठविली की बाईकडे पैसा न पाठविजे. रांगडे लोफ आम्हास म्हणतात तुकोजीबाबाकडे रुपया दिला. त्यास म्हणतात बाईकडे ऐवज दिला, असा लपंडाव खेळतात. महालस पत्रे पाठविली की महेश्वरी रुपया न देणे यावरून चालते गाडयास खीळ घालायी तसा विचार होतो. दैव माझे असेच ओढवले की, बयाद लिहिता जावे नेमणूक करून हया म्हणतात. एवढी गोष्ट अनुकुल पडणार नाही बाकी सर्व त्यांचेच आहे पाटिल बाबांचे विचारे करणे ते करावे.¹³⁷

नाना फडणीस चारवार लिहून पाठवितात पाटील बाबांनी अहिल्याबाईस सांगवे की, 'चार महाल तुम्हाकडे आहेत त्यापिकी डीलाचे खर्चापुरता ऐवज ठेवून बाकी ऐवज सरदारीकडे पाठवून द्यावा. बरकड महालाची बहिवाट तुकोजीबाबा करतात. सरदारीमुळे अधिक आगळे केल्यास बाईचा अडथळा नसावा. नारो गणेशास होळकराचे कारभारातून काढावे. बाईंनी व पाटील बाबांनी एक हाऊन मसलत करावी.¹³⁸ याविषयी पाटील बाब लिहितात. 'नारा गणेशास यापूर्वीच काढता आले असते. आता ते कसे घडेल.'

तुकोजीना बाजुला सारून अहिल्याबाईकडे सगळा कारभार सरदारी सुद्धा सोपवावी हा गहादजीने सुचविलेला उपाय नाना फडणीसांनी कधीच स्वीकारला नाही. उलट बाईस स्वस्थ बसवून

136. म.रि. 2 पा. 23, 24
म.शि.का. ले. 215 पा. 268, 269

137. म.रि. 2 पा. 23, 24
म.शि.का. ले. 215 पा. 268, 269

138. म.रि. 3 पा. 24
म.शि.का.प. ले. 217 पा. 272
ले. 221 पा. 279

तुकोजीस (एव् हाती सर्व कारभार) कारभार देण्याचा भार नानाने सुचविला ती महादजींना पटला नाही. शेवटी प्रकरण विकोपास गेले सर्वांनी एकत्र बसुन सर्वानुमते या प्रकरणाचा निकाल करण्याचा योग कधीच आला नाही. त्यात तुकोजींचा कारभारी नारो गणेश कळ लावण्यात कधीच कसुर करीत नव्हता अशा कलायतीनेच त्याचा स्वार्थ साधुन सपत्ती जमविता आली शेवटी पाषाचा घडा पूर्ण भरल्यावर तुकोजींनी त्याला भरपूर शिक्षा केली 39

22) देवराव हिंमणेची विष्टई -

ता. 20/9/1792 च्या शिंदे होळकरांच्या लाखेरीतील युद्धास होळकरांचा पराभव होऊन तुकोजी होळकर इंदुरास परतले. येतांना उज्जैनी हे शिंद्यांचे शहर सुटले. तुकोजींची सभजुत घालुन त्यास दक्षिणेत आणण्याकरिता नाना फडणीसांनी देवराव महादेव हिंमणे व बळवंत काशी काथे यास इंदुरास पाठविले सन 1794 च्या अखेर तुकोजी दक्षिणेत आला

तुकोजींचा ज्येष्ठ पुत्र काशीरावस कारभाराची वस्त्रे देण्याचा ठराव आला. असता कनिष्ठ पुत्र महारावाचाने विरोध करुन वाटणी मरितली वाटणी न दिल्यास बखेडा करण्याची धमकी दिली. 40 तेव्हा तुकोजींनी अश्लियाबाईंना म्हटले की, वाटणी करुन उभयतांना समजावुन कराथे ते करणे. यावर अश्लियाबाई म्हणाल्या "तुम्ही घन्यापाशी जावुन तुम्ही व तुमचे कारभारी कारणे ते करा त्यानंतर तेथील आलेप्रमाणे मी वस्त्रे देईन. 141

लढाईत कमी बापु होळकरानी केली नाही अपकीर्ती फार झाली तुम्ही जहाणे असता अशी गोष्ट कशी झाली ? यावर पाराजीपंत म्हणाले आम्ही व बापुनी अंतर केले नाही. वचनासही खुंतलो नाही सलुख केला त्यात उणी कोणती गोष्ट सरदाराचे कर्जस न येऊन चिरंजीवाचे मसलतीवर हे काम केले. तसे फळ प्राप्त झाले आम्हाकडे दोष ठेवणे ठीक नाही. 42 ' या

139. म.रि. 2 पृ. 25

140. म.रि.2 पा. 28

म.द.बा. ले 240 पा. 209 जे 241 पा 212 ले 244 पार्श्व 216

141. म.रि.

42. म.द.बा. 2 ले. 239 पा. 207

पुढावर तुम्ही मर्दुशब्दांचे मगही मगम केले नाही. आपल्या चडिलांनी आपल्या तलवारीने जे नाव शौर्यात आणि बहादुरीत कमावले होते ते तुम्ही मगावेले. दैवयोगाने बापाळ झोकून रणांगणातून नोंद फिरविले असते तर काही हरकत नव्हती ' असे पत्र बाईंनी तुम्होजींना पाठविले ।¹⁴³

अहिल्याबाई म्हणतात रा पाटील बाबाजयल जावून सुफाईचे बोलणे करून घेणे. धीमंताकतून सलुख करावा त्यापेक्षा तो आपला भाऊ आहे. आपले त्यांचे एकवित्त असणे परमारा करून घ्यावे. जिंदे होळकराचा बाऊपणा असल्यामुळे इतरांना मर्यास्थि करायची गरज नाही. घरदार बोलुनच मलाह रांपवावा. तुम्होजींनी अहिल्याबाईंना पत्र पाठविले की, माझे शरीर फार अशक्त झाले, एक वेळ आपले पाप पाहावे अशी इच्छा आहे. माझ्या आरीराचा भरवसा नाही. महिण्या दांत महिण्याचा प्रांत दिसतो. आपल्या पायाच्या दर्शनाची इच्छा आहे. पत्र भेटण्याची परवानगी मिळाली नाही ।¹⁴⁴

अहिल्याबाईंच्या पूर्ण विश्वास की, महाराव होळकरांच्या निशाणाचा डाव लावणेदीव्या लढाईत गेला, तो सरकार चाकरीने मसलहीने आणवा. आणण जाहो तो आन जाहे तो रक्षावा, सरकार चाकरीत बैठणुर असून कारभारी यांचे विचार सांगतील तसे चालावे ।¹⁴⁵ लखेरीच्या पुढावे होळकरांची झेलेली पत्र झालेली. तामुन्वेरी नवीन मोहिम स्वीकारून आणि पराक्रम राजवुन धुवुन काढावी. पराभवाचा कलक पुसण्याचा प्रयत्न करावा असे तुम्होजी होळकरांना अहिल्याबाईंनी म्हटले.

मानाजी नायकवाड ता 18/ 793 रोजी यारला ता 3/ 2/ 793 रोजी गांधीबरावास बरले देवचिली गांधीदरायास स्थानापन्न करण्यास प्रमुख सरदाराने गुजराथेत जाणे जरूर पडल्याने ती कामगिरी तुम्होजी हाळकरांस सांगण्यात आली आणि फौजेसह तुम्होजींस परभारे गुजराथेत वेऊन जाणे अशी तज्ज्ञ फडणीसांची पत्रे मिळण्यास आलीत परंतु तुम्होजींनी ही कामगिरी स्वीकारली नाही. गुजराथ कामगिरीवर गेल्यास त्यात तुम्होजींनी वाटाणी मारिलेली असता नाना

143. हो. इ. 1 खं. 5 पान 7 पृ. 15

144. म. द. क. 2 खं. 240 पान. 209

45. म. रि. 2 पृ. 30

महणीस म्हणालेत ' भुजरोधेत वाटणी पुर्वीपासून होळकर शिंदेना नाही वाटणी सांगु नये सरकार काम कराये आणि लौकिक मिळवाया सरदारीची सुस्तवारी व्हावी । 146

28/3/ 794 च्या पत्रान हिंभणे लिहिले ' महात्माचा पैसा पुढील दोन सालात घेऊन चुकले पुढे नाझी पैका काढून घावा मनस्वी खर्च । लाखेरीच्या लढाईत मोठी शिकस्त ख्याऊन इंदूरस येऊन शुईस भार व अन्नास काळ कायदासर एक वर्ष बसल्या मुक्कामी आले सावकार चांगी उभा राहात नाही. सरदारी ओके खाते घन्यांनी खार्चिदी करुन बदावस्त करावा । 147 तुकोजीबावा म्हणतान ' बईपुढे आमचा उपाय चालत नाही. बईची सत्ता आम्हावर नसावी एक हाती असावे. बईचे लक्ष सर्पटिना आपले उभयनांचे मजीबर त्यांचे तोंडी उत्तरे निघतात की, ' मजलस चांचे सरपटीशी बरकार नाही. रईहले आयुष्य माझे महत्त्व आहे त्यास बका श्रीमंहाचे पाई माझे आचरण शुद्ध व मल्हारजी बाबांचे पुण्य आहे तर लागमार नाही. य जीवीतव्य आहे तो लागू देणार नाही हृदयम्य आहे तोंच कुदीस प्रेरक होवुन मानही सहस्य तोडी काढील । 148

ही पत्रे पावल्यावर, सविस्तर वसंगाने कळल्यावर नानाने पुढील व्यवस्थेची कलमे लिहून पाठविली ती अशी । 149

- 1) तुकोजींनी वहा हजार फौज सालगुन सांगू तेथे मोहिमेवर जावे. पैकी अहिल्याबईचे विचारे सरंजामातून घ्यावा
- 2) बईचे महत्त्वास नंतर करू नये.
- 3) तुकोजींनी अखत्यारीने कारभार करावा.
- 4) सर्वांनी कारणा पांचे आशेत जाणावे.
- 5) कै. मल्हाररावांचे वेळचे जुने माणूस काळू नये
- 6) सरदारीचा गत्तास सबब सरकारातून देवू त्याचे दाखल्याने कलमाची अहिदान करावी
- 7) सरकार देण्याचा निकाल सोई सोई करावा पण ही कागदी कलमे कागदावरच राहिली

146	म.रि	2	पा.34
147	म.रि	2	पा.35
	हो.इ.	1	प्रकरण 7 क्रमांक 15,20 पा.240
148.	म.रि.	2	पा.36
149.	म.रि.	2	पा.36

‘ तुकोजी म्हणतात, मजकडे गुंता काय आहे ’ सर्वस्वी घडोले मातृश्री आहेत ते बरे करीत याईट करीत चित्तस येईल त्यास सगदारी सांगेत कारभार कोषस तरी सांगता सोबत्याचे पारपत्य करणे न करणे हे सर्व घडोलेचे मर्जीस येईल तसे करावे 150

तुकोजी आणि अहिल्याबाईंतील तोंड फारच वाढत गेल्याने तुकोजींनी सरदारकी सोडण्याचीही तयारी दर्शविली त्याचे म्हणणे, की त्या आखेरीच्या पराभवाचा बदला घेवी की न घेवी मला काही वेळी घेणे नाही.

देवराव व बाईच्या बोलण्यातील सार की सरकारचे लक्ष सोडून कराल तर कठिण पडेल, बहुता दिवसाची दौलत आहे ते बुडते, ते तुमचे नाकर्तेपणे बुडत आहे तरी विचार करून दौलतीस आपस न हाये प्रसंग पाहून वर्तणूक करावी. 151

अहिल्याबाई तुकोजीस बोलल्या ‘ श्रीमताची आज्ञा की हुपूर याचे त्यापली चांगले जाते विस्तार करू नये. लोकर सिध्दता करून जावे दिवस गतीवर न टाकावे शिंदे तेथे आहे तो जावून पोचावे म्हणजे नीट पडेल. 52 तर तुकोजीची फारशी दृष्ट्य पुण्यास जाण्याची नव्हती ते म्हणाले माझे शरीर अजबल जावे नाही पुन्हा रेशावर्तन होऊन दहिलाचे पाय दुष्टीस पडतील असे नाही मनुष्य जवळ कोणी भक्तव्यस्र नाही. जवळ काय करावे. पुण्याची कसती महानाईची येथे एका दिवसाची येऊन पडली आहे तेव्हा पुढे परिणाम कोणता ? जमेलीहुन निघून आलो ते आपले भरवशावर आपले मुळे बचाव झाला. जाणे हा सल्ला चांगला दिसत नाही.

यावर अहिल्याबाई म्हणाल्यात की तुम्ही आपला पूर्त विचार घ्यानात आशुन कर्तव्य ते करावे 53

150. म. द. बा. 2 खे. 242 पा. 213

51. म. द. बा. 2 खे. 244 पा. 216

52. म. द. बा. 2 खे. 250 पा. 22

153 म. द. बा. 2 खे. 250 पा. 22

‘सावकाराचा उपद्रव लागू न थावा. सरकारात काही मागू नये. खर्चाखाली आणून ठोकुन पाडू नये. सोबत्याकडील बदोबस्त वाटणीचा करून द्यावा. तेथे बेल्यावर सरकार नेटाने जे करणे ते करावे. येथे बाईपुढे काही चालत नाही. बाई पैसा देत नाही म्हणतात. नहाली हिशोब आपला पाह्या. पैसा आला काय आणि पावला किती हे ध्यानास आणावे मी तुमचे कर्मास लिप्त नाही.’¹⁵⁴

पुण्यावरून तुकोजींना बोलावणे आले. पण तुकोजींची इच्छा पुण्याला जाण्याची अजिबात नव्हती. त्यांची प्रकृती अस्वास्थ्याचे कारणही पुढे आली. पण अहिल्याबाईचे म्हणणे पडले की सरकारची अनुज्ञा करणे योग्य नाही. याचा परिणाम ही चांगला होणार नाही. जिवाय महादजी शिंदे ही पुण्यातच असल्यामुळे आपल्या वाटणी बदलही सविस्तर बोलू. आपला हिस्सा मिटवून घ्यावा. इत पर पुण्यास जाण्याची तुमचर मर्जी जा नका जावू. पण मी मात्र तुमच्या कर्माची सोबती नाही किंवा बांधलेली नाही. आपला पूर्ण विचार करून निर्णय घेणे जाणे हे फार योग्य असा सल्ला दिला. बाईंनी त्यास निरोपाचे विडे देऊन म्हटले, मजजवळ काही मातोडे ठेवले आहे जे काढून देऊ तुम्ही देशी जाण्याचे करावे. थोडे बहुत खर्चास देऊ.¹⁵⁵ राजश्री काशीरावस वस्त्रे देश्याचा वेत पण महाराराव बिधुदुम आहेत. तुर्त वस्त्रे देणे राहिले.¹⁵⁶

‘तुकोजींना पुण्यास जाण्याची जलदी होती. सरंजामी यावर पट्टी करून एकसाला ऐवज त्याजकडून घेऊन सावकारास घावा असा विचार करून त्यांनी मातोश्रींना (अहिल्याबाईंना) सल्ला विचारला. यावर बाईंनी अत्यंत संतप्त होऊन म्हटले की तुमचे चित्तास पडेल तसे करावे. मजला काय पुस्तक ? तुम्ही जाणे तुमची दीसत जाणे बुडवा अथवा तारा बुडाली तर आहेच. सरंजामी पैसा कोठून देतील ? ते तुम्हाबरोबर चाकरीस नव्हते काय ? आपले घरी बसले असते आणि तुम्ही तलवार गजबुन आला असता तर त्यापसून पैसा घ्यावयास ठिक पडते. तथापी तुम्हास एखादी जोष्ट करणे तर फणसे तिरोळे करून करा.’¹⁵⁷

154. म.द.बा. 2 ले. 250 पा. 222

155. म.द.बा. 2 ले. 251 पा. 223 - 24

156. म.द.बा. 2 ले. 250 पा. 222

157. म.द.बा. 2 ले. 260 पा. 238

अहिल्याबाईंच्या साक्ष्यदामरुत देवराव सुभेदारस (तुकोजीरा) समजविण्यास गेले ते म्हणाले असे बसणे योग्य नाही. दोस्त बुढाली, लैंगिक मित्राविला तितका गेला तुम्ही सरदार असून सरजामी यांचे पदावर आलात त्यास सरजाम तरी राखावा आपणास विलंब असल्यास आम्हास निरोप द्यावा, सरकार आज्ञेप्रमाणे केले पाहिजे तुकोजी म्हणाले तुम्ही बोलवात याप्रमाणे करून आम्ही स्विकार निवृत्ती तुम्ही कावू नये आपण साक्षतच मिळून जावू.¹⁵⁸

तुकोजी म्हणाले 'श्रीमंतापुढे मरून जाईन ब्रम्हणांनी बुढविले आता कुठे तिकडे काय करावे ? श्रीमंताचे समक्षच जे होणे ते होईल' 159

अहिल्याबाईंनी आवाढ घेव 2 सोंमवारी तुकोजीस बोलाविले, भेट होऊन दोन घटका बोलणे झाले, बुढुर्त पाहुन कारभारीची धडवे रा बजमतराव नारायण व रा. बाळाजी सक्षमपणास देऊन, सवासमक्ष सांगितले की, 'तुम्ही तुकबास विचारल्याखेरीज कोणताही धाकधार न करावा रापता प्रमाण करून हस्तात हात दिला पारनेरकर जियाजी बोपाल व खंडो महादेव यास सांगितले तुम्ही आपले बन्तरचे काम करावे, कारभारात बालू नये दिवाणांनी दप्तरी दाखला झाडून द्यावा मागील बोष्टीचे वैरभाव स्मरु नये 'वाहीली गंगा, खडिले तीर्थ' असे बोलून कचेरी बरखस्त केले. 160

अहिल्याबाईंनी तुकोजी पुण्याला जायला निपातेत त्यावेळी कारभार सुरळीत चालण्याची व्यवस्था करून दिली मागेचे झाले गेले पार पडले पण थापुढे मात्र सर्वांनी एक दिलाने राहुन तुकोजीच्याच आज्ञेत राहण्याविषयी छक्त ताकीद दिली.

रा सुभेदारांची (तुकोजींची) पत्रे मातोश्रीस आली 'थडीती कारभारी करून दिव्हे, याजकडून एवजाची सगंरा होऊन कामाचा नंदोबस्त होऊन येत नाही खर्चाची अडचण बहुत आहे प्रसंग पाहुन उनीत ते करावे ज्यात परिणाम उत्तम विसल ते करावे आमचा आग्रह नाही.¹⁶¹

- 58 म.द.बा. 2 ले. 260 पा. 238 - 39
 159. म.द.बा. 2 ले. 262 पा. 245
 160. म.द.बा. 2 ले. 263 पा. 246
 161 म.द.बा. 2 ले. 271 पा. 26

या पश्चात्तुन तुकोजीची हवाल दिली दिसुन येते आणि त्यांनी आपले आग्रही प्रतिपादन करणे सोडुन दिनांक एकूण (सप्टेंबर)च्या १२मध्याने तुकोजी शरीरस्रोतच सनाते फार जास्त खचले होते फारभाराबाबतही वृत्ती उदाम झाल्याचे दिसुन येते. ह्यानंतर मातुशीचा निरोप घेतल्यावर लवकरच तुकोजीबाबा पुण्यात येऊन पोहचले. पुण्यात लगेचच पेशव्यांना भेटून खाड्यांचा स्वारीवर रुजू झाले 162

तुकोजीवर दुर्वाहाचा आरोप करुन त्या मोहापाईच घराण्याचा नाश केल्याचा आरोप करताना ५०० तोंड योग्य नाहीं पेशव्यापासुन खालपयन सर्वांनाच पुत्र मोह होता त्यात एकट्या तुकोजीवर आरोप करण्यात अर्थ नाही. फार तर असे म्हणता येईल की पुत्रगोहातुन तुकोजीही सुटत नाही. तुकोजी होळकरास जसा पुत्र मोह तसा इतरांसही होता सर्वांची घडपड वडिलांजैत अधिकार, संपत्ती, मानपान भावण्याची दिसते पण ती लायकी मात्र पुत्र्य हे साहुन म्हणायें वातने की पाश्चात्य शक्तींशी किंवा कवायतींनी आमचां राज्य बरेले नाही तर आमच्याच मुखपणाने आम्ही आपले राज्य इंग्रजांच्या घरात घातले 163

23) राज्य कारभारात तुकोजी अशिल्याबाई संबंध -

अशिल्याबाई व तुकोजीत पैशावरून तदुप यागाद्यानी आणि फार मोठी घत्रोपशी समी असली तरी संबंध मात्र तुटेपर्यंत लागले नाही. वास्तविक तुकोजी त्यांना नेहमी मातोश्रींच्या नात्यानेच वडीलकीचा मान देऊन वागत. पत्रोत्तरातही उल्लेख " माताश्री " किंवा " धडीली जे करणे ते योग्य " असाच आदळतो

होळकरशाहीच्या तत्कालीन उपलब्ध शेंकडो पत्रावरून दिसुन येते की, मोहिमेवर जातेर अस्तानासुद्धा तुकोजीराव स्वस जातीने अशिल्याबाई महारोशीस मोहिमेची कार्याची इत्यादूत मरिती वळवित प्रत्येक गोष्टीत त्याचा सल्ला मागत आणि त्याच्या सल्ल्याबाहेर किंवा शब्दाबाहेर सहसा जातही रात कोणतीही गोष्ट तुकोजीराव मातोश्रींच्या सल्ल्याशिवाय करीत नसत

162. म. रि. 2 पा. 40

163. म. रि. 2 पा. 42

तुकोजीरावांचे राने आयुष्य रणांगणवर गेले त्याचे धर्म स्थामीसेवा व सरळ स्वभाव स्पष्ट विरागते महाररावांची करडी जमाखची नजर तुकोजी रावात गुळीच उतरली नव्हती त्यामुळे खर्वाचा देण त्यास जन्मभर प्रोवला ' 164

अहिल्याबाई संव्दी तुकोजीरावांचा आदरअनुकारीय तर खरा पण त्यास विवेक, कर्तबगारी आणि धोरण हयांचे मिश्रण नसल्यामुळे ती भावभक्ति निष्प्रम झाली 65

अहिल्याबाईची लेक मुक्ताबाई सती गेल्यावर बाईची स्थिती व तुकोजीची समजान करण्याची फक्त खालीलप्रमाणे आहे.

चडिली कोण्णिही गोष्ट मनात आपू नये माझी शक्य आहे मी येतो तोपर्यंत दुसरी तिसरी कोण्णिही गोष्ट मनात आपू नये आणाल तर हाक्य मी लौनरच पायाशी येऊन पोहोचतो चडिली कोठे जाण्याचा विचार करतील तर कै. नि सुभेदारांच्या पायांशी व माझे बळपाची अपथ आहे 166

* उपलब्ध तुकोजीरावांच्या पत्रावरून त्याचे सरळपणा, भेजभावरूपणा स्पष्ट दिसतो. अडथळीचा गलाटा त्यास जडभारी वाटून ते हातपाय वाळताना पण अशाच प्रचंडी कर्ष साळताना राज्यकारभाराच्या एकदर कार्यात पैसा कसूलकी हा महत्त्वाचा भाग आहे. 167

24) अहिल्याबाईंचा मृत्यु - 13 ऑक्ट 1795

* तुकोजीराव पुण्यास जाण्यापुर्वी मातोश्रींना हे पाप पुन्हा नव्ही दिसतील असे म्हणाले होते ' 168 ख्रिस्तियस तुकोजींचीही प्रकृती परतून होत चालली होती

-
164. हो. इ 2 पा. 7 (प्रकरण 1 ले)
 165. हो. इ. 2 पा 8 (प्रकरण 1 ले)
 166. हो इ 1 पत्रांक 5 पा. 215 (प्रकरण 6)
 167. हो. इ. 1 पत्रांक 25 प. 245 (प्रकरण 7)
 168. हो. इ. 2 प्रकरण 1 पा ।

' तुकोजींना श्रीमंत पेन्शन साहेबांनी त्याच वेळेस पुण्याला बोलाविले. त्या दिवसात ते निजामअलीखाने यांच्याशी लढाई देण्याचे तयारीत होते. श्रीमंत पेन्शन हे होळकर, शिंदे, गायकवाड, भोसले धर्मीरे सरवारांना घेऊन निजामावर लढाई करून गेले. हे युद्ध पेन्शव्यांनी जिंकले मात्र वेळी अहिल्याबाई साहेबांची प्रकृती बिघडली. काशीरावस पठाणियाबद्दल तुकोजींना पणे आली तेव्हा काशीराव तुकोजीपासून रजा घेऊन अहिल्याबाईसाहेबांकडे जाण्यास निघाले. तीन मुक्काम पुढे बाईसाहेबांजवळ पोहचण्याचे राहिले होते. इतक्यात अहिल्याबाई साहेब कैलासवासी झाल्या ' 169

ही खडयांची लढाई आटोपली आणि काही दिवसातच हया ' सस्थानावर अखिल भारतावर माताच प्रसंग आला ' कायना थप चर्चयशिस 70, 13 ऑगस्ट 1795) अहिल्याबाईंचा मृत्यु महेश्वर येथे झाला. महाश्री साहेबांच्या निधनानंतर तुकोजीरावांची चित्त दुष्कावली राण्याची व्यवस्था कशी करावी ? गादीचा मालक कोणस करावे ? इत्यादी अनेक प्रश्न त्यांच्यापुढे उभे राहिले. ते खडयांच्या लढाईस निवण्यापूर्वी गादीची नाही, तथापी कामकाजांनी त्यांच्या शोडीमहुन भातोर्यांनी लपून दिली होती. 171

तुकोजींनी फळशीकरास लिहिले. तुम्ही तेथे जा वारभार करात त्याच विशी अगोवर सरकारातून लिहुन आता घेत जाणे, येथील अनेखेरीज कोडील सामद्याची भातमेंल, अथवा लहानमोठे कामाची फेरबदली अवर वरात न करणे, पेन्शजीपासून कागदपत्र पुरता करणे तेथील कारभार करून होईल ते वर्तमान दर पै लिहीत जाणे. 172

-
169. हो.इ.सा. खंड 5 भाग 7 पृ. 15
 170. हो.इ. 1 प्रकरण 12 पृ. 358
 171. हो.इ. 2 प्रकरण 1 पृ. 1
 172. हो.इ. 2 प्रकरण 1 पृ. 1

प्रकरण - ३

प्रकरण - ३ रे

तुकोजी होळकर - पुणे दरबार - बारभाई कारस्थान आणि टिपू -

- 1) तुकोजीबाई राज्यकारभार
- 2) मन्धवराव पेशव्यांना पाठिंबा
- 3) तुकोजीवरील जप्ती उठविली
- 4) तुकोजीची उत्तरेकडील कामगिरी - 1769-72
- 5) मराठ्यांच्या मदतीने बादशहा दिल्ली तख्तावर - 6 जाने 1772
- 6) तुकोजी आणि राहिले फत्तरबड मोहीम
- 7) बारभाई मंडळाची स्थापना - इ.स 1773
- 8) रघुनाथरावांचा पाठलाग व गुजराथ मोहीम -
- 9) पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध - इ.स. 1775
- 10) तुकोजीरावास पंचमहालाची सनद
 - 1) सदाशिवरावभाऊंचा तोतया इ स 776 तुकोजीची कामगिरी
 - 2) तुकोजीरावाकडून मरसो गोविंदाचे पारिपत्य - जुलै 1777
- 13) तुकोजी होळकरांना आलमपूरजवळ भडिर दमुवाची सनद -
- 14) तुकोजी होळकर आणि मोरोबाचे कारस्थान - 1778
- 5) वडगावचा तह - दि 17 जानेवारी 1779
- तुकोजीची कामगिरी -
- 16) तुकोजीचे पुण्यात स्वागत -
- 17) तुकोजी होळकरास रावेर व कोथ प्राप्ती
- 18) रघुनाथरावांचे पुन्हा इंग्रजाकडे पराजय आणि युद्धाचा भडका 1780
- 9) तुकोजी होळकरांचा पराक्रम -
- 20) तुकोजीची टिपू विरुद्ध मोहीम -

प्रकरण ३ रे

१) तुकोजीकडे राज्यकारभार

मालेराय होळकरांच्या मृत्युनंतर अहिल्याबाईंना दुसरा पुत्र नसल्याने कारभार कोणाला सोपवावा हा प्रश्न होता पण महाराष्ट्रांनी मृत्युपूर्वीच मालेरावांचा हात तुकोजीच्या हातात दिला होता शिवाय हयावेळी होळकरांच्या घरात तुकोजी शिवाय एकही कर्ता पुरुष नव्हता शेवटी अहिल्याबाईं ध कारभारांच्या विचारअती मुख्य कारभार अहिल्याबाईंच्या अखत्यारीतच राहावा आमही बाहेरचा म्हणजे मोहिमेचा सर्वभाग म्हणजेच सरदारकी तुकोजींना सोपवावी असे ठरले. फारसा घोळ न पडता सुभेदारांची वस्त्रे तुकोजी होळकरांस मिळाली आणि पुढील काश्मिरी ओघानेच यांच्याकडे आली ^२ अशाप्रकारे होळकर राज्यात तुहेरी राज्यध्यवस्था सुरू झाली त्याचे दृष्टपरिणाम मराठा राज्याला भोगावे लागले

२) माधवराव पेशव्यांना पाठिंबा -

तुकोजी होळकर पुण्यात कारभाराची वस्त्रे स्वीकारून व नजरेचा ऐवज देवून वाफवावी आले असता माधवराव साहेबांचा हुज-या तुकोजी होळकरांना बोलावून घेऊन गेला ^३ कारण माधवरावांना तुकोजींची निष्ठा कोणाकडे आहे याची खात्री करायची होती यावेळी पेशवे घराण्यातही दुहीची वणवा भटकला होता. रघुनाथ पेशवे पदाच्या प्राप्तिकरिता धडपडलेले होतेच चुलत्या पुतण्यात पेशवेपदाकरिता वितुष्ट निर्माण झाले होते हयावेळी तुकोजी श्रीमंत माधवरावसाहेबांना म्हणाले 'आमची क्रिया के बाजीराव साहेबांची व के सुभेदार

१) हो इ.स. खंड ५, भा ३ पा ७

२) हो इ. १ पा. २९६

३) हो इ स ६ पा ३४

या उपपत्तीची जयन प्राप्तपय झाले आहे तेच आम्ही जाणतो जो स्याच्या मादीवर तो आतवा गतई' दुस याशी आम्हास झारण नाही' तुकोजीचे कारभारी बंगोबा तात्या चंद्रचुड याचा कल मात्र रघुनाथराव दादाकडे होता यानंतर तुकोजी होळकर चांदयडस गेले ' रघुनाथराव तेथेच होते चांदयडास श्रीमंत माधवराव साहेबांचे पय तुकोजीरावांकडे आले असता तुकोजींनी श्रीमंतास गुप्तपणे मित्रप घडविला की, ' आपण नशिकला मुक्काम करावा आम्ही व दादासाहेब कुब करून सोडवेच्छा सुमारे जाला सावळं म्हणजे आपण आम्हावर आसून यावे आपले पत्नीच्या घुलोरा कोशा पाहिला म्हणजे घोट घालून लुटून घेतो ' 6 त्याप्रमाणे श्रीमंत माधवराव साहेबांची स्वारी पाहताच पूर्वसंकेताप्रमाणे तुकोजींनी घेठे घालून दादासाहेबांची फौज लुटून घेतली श्रीकृपणे श्रीमंतास यश आले पण दादासाहेब संघीचा फसदा घेऊन किल्ल्यावर गेले 7 दुस-या दिवशी किल्लेदाराने दादासाहेब श्रीमंताच्या स्वाधीन केले

याप्रकाराने श्रीमंताची मजी तुकोजीवर बसली श्रीमंतांनी तुकोजीस थक्क असंकार देवून गिरविले आणि इंदोरला जाण्याची परवानगी दिली, 8

3) तुकोजीवरील जप्ती उठविली -

पातिपतावरील पराभवानंतर श्रीमंत पेशव्यांच्या मनात कै महाराय सुभेदाराधिपती यानात किल्लेभित निर्माण झाल्यामुळे नानासाहेब पेशव्यांनी हाककरावरजप्ती बसविली होती

मथल्या काळात माधवराव पेशवेपदी आरुढ झाल्यावर पुणे दरबारात चुलत्या पुतण्याने बराच वाद निर्माण झाला होता पण तो खद संपल्यामुळे पेशवे माधवराव साहेब

4) हो कै - 6, पा 34

5) हो कै 6 पा 35
प.द. 19, ले 78, पा. 86, ले 79 पा 87
ले 83, पा 90, ले 82, पा 88, 89

6) हो इ सा 6 पा 35
प.द 9, ले 85, पा 92

7) हो इ सा 6, पा 35
प.द 19 ले 85 पा 92

8) हो इ सा 6, पा 36

पादवी कलहातून पुढत होऊन पूर्णपणे कार्यास मोकळे झाले. बीमतानी दक्षिणेतील कामगिरी स्वतःच्या अवत्यारीत घेऊन उत्तरेतील कार्य तुकोजी होळकर, महादजी शिंदे, रामचंद्र बणेश आनंद व बिसाजी कृष्ण विनीवाल ह्यांच्यावर सोपविण्याचे ठरविले.⁹ पण त्यापूर्वी होळकर शिंदे ह्यांचे गुंते मोकळे करायचे होते.

ता. 27 4. 1967 च्या पत्राप्रमाणे होळकरावर जप्ती व दादासाहेबास नजर देण्याबाबत व जागेसंबंधी पत्र रवाना झाले.¹⁰ दादासाहेबांनी सनद देवून पाठविले. तुम्ही गुलुक आणे खाली करून द्या. दादासाहेबांच्या चित्तात नवा गुलुक दिला तो निश्चय रुप घ्यावा. शिवाय नजर मातबर परस्पर चित्त झुट्ट नाही.¹¹

सन 1767 ला होळकरांची जप्ती सरदारी हुकमाने उठली. पैक्यांचे कज फडण्याबद्दलचा होळकर आणि शिंदे ह्यांचा करार इ.स. 767 चे अखेरीस झाला.¹² सन 1768 मध्ये होळकरांची ' मावील खालासालची बाप्ती, खंडण्या, कजपट्टी वगैरे माफ केली, याउपर तुम्हाकडे गुंता नाही.¹³

कै. मल्हारराय होळकर यांजकडे सरंजाम महाल यगैरे होतं, हयाची जप्ती सरकारात केली हाती त्यास पुरयवन प्रमाणे तुकोजी होळकर यांजकडे सरंजाम करार करून जप्ती मोकळी केली असे तरी दाखव्यगरी न करणे म्हणजे महालवार व प्रांतावार पत्रे रवाना.¹⁴

9) हो इ भा 1, प 297

10) अप्रकाशित, व क्र 29
प.क्र. 176

11) अप्रकाशित, व क्र 29
प.क्र 176

12) हो इ भा 1, प 297

13) हो इ भा 1, प 297
प.द. 29 ले 183, प 187.

म इ सा खंड 13-14 रायरीकर ज्ञानवीमाले दफ्तर, प 152, प 155

14) हो इ भा 1, प 297
प.द 29

पुणे पेशवे दप्तर ता १२ ५ १७६६ ई यादी राजेशी तुकाजी होळकर सु १ सभान
मशार जिल्हे याकडे सरकारचा ऐवज खेरीज बुंदी मागील सालसनाचा, खडण्या, कर्जपट्टीची
बगैरे अंश आहे सनसबा अखेर हयास मल्हारजी होळकर याचा काळ जाहला सरदारी
ओढणत जाहली याजकरिता यातील फडशा करावा म्हणोन विनंती केली त्याजवरून
मशारजिल्हे थोर सरदार व मल्हारजी होळकर मृत्यु पावले याजकरिता खेरीज बुंदी मागील
तालोलालची बाकी खडण्या, कर्जपट्टी बगैरे देणे ले माफ केली असे पाठपर तुम्हाकडे गुल्ल
माही बुंदीचा हिशोब सरकारत द्यावा व पुढे केत जावा येणोप्रमाणे करार करून
मशारजिल्हेचे नावे सनद देणे छ २४ जिल्हाद येन शुध्द मुक्ताम पुणे १५

दि ४ जानेवारी १७६६ रोजी पानिपतच्या रणभूमीवर मराठ्यांच्या झालेल्या
दारुण पराभवाचा परिणाम केवळ दक्षिणेच्या राजकारणावरच नव्हे तर उत्तरेच्या राजकारणावर
ही होणे स्वाभाविकच होते ^{१६} हया पराभवामुळे आणि झालेल्या अपार हातीमुळे मराठे
निष्प्रभ बुबळे झाल्याचे चाटून दक्षिणेत निर्याम आणि हैदर हयांनी डांके वर काढले
त्याप्रमाणे दिल्ली, आग्रा दोआब बुंदेलखंड मळवा हया भागातील लहान मोठ्या राज्यकर्त्यांनी
उत्तरेतील मराठा प्रभुत्व संपुष्टात आणण्याचे प्रयत्न सुरू केले होते ^{१७}

हया काळात पुण्यातही पेशव्यांच्या घरातच चुलत्या पुतागाम्ना वार (रत्नगवध) आणि माधवराव एवढा वादला की त्याला संचर्चाचे स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे पंजवे माधवरावांनाही काही काळ उत्तरेकडे कुठीच लक्ष घालता आले नाही

१५) हो इ. भा. १, पृ २९८, २९९,
पे द २९

१६) एन एम एस भा २, पृ ५१७

१७) पे द खंड २९, ले २२०, पृ २३२
ले २२२, पृ २३४

4) तुकोजीचे उत्तरेकडील कामगिरी - 1769-72

0 जुन 1768 ला पेशवे माधवरावांनी भेडप येथे रघुनाथरावांचा पदभ्रम करून त्यांना पुण्यास नजर कैदेत ठेवले. जानोजी मोसल्यांचा पराभव होऊन 1769 च्या कनकपूरच्या तहाने जानोजी भातलेंवर पेशव्यांनी जबर बसवून वेळप्रसंगी पेशव्यांना मदत करण्याचे वचन मिळविले. निजाम मित्र बनला होता. हैदराबादवरही जयशंकरास नियंत्रण प्रस्थापित करण्यात माधवराव यशस्वी झाले होते. इ.स. 1769 पर्यंत पेशवे माधवरावांची दक्षिणेच्या कटकटीतून बरीच सुटका झाली होती.

श्रीमंत माधवराव पेशव्यांचे स्थान दक्षिणपूरतेच मर्यादित नव्हते तर उत्तरेतही मराठ्यांचा प्रभाव पुर्वेक प्रस्थापित करण्याचा होता.¹⁸ आणि म्हणून पेशवे माधवरावांनी दक्षिण कामगिरी स्वतः स्वीकारून उत्तरेच्या कामगिरीवर रामचंद्र नणेश कानडे आणि विसाजी कृष्ण बिनीवाल हे यांच्या नेतृत्वात इ.स. 1769 च्या एप्रिल महिन्यात एक मोठी सेना रवाना केली.¹⁹ हयांच्या मदतीला तुकोजी हाँडकर आणि महादजी शिंदे-अंबाबाजी उत्तरेत झाली.

तत्पूर्वी 28 सप्टेंबर 1767 रोजी सखाराम बापू तुकोजी होळकरास लिहितात 'महादजी शिंदे यास घेऊन लांब लांब मजल करीत यावे'.²⁰ 6 मे 1768 महादजी शिंदे तुकोजीस लिहितात 'आपण व आम्ही समागमच हिंदुस्थानात गाऊ'.²¹

पानीपतानंतर काही काळ भराटे व अक्बाली खोबेही दिल्लीच्या राजकारणातून निवृत्त होतात. जाट, रोहिले व बघीर गुजरातात यांनी या संधीचा फायदा करून घेवून दिल्लीच्या राजकारणातून मराठ्यांचे कायम उच्चाढण करून आपले वर्चस्व स्थापण्याचा प्रयत्न सुरू केला. यावेळी बादशाह शहाआलम अलिगोडर हा ब्रिटिशांचा अमलाखाली अलाहाबाद

8) ये.सं.खंड 29, ले.231, पृ.2399

19, खरे व' वा ऐतिहासिक लेख संग्रह भा.4,पृ.1879

ये.सं.खंड 29, ले.224, पृ.236, ले.231, पृ.239

20) च.दि.नि.3, ले.7

21, च.दि.नि.3, ले.7

ये असहाय्य आणि अक्षुण्ण होता. मराठ्यांनी सरळ दिल्लीपर्यंत चाल करून राखणी ताब्यात घ्यावी असा आदेश माधवराव पेशव्यांचा विसावी कृष्ण बिनीबाले द्यावा होता. रामचंद्र कपोस कानडे आणि यिझाजी कृष्ण बिनीबाले हया बंधूभावांचे गाळव्यात लष्कर आल्यापासून घुरस वादत चालली होती. प्रत्येक गोष्टीत यांची हमरीतुमरी नातं. 22 उत्तरेत आल्यावर रामचंद्र कपोस शाळंड व होळकर, शिंदे या तिघांनी तीन कार्यक्रम वाढून घेतले. कानडे बुंदेलखंडाकडे बळते होळकर बुंदीकोट्याकडे व शिंदे उदेपुराकडे. आपआपल्यापरी लढणी घडल्याकडे ही मंडळी गुंतली होती. 23 उत्तरेत मराठी फौजा पोहोचताच जाट राजा नवलखिंबी हफाना विरोध करण्यास सुरुवात केली. 24

यावेळी तुफाजी व महादजील मनधर निर्माण झाले. 14.5.1769 चिंचक शिवदेव लिहिता ' शिंदे होळकर उदयपूराकडे आहेत. लढण्याचे चित्त शुद्ध नाही'. 25 महादजीने राणारतन सिहाचा पक्ष घेतला. तुफाजीने राजा आगसीफडुन खडणी सोंडे घोसष्ट नक्ष करार केली. रतनसिंहास सध्यालक्षाचा वाटा द्यावा व महादजीस पाच लक्षनाचा वाटा द्यावा याप्रमाणे करार केला. 26 होळकरांचा सरकार खांदजी अरबडे ता. 4. 2. 1769 रोजी लिहितो ' बुंदीकोट्याचे प्रकरण बारा सशस्त्र युद्धावर आहे. 27 पुढे गाटाचे जुलुखत जाऊ आटाचे पातक्य ठेव्यास शब्दवसिंग पन्नास लाख व बादशहा पन्नास लाख देण्यास तयार आहे. आटाने आमचे तोंडवर ब्रिा हजार फौज पाठविली आहे. 28 जराचे परिपत्य करण्यास 8. 3. 1769 च्या अखेरिल तर्ष फौजा निर्निराळया कामास या अटपुन बगलवर एकत्र होऊन गाटाचे जुलुखान फिरल्या दि 5 एप्रिल 1770 रोजी गावर्धन येथे जट आणि मराठे हयांच्यात झालेल्या लढाईत जाटाचा निर्णायक पराभव झाला. त्याची संपूर्ण फौज खुलश्वर गेली. 29

22) ऐ. ले. सं. भा. 1879

23) हो. इ. भा. 1, पा. 300

24) सी. पी. सी. भा. 1 नं. 128. 16.

25) पे. द. 29, ले. 233

26) पे. द. 29, ले. 243

27) हो. इ. भा. 1, पा. 300

किंवे इ. सी. जुलै-2 ले. 75, पा. 62

28) हो. इ. भा. 2, पा. 300

29) सरकार, फॉल भा. 3 पा. 9

हो. इ. भा. 1 पा. 300

नवदसिंगाकडे मिस्टर सुभक्त व फॅब्रिक जनरल मॉडेल हे युरोपियन असल्याने हयाचा सुभेदार तुळोजीरायानी पराभव केला 30 जाटाचे खंडणीचा करार पसष्ट लाख दरबारा खर्च मिळून जाता आहे परंतु सरकारातून मामलन जालियामुळे होळकर आवुदे आहेत शिंदे नांचे मन सामलत करावयाचे आहे 31 नवलसिंग मठाच्या पराम्भामुळे मराठ्यांच्या मार्गतील एक महत्वाच्या काठा काहिसा कासा त्वांततर लग्नेचं मराठ्यांनी जग्न आणि मयुरा ही ठिकाणेही हस्तगत केली 32

मराठ्यांच्या उत्तरेतील आगमनामुळे नजीबखान धाबरल पंनिपतच्या पराभवाचा मराठे नवल पेशीत या भीतीपोटी त्याने तुळोजी हाळकराकडून मराठ्यांची भेरी केली नजीबच्या होईल तितका उपयोग करून नंतर पारिपत्य करावे असे तुळोजी व विसाजीचे मत होते तर नजीबचे पूर्वपणे पारिपत्य करावे असे महमदजी व रामचंद्र गणेशाचे मत होते शेवटी पेशव्यांचे विचार ठरले की नजीबशी कायमची दोस्ती करू नये दिल्लीच्या प्रसलतीत त्याचा धावत तितका उपयोग करून घ्यावा आणि बागाहुन त्यास जेर करावे 33 एप्रिल 770 मध्ये मराठे यमुना ओलांडून अहमदखान बगशाच्या प्रदेशात शिरले हयावेळी खुद्द नजीबखान अहमदखान बगशा हयावेळी संघान साधुन मराठ्यांचा फात करण्याच्या मुक्त कारवाया करीतच होता परंतु हयावेळी मराठे पूर्वाभुवने सक्रम झाले होते चारही बाजूनी पलाणांचा वेढा पडण्याची शक्यता दिसताच मराठे यमुनपर्यंत परत आले दि 31 ऑक्टोबर 1770 रोजी नजीबखानच्या मुत्सु झाला त्याचा मुलगा शबेताखान हा पिरयाधी सपत्नी आणि सत्ता हयाचा वारस झाला 34 शबेताखानाने बौदशहा शहाअलम कडून भीरबशीचे पद जबाबीने मिळवून घेतले 35

30) हो इ. म. 1, पा 300

31) ए व 29 ले 233 पा 236, ले 258, पा 253
ले 257 पा 263, ले 260 ते 263, पा 264

32) सी पी सी म. 2, नं 211
एन एच एम भा 2, पा 525, 527

33) हो इ म. 1, पा 300, 30

34) सी पी सी म. 3, नं 605

35) एन एच एम भा 2, पा 527

आणि ह्या अधिकाराच्या बळावर दोआबात त्याने मराठ्यांवर चालू केली मराठ्यांनी पूर्ण नव्हतायाने बंधा आणि रोहिताविरुद्ध लष्करी कारवाई केली इत्यादी हस्तगत करून दि. 5 डिसेंबर 1770 रोजी त्यांनी फरुकाबाद ताब्यात घेतले मराठ्यांना लॅंड देणे अशक्य होऊन अहमदखान बंगशाने प्राणाची भीक मागत पानिपत युद्धापूर्वीचा मराठ्यांच्या ताब्यात असलेला जेजोबातले सर्व प्रदेश परत त्यांना दिला.³⁶ ह्यामुळे दोआबात मराठ्यांची सत्ता आणि प्रतिष्ठा प्रस्थापित झाली याप्रमाणे जाट रोहिताचे नामोहरण झाले नजीबुखाना या बंगश मृत्यु पावले. इंग्रज कंपनी सरकार तटस्थ राहिले आणि मराठ्यांसमोर उभे राहण्यास कोणीही राहिल नाही.

5) मराठ्यांच्या गदतीने बादशहा दिल्लीत रहावे - 6 जानेवारी 1772.

जाट आणि रोहिता हे मराठ्यांचे प्रमुख दोन शत्रू ह्यांच्या सत्तेला पायबंद असला आणि त्याचबरोबर बादशहाला दिल्लीत परत आणून दिल्लीवर नावा मिळविण्याकरिता मराठ्यांचा मार्ग मोकळा झाला,³⁷ नजीबखानाच्या निधनानंतर मिर्जा तजफखान हा दिल्लीच्या कारभारात प्रमुख झाला मराठ्यांच्या नेतृत्वात ब्रिटिशांविरुद्ध उत्तरेच्या स्वताधिशांची युती होऊ न देण्याचा प्रयत्न ब्रिटिशांचा होता तशी युती बादशहा भोवतीच केंद्रित होऊ शकले ह्यांची जाणीव असल्यामुळे अलाहाबाद येथे बादशहा आत्म हयाला इंग्रजांनी आपल्या नियंत्रणात ठेवले होते.³⁸

इंग्रजांच्या भरवश्यावर दिल्लीत जाणून असून स्थिर करण्यात अर्थ नसल्याची कल्पना बादशहाला आली शिवाय बादशहाची मज्जा झीनतमहलचेही मराठ्यांच्या आगाव घेण्याचा सल्ला दिला तेव्हा मराठ्यांच्या दोआबात सळ असतांना वजीर शुजाउद्दौला याने

36) सी.पी.सी. भा 3, नं 505, 517, 530.

पे.द खंड 29 ले 22, पा. 18, 19.

हो ३ भा. 1, पा 301.

37) सी पी सी भा 3, पा 614

38) दत्ता के के 'शहाआलम संकट वेंड दि इस्ट इंडिया कंपनी' पा 47

रामचंद्र गणेश कानडेची भेट घेतली. मिर्सा नजफखानावाही मराठ्यांची भेट घेण्यास पाठविले. परंतु मराठ्यांच्या अटीबद्दल बादशहा चासार्थीस कर लावला. शेवटी मराठ्यांनी दुस-या कोषाला तरी तख्तावर स्थापण्याचा धाक घालताच मात्र बादशहा अनुकूल झाला.

इ.स. 771 च्या प्रारंभी सांगतास्थानाकडून दिल्ली हस्तगत करण्यास मराठा सैन्य पुढे सरसावले आणि 0 फेब्रुवारी 77 रोजी दिल्ली काबिज केले.³⁹ बादशहाच्या मुलगा जवाहरखान ठपाला तख्तावर बसवून शिंदेनी नजराणा पेश केला, हे पाहताच दि. 2 फेब्रुवारी 1777 रोजी दिल्लीला जाण्याकरिता बादशहाने अलाहाबाद सोडले.⁴ 6 जानेवारी 1772 रोजी बादशहा शहाजालम दिल्लीला येऊन पोहचला.⁴² बादशहा शहाजालमला दिल्लीच्या तख्तावर बसविण्याचे महत्वाचे कार्य इ.स. 1772 मध्ये मराठ्यांनी महादजीचा पुढाऱ्याने साध्य केले.⁴³

6) तुकोजी आणि रोहिसे फत्तरगढ मोहीम -

मराठ्यांच्या साहाय्याने बादशहा तख्तावर बसल्यामुळे साहजिकच मराठ्यांची प्रतिष्ठा दरारूकदम वाढली होती. तथापि आपला दबाव कायम असावा असे उत्तरेकडील सरदारांना वाटणे साहजिकच होते. रोहिले एकदम स्वयं झाले म्हणून मराठाप्रतिक्रिये कारवाई करणारा एक शत्रु उरला होता तो म्हणजे झबेतखाना बादशहाच्या शिरबशीबद्दल हाककर आणि शिंद्यात मतभेद झाल्याने मराठी सरदारात दोन पक्ष दिसू लागले.⁴⁴ मोगल

39) सी.पी.सी. भा. 3, नं. 605, 665

पे. व. खंड 29, से. 265, पा. 270, से. 266, पा. 27

म. प. 5 पा. 26

40) सी.पी.सी. भा. 3, नं. 694

पे. व. खंड 29, से. 89, पा. 84 दि. 4 4 1771 च्या पत्राने कराराचे तपशिल

4) सी.पी.सी. भा. 3, नं. 717, 720, सरकार कॉल भा. 2 पा. 552, 553

42) पे. व. खंड 29, से. 89, पा. 84

43) पे. व. खंड 29, से. 266, पा. 271, लि. च. पा. 74
केलकर न. चि. मराठे आणि इंग्रज 'पा. 117

44) हो. इ. भा. 1, पा. 302, हो. के. खंड 6, अमृत्ती दुसरी पा. 40

फौजेस बादशाहाने मराठयावर हल्ला करण्यास उत्तेजन दिले. होळकर व बिनीवाले हयाच्या फौजावर बादशाही पंधरा हजार फौज चालुन गेली. तुकोजी हाळकरांनी त्यांचा पराभव केल्याने डिसेंबर 1772 मध्ये बादशहाला होळकरांशी तह करवा लागला.⁴⁵ याचे वैषम्य वाटून शिंदे पंधवीस कोस मागे गेले. पया पांडुरंग रणसाह चारमेकर व दिवाण फझिस्ताना पाठवून शिंदेना व कानडेना सभ्यावून आणले. हयानंतर मात्र त्रिवर्गसरदार एकत्र होवून झाबेताखान रोहिला यांच्या राजकाराणास लागले.⁴⁶ सन 1772 फेब्रुवारीमध्ये मराठे झाबेताखानावर चालुन गेले. शिंद्याचे लोकांचा मारा अजब ठरला. मराठयांशी, रोहिले खंडातील ह्यांच्या सर्व प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतला.⁴⁷ झाबेताखान, अंधाराचा फायदा घेवून पळून गेला. पय्युरगडापर्यंत मराठयांनी त्याचा पाठलाग केला. दुस-या दिवशी सुभेदार तुकोजीराव स्वतः जातीनिशी गंगपार उतरले. तिसरे दिवशी गाठ घालून लढाई मानव्बर झाली. बक्षीचे डाके कापून आणून फौज बरबाद केली.⁴⁸ शिंदे रामचंद्र गणेशानी कुमक केली नाही. बक्षी चारल्याचे समजताच झाबेताखान साठ हजार फौज व तिनशे तोफा घेऊन तुकोजींच्या मुकाबल्यास आला. दुतर्फा शह पाडून रोहिले कुल बरबाद झाले.⁴⁹ हे वर्तमान शिंदे व रामचंद्र गणेशा यास समजताच कुच करुन सुभेदारस सामील झाले. त्रिंर्णा एक होऊन पय्युरगडास भोर्चे लावून त्यांनी किल्ल्यावर हल्ला केला. हे ठाणे एप्रिल 1772 मध्ये घेतले. येथेच झाबेताखानाची कुटूंबीय मंडळी त्यांच्या हाती लागली. झाबेताखान मात्र उत्तरेच्या जंगलास पळून गेला.⁵⁰

सुभेदार तुकोजीराव व नवलसिंग यांची लढाई भरतपूर व डींग यामध्ये होऊन जाटांचा पूर्ण पराभव झाला. या युद्धात खुद्द तुकोजीराव हजर होते. लढाई होळकरांनी मारली. हया ठिकाणी तुकोजींना प्रचंड लुट मिळाली. पानिपतापासून हत्ती, घोडे, तोफा आणि इतर अनेक

45) हो.इ.भा.1 पा.302

हो.कै.खंड 6 पा.40,41

46) हो.कै.खंड 6 पा.40-41

47) हो.इ.भा.2 पा.302

पंडि आर.जी.महाराजी शिंदे अंड पुण्या दरबार, पा.52

48) हो.कै.खंड 6 पा.41

49) हो.कै.अग्रसिद्ध भागपैकी पा.1

50) हो.कै.खंड 6, पा.41, हो.कै.पैकी अप्रकाशित भा.पा.1

ए.ले.सं.भा.4, पा.1887.

मौल्यवान् व्यक्तीं रोहिल्यांनी आणलेली लुट मराठ्यांनी परत मिळविली ⁵¹ तिन्ही सण्भाराची लुट एवढा करून तुकोजीरावांनी बरहुकुम हिस्सा वाटुन दिला ⁵² हयानंतर फौजा बाघरी फिरन जाटपासून खंडणी वसूल करून सुभेदार तुकोजीराव होठकर इंदुरास परतले या स्वारीस फत्तरगढची स्वारी म्हणतात

मराठ्यांच्या लह्याने दिल्लीच्या तख्तावर बादशहा शाहआलम म्यतापन्न झाला आणि दिल्लीचा मराठ्यांनी ताबा घेतला हे पक्ष मराठ्यांची मान अभिमानाने साठ रहावी असेच होते या दशाने मराठ्यांनी पानिपतावरील कलंक धुवून महापराक्रमी म्हणून मराठ्यांचे स्थान सिद्ध केले आणि शिवाजी महाराजांच्या दिवशी स्वराज्याच्या महान आकांक्षेतील एक प्रमुख टप्पा हरनगढ कैला माधवरावांचे उद्दीष्ट पूर्ण झाले पहिल्या तीन पेशव्यांनी जोपासलेले स्वप्न पूर्ण झाल्याचं समजले तेव्हा पेशवे माधवराव मुत्पुशये वर होते पण ह्या कार्त्तिके श्रीराम समाधानी होऊनच त्यांनी प्राण सोडला पेशवे माधवराव त्यांच्या अवघ्या अठ्ठाविसाच्या वर्षी पुण्याजवळ पेंडर येथे बुधवार दि 18 नोव्हेंबर 1772 रोजी निधन पावले ⁵³

7) बरगई खंड्याची स्थापना - इ.स. 1773

पेशवे माधवरावांच्या मृत्युनंतर मराठा साम्राज्य अतिशय वादवीमूळे उध्वस्त होऊन मराठा गंगोत्रयाच्या - हाहास सुरवात झाली रघुनाथरावांच्या पेशवे पद मिळविण्याच्या आसुरी महत्वाकांक्षेमुळे खुद्द नारायणराव पेशव्याच्या हनिवार वाडयात दि 30 ऑगस्ट 1773 रोजी त्याची हत्या झाल्यामुळे मराठा इतिहासाला फार मोठा कलंक लागला ⁵⁴ पुढ्यात रघुनाथरावांच्या

51 हो कै खंड 6 पा 42 हो कै पैदी अप्रकाशित भाग पा 2,3,4

हो इ भाग 1 पा 304

प द खंड 29 ले 270 पा 274

52 हो इ भाग - 1 पा 304 हो कै अप्रकाशित पा 3,4

53 हे प या पा 463

खोब्रेकर लि बो पा 373

54 प द खंड 29 ले 156 पा. 158

स इ सा भा 4 पा 45

ऐ ले सं भा 4 ले 232 पा 1946 ले 243 पा 1966 ले 257 पा 1991

चिरोपेक्षत मारभाई मंडळाची स्थापना पेशव्यांची मदी मिळविण्याकरीता पुण्यातील मंत्रीमंडळाविरुद्ध रघुनाथायांनी इंग्रजांचा घेतलेला आग्रह आणि त्यातून उदभवलेले मराठा राज्याला अत्यंत घातक ठरलेले मराठा इंग्रज युद्ध अशी संकट परंपरा मराठा राज्यारोपन सोडलेली

पेशवे नारायणरावांच्या मृत्युनंतर पेशवे पद दुसरी कुणीही व्यक्ती पेशव्यांच्या घरात नसल्याने रघुनाथरावांकडे अहम रघुनाथरावांचे मुख्य सहकारी विठ्ठल आणि मोरोना फडणीस झाले ⁵⁴ परंतु न्यायाधीश रामशास्त्री प्रभुणे हयांनी नारायणराव पेशव्यांच्या हत्तेच्या कटात रघुनाथराव सामील असल्याचा निकाल या देशान्ताची शिक्षा जन्मीविली यातून जनमत रघुनाथरावांच्या विरोधाने तयार झाले ⁵⁵ दरबारातील नेत्यांची मनेही संतप्त झालेली होती ⁵⁶ हयांवेळी नारायणरावांची पत्नी गंगाबाईच्या पोटी पेशव्यांच्या वंश वाढत असल्याची बातमी मंत्रीमंडळात वरली. गंगाबाईला मुलगी झाली तर गंगाबाईच्या मांडीवर दंतक देवून पेशव्यांच्या कारभार चालवावा अशी येजना सकाराम बापू सोकीलांच्या पुढाकाराखाली सुफार होऊ लागली ⁵⁸

मराठा राज्यात चाललेल्या हया मंडळाचा फायदा घेऊन निजामाने मराठ्यांविरुद्ध अस्त्र उपसले ⁵⁹ तेव्हा निजामाने कार्रवाई करण्यासाठी रघुनाथराव दादांनी इ.स. 1773 मध्ये पुणे सोडले हयातुळे सकाराम बापू आणि नाना फडणीस हयांना रघुनाथरावा विरुद्ध कार्यवाही करण्यासाठी परिस्थिती अनुकूल झाली सकाराम बापू आणि नाना फडणीसांच्या पुढाकाराने मारभाई मंडळाची निर्मिती झाली ⁶⁰ आणि कारभाराची सुवे हया मंडळाकडे गेली

55 फॉरेन्स सिलेक्शन फ्रॉम दि लॅटर्स' फ्रिडफेल्ड्स अँड स्टॅन थॅपर्स मराठा सीरीज' भा-1 पृ-252

56. फिडे रा ने. 'असिज्ज बहादुर महादजी शिंदे' पृष्ठ 8

57. ऐ.द.खंड - 5 ले 17 पृ. 14

ऐ.ले.स भाग-4 पृ 2009

58 ऐ.ले.स भा-4 पृ 2008

59 ऐ.ले.स भा 4 पृ 2017

60 ऐ.ले.स भा-5 पृ 1249 पृ 2090

फॉरेस्ट मराठा सीरीज भा-1 पृ 253

हया भारभारत सरकारांत बापू बोकील, नाना फडणिस, हरिपंत फडके, शिबक पेटे, माळोजी वारपडे, पटवर्धन, तुकोजीराव होळकर आणि महादजी शिंदे आदी नेते होते.⁶ रघुनाथरावाविरुद्ध शिबकराव पेटे साबाजी भांसले आणि हरिपंत फडके हयांना फौजेसह बारभाईंनी रवाना केले.⁶² दि. 18 एप्रिल 1774 रोजी पेशवे नारायणरावाच्या पुत्र सवाई माधवराव पुरंदर येथे जन्माला येताच बारभाईंची द्विती अधिकच कळकट झाली.⁶³ सवाई माधवरावाच्या वयाच्या चाळीसाव्या दिवशी पुरंदर येथे मोठा दरबार भरवून त्यांना पेशवे पदाची कसे दि. 28 मे 1774 रोजी देण्यात आली.⁶⁴

रघुनाथरावांमध्ये पेशवांच्या सैन्यात लोंड देण्याची हिम्मत नव्हती. तुकोजी होळकर हयांची मदत मिळेल हया आशेने रघुनाथराव दादा न हाणपुर येथे आले.⁶⁵ पुढे ते नर्मदा उतरून कलिंगासे इंदुरात येऊन पोहचले. सुभेवार तुकोजीराव तीन कोस सामोरे येऊन त्यांना मोठ्या आदराने शाहरात घेऊन गेले.⁶⁶ परंतु तुकोजी होळकर न महादजी शिंदेची कोणत्याच पक्षात सामील होण्याची इच्छा नसल्याने⁶⁷ रघुनाथरावांना समजूतीच्या चार गोष्टी

6 पे.द.खंड 5 ले. 24 पा. 21-22
ऐ.सं. भा-4 पा. 2008

62 पे.द.खंड 5 ले. 30 पा. 27 ले. 43 पा. 39

63 पे.द.खंड 5 ले. 45 पा. 42
' इलियट ग्रँट ऑफिस ' दि हिस्ट्री ऑफ इंडिया ' वा 8 पा. 295
' इंडियन ' केंद्रीय हिस्ट्री ऑफ इंडिया ' वा 5 पा. 255
खोबकर वि. नं. पा. 415

64 पे.द.खंड 5 ले. 49 पा. 44
खोबकर वि. नं. पा. 415

65. ही पी.सी. भा-4 नं. 026
फॉरेस्ट मरठा सिरीज भा-1 पा. 233

66. ही.ह.भा-2 पा. 305 पा. 67 68

67 उभयता धनी आपण कोणती गुंजावे समानबल जबर जाहेत
दादही टाकतील आणि सुलुखावर येतील तर आपण दरम्याने पडून सुलुख करून घ्यावा.
पे.द. खंड 36 ले. 58 पा. 46

सांगून आत्मघाती मार्बापासून त्यांना परावृत्त करण्याचा तुकोजीराव होळकर व महादजी शिंदेनी बराच प्रयत्न केला. 68 पण पुण्याचे मंत्री आपल्याला कैद करतील ह्या भितीने रघुनाथरावांच्या मनात धस्का बसली आणि 10 डिसेंबरच्या रात्री सयाना चुकवून त्यांनी थंड गुजराथकडे पळ काढला. 69 त्यांना तुकोजीराव होळकर आणि महादजी शिंदे अडवू शकले असते परंतु पेशव्याच्या घराण्यातील गुरू देवष्ट व्यक्तिविरुद्ध कारवाई करण्याची कदाचित त्यांची तयारी नसावी. 70

हयापेढी शिबकराव पेठे ही रघुनाथरावांच्या साक्षर होतेच शिबकराव पेठेनी सखाराम बापूंना पाठविलेल्या पत्रात लिहिले की लढाईस आवश्यक सत्ताम, तांफा, दास्बोळा, तोंफ, भाले, चिलखते, कापड वगैरे लवकर पाठवावे. 71 हयाच पत्रात ते पुढे लिहिताना होळकर शिंदे हिंदुस्थानातून सरदारासह आले आहेत त्यांना लवकर पोहचण्याविषयी आम्ही पत्रे पाठविलीत आपणही त्यांना पत्रे पाठवून लवकर सामील होण्याविषयी कळवावे हरिपत फडके, मोरोबा दादा ही लवकर सामील आल्यास एकमेकांच्या सहाय्याने आणि सत्स्थाने मत्सत लवकर पार पडेल. 72

रघुनाथराव अध्यानकच राजीचे पळून बेल्गाकुळे पुणेर मंडळीचा शेख तुकोजीराव व महादजी शिंदेवर होत त्यापेढी तुकोजी रावांनी नाना फडणीस ह्यांना पत्र लिहून आपला संपूर्ण पांडिंबा भारभाईसच असल्याचे स्पष्ट केले. 73 तुकोजीराव लिहितात ' राजश्री महादजी

68 एम एच एस भा-3 पा 47

69. खरे वा ना ना. फ. न. भा 35-36

70 एम एच एस भा-3 पा 46

71 अप्रकाशित - पे द ठमाल नं.5 कृ 36
शिबकराव पेठेचे सखाराम बापूंना लिहिलेले पत्र

72 अप्रकाशित - पे द ठमाल नं.5 कृ 36

73. अप्रकाशित पे द 5 कृ 66

हे पत्र स्वतः तुकोजीरावांनी नाना फडणीस यास लिहीले आहे या पत्रावरील शिक्काही तुकोजीरावांचा आहे

शिंदे आणि आमचे काही मतभेद होते. आता मतभेद मिटलेत आणि स्वामीसेवा एकरूपपणे करण्याचे ठरले. महादजीपंत गुरुजींनी आपणाकडील सविस्तर वर्तमान सांगितले श्रीमंत (रघुनाथराव) इकडे आले तरी आपण त्याचा दुसरा अर्थ घेऊ नये. आमचा विचार आपल्या (नानांच्या) खेरीज नाही आमचे लक्ष आपल्या शिवाय इतरत्र नाही. जेही कार्य करू ते आपल्या सन्मानाचे चढेल.⁷⁴

8) रघुनाथरावांचा फाटलाच न गुजराथ मोहीम -

रघुनाथरावांच्या मागोमाग हरिपंत फडके नर्मदेपर्यंत आले. त्यावेळी तुकोजीराव आणि महादजींनी हरिपंत फडक्यांना कळविले. आपण नर्मदा उतरल्यास आमचा प्रदेश खराब होईल. कदाचित रघुनाथरावही भलतीकडे जातील त्याची समजुतकाढूआम्हीच त्यांना पुण्याला घेऊन येतो⁷⁵ त्यांच्या म्हणण्यानुसार हरिपंतांनी रघुनाथरावांना 7 लाख श्रीमंताचे लष्करी खर्च म्हणून दिले पुणे दरबारने पुर्ण अखत्यार तुकोजीराव आणि महादजींना देवून त्यांच्या मानण्या मंजूर केल्या. पण रघुनाथरावांनी त्यांना चुकचुन पळ काढला.⁷⁶

रघुनाथराव गोविंदराव गायकवाडचे साहाय्य मिळविण्यास गुजराथेत गेले तुकोजीराव होळकर, महादजी शिंदे, हरिपंत फडक्यांच्या लष्करात राहुन रघुनाथरावांना सतत निरोप पाठवित होते पण उपयोग झाला नाही. शेवटी ता. 17/2/1775 रोजी माहि नदीवर रघुनाथराव आणि मराठा फौजेची मोठी निकराची लढाई झाली या लढाईचे प्रमुख तुकोजीराव आणि महादजी होते रघुनाथरावांचा पुर्ण पराभव होऊन त्यांच्या तोफा, हत्ती, निझाने या सरदारांच्या हाती पडलेत रघुनाथरावांनी पळ काढून खंबायत मार्गे सुरत गाठले.⁷⁷

74. अप्रकाशित पे द 5 क्र 66

75. ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा-1 पा 305

76. ठाकुर वा. वा. हो इ. भा-1 पा. 306

77. ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 306

हयावेळी तुकोजीरावांनी सखाराम बापूना रघुनाथ रावांच्या हालचाली संबंधी पत्र पाठविले. तुकोजीराव लिहीतात, ' श्रीमंत इंग्रजासह माही उतरून भडोच त्या गेले आम्ही त्याचे मागे रेवासीरास आलो पुढे आम्ही व हरिपंत बाबा भडोचच्या 12 कोसावर नर्मदा उत्तरपार तर एकदम पुर आल्याने अर्धे लोक अर्धे खाली राहिले त्यामुळे आली मोहमचे मार्ग आकबरपूरचे घाट उतरून पारच्या फौजेस सामिल होऊ ' 78

9) पहिले इंग्रज मराठा युद्ध - इ.स. 1775 -

पेशवे पद मिळविण्यास रघुनाथराव सुरतला इंग्रजांच्या आश्रयास गेले 6 मार्च 1775 रोजी त्यांनी इंग्रजांसोबत सुरतचा तह केला.⁷⁹ हया तहामुळे इंग्रज-मराठा युद्ध अपरिहार्य ठरले रघुनाथरावांना पेशवे पदी बसविण्यास पुण्याकडे जाण्यास कर्नल किटींगच्या नेतृत्वात दि. 15 मार्च 1775 रोजी ब्रिटीश सैन्य सुरतवरून निघाले. 18 मे 1775 रोजी अडस येथे त्यांना हरिपंत फडके कडून झालेल्या प्रखर विरोधाने इंग्रजांचा भ्रमनिरास झाला.⁸⁰ हयामुळे व ज वॉरन हेस्टिंग्जने कर्नल ॲप्टन हयाला कलकत्त्याहून पुण्यास तहाच्या घाटावाटी करण्यास पाठविले ⁸¹ हयांच्यात दि. मार्च 1776 रोजी पुरंदर येथे तह झाला. ⁸²

78. अप्रकाशित पे. द. कमाल नं. 5 पन्ना क्रं. 56

79. पे. द. खंड 36 ले. 257 पा. 219 ले. 258 पा. 220
फॉरेस्ट 'मराठा सिरीज' भा-1 पा. 307
आईटसन सी यु 'ए कलेक्शन ऑफ ब्रिटीश एन्गेजमेन्ट्स अँड
सब दज्जस रिसेटींग टू इंडिया अँड नेव्हरिंग कट्टीज' भा-6 पा. 21

80. ऐ. ले. सं. भा-5 ले. 1464 पा. 2319-2320
फॉरेस्ट 'मराठा सिरीज' भा-1 पा. 227-230
ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा-1 पा. 306-307

81. पे. द. खंड-36 ले. 281 पा. 240

82. आईटसन सी यु. भा-6 पा. 28
सेन एस एन. 'अँग्ली मराठा रिलेशन्स' पा. 282-83
मॅफरसन 'सोलजरींग इन इंडिया' पा. 283
खरे वा. वा. ना. फ. च. पा. 45

हयावेळी पुणे दरबारस त्रुकोजीराव होळकर आणि महादजीची गरज प्रकटाने भासू लागल्याने त्यांना आपावयस कारकुन पाठविले ' या संबंधी गंगाजी अन्हाड याने हरिपंत सात्पास पत्र लिहून होळकर, शिंदे यांनी त्वरीत यावे असं लिहिले आहे. त्या पत्रात गंगाजी लिहितात ' होळकर व पाटील यांच्या देशी येण्याविषयी ताफीद करित आहे होळकर आणि शिंदे हे उभयता एकाच मुहूर्तावर सोबतच येणार आहेत.' 83

10) तुकोजीरावांचा - पंचमहालाची सनद -

तुकोजीराव होळकरांना प्रांत नेमावार पंचमहाल (गुजराथ) येथे सरंजाम दिल्याबाबत सनद 84

' तुकोजी होळकर यास सालमगवुरी सरंजाम दिले हे येवीसी सनद

2 प्रांत नेमावार पंचमहाल

1 5 11 नेमावार

1 5 12 कावफोड

1 5 11 सतवस

5 11 राजोर

1 5 11 दरव गाव

--

5

येकुण पाच महाल येथील कमबीस नारो बलाल भुसकुटे याजकडे होती ते दुर करून होळकर याजकडे पेशजी प्रेम खेरीज, मीजे हरदा व बाबई व कोकरी एकुण तीन गाव मुगाजी साबत याज बा व मीजे हिजलगाव पो । नेमावार हा गाव पिलाजी जाधव याज बा । येकुण चार गाव करून सदरहु महालचा निम्मे अमल सरंजाम करून दिलेला असे तरी सन ५ वरतमीर पासून अमल देणे म्हणजे सनद 85

83. अप्रकाशित पे.द.समाप्त नं 5 पा 83

84. अप्रकाशित पे. द हिंदुस्थान समाप्त नं 204

85. अप्रकाशित पे.द. हिंदुस्थान समाप्त नं. 204

11) संदर्भितवराभाऊंचा तोतया - इ स 1776 तुकोजीची कामगिरी -

1 मार्च 776 रोजी झालेल्या पुरंदरच्या तहाने किंचित स्वरूपात मिळते न मिळते तोच तोतयाचे बंड उघे राहिले संदर्भितवराय भाऊंचा तोतया रत्नागिरीच्या किल्ल्यात कैद होता विल्लेदार रामचंद्र नाईक एरांजप इयानी केव्हाही 1776 मध्ये तोतयाची सुटका केली 86 पुणे दरबारने काही पायदळ व तोफा देवून भिमराय पन्से ह्यास तोतयाच्या बंदोबस्तास पाठविले तुकोजी होळकर शिक्षित मदनीस सोबत पाठविले 78 तोतयाचे अनुयायी सिंहगडापर्यंत पोहचले 88 हरिपंत फडकेच्या दस्तमुळे त्यांचा पराभव झाला इंग्रजांच्या मदतीमुळे तोतयाने मुंबईचा मार्ग घेऊन किल्लेदाराला मदतीवर आणण्याचे काम तुकोजी होळकरावर संपवून शिंदे तांतया मार्ग गेले. 89 मुंबईला पोहचण्यापूर्वी रघुजी आत्रेनी नोव्हेंबर 1776 मध्ये तोतयाला पकडून महादजीच्या स्वाधीन केले 90 तोतया असण्याचे स्थान होताच आणि त्यानेही तशी काबुली देताच त्याला 17 डिसेंबर 776 ला मृत्युदंड दिला 91

86. ऐ.ले.सं. भा-6 ले 1907 पा 2693

87 ठाकुर वा. वा. हो इ भा-1 पा 307

ऐ. ले स भा-6 ले 886 पा 2658 ले 1907 पा 2693

88 ऐ.ले.स भा-6 ले 1881 पा 2658

89 ठाकुर वा. वा. हो इ भा-1 पा. 307

90 म.झि.का ले 21 पा 20 ले. 22 पा. 21

पे. व. खंड 36 ले 314 पा 272

ऐ. ले. स भा-6 ले 1924 पा 2710

91 पे. व. खंड 40 ले 27 पा 22

ऐ. ले.सं भा-6 पा. 2620

12) तुकोजीरावकडून नरसो गोविंदाचे परिपत्य - जुलै 1777

पुणे दरबार चारीकडून अडचणीत आलेला पाहुन पुंड लोकांनी बंडाळया करण्यास प्रारंभ केला सोलापुर प्रांतांत नरसो गोविंद हा बंडखोर उभा राहिला त्याने पटवर्धनाचे करकंभ हे ठाणे 25 मे 777 रोजी केले 92 त्याला शिक्षा करून ठाणे परत हस्तगत करण्याचेकाम तुकोजीराव होळकरांवर आले 93 दि 23 जुलै 777 रोजी तुकोजीरावांनी येडा घालून करकंभ हे ठाणे हस्तगत केले घोडी, ऊटे, लुटली आणि तो पळून जात असता पाठलाग करून त्याला कैद केले 94

13) तुकोजी होळकर यांना वाखमपूरवधळ भांडेर व दमुक्ची सनद -

दि 22 मार्च 1777 रोजीच्या पत्राप्रमाणे ' तुकोजी होळकर याजकडे फोजेचे बेगमस पेस्तर साल सत्समान सबैनापासून पाच लाख रुपयांचा सरंजाम पेज्जी पा । दखर पैकी अमल मशरनिलेकडे सरंजाम दिला आहे त्या सुधा कमाल बेरजेचा दयावयाचा करार जाहाला त्यापैकी महाल सरंजामास लावून दिले त्याच्या सनदा ' 95

दि 27 मार्च 1777 च्या पत्राप्रमाणे ' तुकोजी होळकर यास पेस्तर साल सन समान सबैनापासून पाच लक्ष रुपयांचा सरंजाम दयावयाचा करार केला. त्यापैकी रुपये 30648 रुपयांचा बाब तालुके झाशीपैकी कमाल आकाराचे अलमपुरानजीक पा । दमूचा व 5 ! भांडेर पैकी नेमून घ्यावयाचा करार करून हे सनद तुम्हास सादर केली असे तरी तीस हजार साहाशे अठेचालीस रुपये याचे कमाल आकाराचे गाव संवरतु महाल पैकी नेमून देणे म्हणोन रघुनाथ हरी नेवाळकर कमावीस घर तालुके झाशी यास तसे कळविले 96

92 ठाकुर बा. वा. हो. इ. भा-1. पा 307

93 ठाकुर बा. वा. हो. इ. भा-1. पा 307

94. ठाकुर बा. वा. हो. इ. भा-1. पा 307

95. अप्रकाशित पे. द. हिंदुस्थान क. नं. 204 (22 मार्च 1777)

96. अप्रकाशित पे. द. हिंदुस्थान क. नं. 204 (27 मार्च 1777)

14) तुकोजी होळकर आणि मोरोबाचे कारस्थान - 1778

पुरंदरच्या तहाने मुंबईकर फिके पडले असले तरीही त्यांनी आपला हट्ट सोडला नाही. तहाच्या अटी विरुद्ध रघुनाथरावाला आपल्या जवळचे देसुम घेतले. त्याचवेळी प्रोचामा वकील सेण्ट ल्युबिन हा पुणे दरबारी आल्याबुळे बोन्ही पक्षात साशंकवृत्ती निर्माण झाली.⁹⁷ आणि यातच मोरोबांच्या कारस्थानाची भर पडली. नाना फडणीसांना कारभारातून दुर करून रघुनाथरावांना पेशवा म्हणून पुण्यात परत आषण्याकरिता मोरोबा फडणीसांनी कारस्थान उभारले. मोरोबाला सयतोपरी मत्त करण्यास मुंबईकर इंग्रजपक्षाचे पुण्याचा इंग्रज वकील मोस्टीनही उत्सुक होता.⁹⁸ हया कारस्थानात मारोबांना पाठिंबा देण्याकरिता चिंतो विठ्ठल सदाशिव रामचंद्र, यानाजी फाकडे संधारच होत. मोरोबांनी नारी गणेशामार्फत तुकोजीरावांस आपल्याकडे ओढण्याचे प्रयत्न चालविले.⁹⁹ तीन महिने पुण्याचा कारभार मारोबांच्या ताब्यास होता. नाना फडणीस आणि बाल पेशव राघवराय पुरंदरवर जवळ जवळ कैदेतच होते. नाना फडणीसांनी हरिपंत फडके व महादजी शिंदेला त्वरीत पुण्यात येण्याची चिंती केली.¹⁰⁰

मोरोबांना लष्करी पाठिंबा होना तो केवळ तुकोजीरावांचाच! तुकोजीरावांचा मुख्य आधारक नाहीसा झाला. मोरोबांचा व्युह लगेचच कोलमडून पडेल हे महादजी शिंदेनी हेरले. त्यांनी तुकोजीरावांना मंदून त्यांना म्हटले ' होळकर आणि शिंदे घराण्यांनी केलेल्या आजवरच्या कामगिरीवर विश्वास भर दिला. ब्रिटीश मोरोबा द्वारा पुण्यात असले तर स्वतः सर्व सत्ता बळकावतील. हयावेळीही होळकर शिंद्याच्या निष्ठेवरच मराठी राज्याची सुरक्षितता अवलंबून असल्याचे तुकोजींना महादजींनी पटकून दिले आणि त्यांना आपल्या माजूला बळविण्यात यशस्वी झाले.¹⁰¹ तुकोजीरावांचा आधार तुटल्याने आणि नाना पुण्यावर चालून येत

97 ठाकूर वा या हो इ भा-1 पा 308

98 ऐ ले सं भा-6 ले. 2980 पा 2820

ऐ ले सं भा-7 ले. 2324 पा 3009
सी पी सी. भा-5 न 905

99 ठाकूर वा या हो इ. भा-1 पा. 308

100 ऐ ले सं भा-7 ले 2318-23 9 पा 3234-3236

101 ऐ ले सं भा-7 ले 2399 पा 3325

असल्याचे विसतच मोरोबांनी पुण्यातून पळ काढला 12 जुलै 1778 रोजी नाशे गणेश, बजाबा पुरंदरे आणि सहका यंसह पकडल्या जावून त्यांना अहमदनगरच्या दिल्ह्यात कैद ठेवले. 02 पुन्हा एकदा पेशवे होण्याचा रघुनाथरावांचा डाव फसला 03 रघुनाथरावांचे लोढणे हाती धरून पुण्यावर वर्चस्व स्थापण्याचा इंग्रजांचा डाव तुकोजी होळकर आणि महादजी शिंदे मुळे फसून हया सरदारांमुळे नांवाचे वर्चस्व पुणे दरबारात कायम राहिले पूर्ण सत्ता त्यांच्या हातात आली. 104

15) यडगावचा तह - दि. 17 जानेवारी 1779

तुकोजीची कामगिरी -

मोरोबांचे कास्थान फसल्यामुळे पुण्याची सत्तासुत्रे स्तबीज करण्याचा रघुनाथरावांचा डाव फसल्यामुळे इंग्रजांच्या उद्दीष्टांना धक्का लावून त्यांनी पुणेकरांविरुद्ध आक्रमक पवित्रा घेतला अ. 04 फ्रेंच वकील सेंट ल्युब्रीनचा पुणे दरबारात मानमर्यातब झाला खरा पण इंग्रजांस बहशत बसली हा हेतु बाबूला राहून परिणाम असा झाला की मुंबईकर आणि कलकत्तेकर इंग्रज एक होऊन पुणे मोठेमेचे ग ज बॉरेन हेस्टींगजने मुंबईचा क हार्नबी याला पूर्ण स्वातंत्र्य 05 वजून मद्रासच्या अधिका-यांना पदवीचे आदेश दिले इंग्रजांचा राग कमी करण्यास नाना फडणीसांनी प्रेंच वकील ल्यु सेंट ल्युब्रीनला दि 17 मे 1778 रोजी रजा दिल्याने त्याने दि 1 जुलै 1778 रोजी पुणे सोडले. 106

102 खरे वा वा. न फ च पा 86

103. ऐ.ले.सं.भा 6 पृ 3193 - 3195

सी.पी.सी. भा-5 नं. 920-984

देवधर वाय् एन. ' भागा फडणवीस ' पा 39

104. सी.पी.सी. भा-5 नं 1510

अ-104 ऐ.ले.सं. भा-6 पा 3193, 3195, 3196

105 ठाकुर वा. वा हो इ. भा-1 पा 308

106. सी.पी.सी. भा-5 नं. 1166

म.रि. उ.वि. 1 पा 148

कर्नल ईगटनच्या नेतृत्वाखाली नोव्हेंबर 1778 मध्ये रघुनाथरावांना सोबत घेऊन इंग्रज फौज पुण्याच्या दिशेने निघाली. मराठ्यांनी यानिमी काढ्याने इंग्रजांवर अकस्मात हल्ले करून त्यांची रसद तोडून त्यांना हैराण केले. हया सर्व लष्करी कारवाईची जबाबदारी प्रामुख्याने तुकोजीराव होळकर, भीमराव पानसे, हरिपंत फडके आणि महादजी शिंदेवर होती. ¹⁰⁷ घाट माध्यावर युद्ध सुरू होते. खंडाळय़ास कर्नल के बाण लावून जखमी झाला तर काल्याच्या मुक्कामी तोफेचा गोळा लागून कॅप्टन स्टुअर्ट 4 जानेवारी 1779 रोजी मारला गेला. ¹⁰⁸ कर्नल ईगटन आजारी पडल्याने परत गेला. इंग्रज लष्कर 9 जानेवारी 1779 रोजी तळेगावला पोहचले. ¹⁰⁹ पुण्याला सहज पोहचण्याचा इंग्रजांचा अंदाज साफ चुकून त्यांना हे आक्रमण अती महागात पडले. मराठ्यांनी सारा प्रदेश जाळल्याने इंग्रजांना दाणा, धेरण आणि पाणीही मिळणे दुरापास्त झाले. शेवटी नईलाजाने इंग्रजांनी मुंबईच्या दिशेने माघारित सुरवात करताच मराठ्यांनी अकस्मात घेरल्यामुळे त्यांना घडगावात शिराये लागले. ¹¹⁰ जोराची लढाई हाऊन मराठ्यांच्या सर्व अटी कबुल करूनच इंग्रजांना सुटका करून घ्यावी लागली.

बोरघाटची ही लढाई जोरदार झाली. ही लढाई तुकोजीराव होळकरांनी जिंकली. या लढाईत तुकोजीराव सर्व मुलांसह व पुतणे बापु होळकरांसह हजर होते. त्यांनी चांगली मर्दमकी केली. ' इंग्रज घाट चढून आल्यावर बरेच दिवस लढाई चालली. यामुळे श्रीमंताचे पत्र सुभेदारस आले की, आपण जातीने 80,000 फौजेसह असता शत्रुचे धारिपत्य हात नही देवहा. आम्ही स्वतः यास काय ? आपले उत्तर आले म्हणजे तशी तयारी करता येईल. ¹¹¹

107. ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा-1, पा. 308

108. ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा-1 पा. 308
जि. च. ले. 5 पा. 345, पा. 85

109. एन.एच.एस. भा-3 पृ. 79

110. ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा-1 पा. 309

111. ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा-1 पा. 309

भागवत हो. कै. - 6 पा. 11

हयमुळे सुपेदारांना फक्त नसून अपत्या सोबत बरणास संपार असणा-या 1800 लोकांसह हस्ता केला अखेरीस 1800 पैकी 600 राहिले त्यांनी तत्काळ पाजवून इंग्रजांची संपूर्ण पलटण बुडवून चार तोफा हस्तगत करून 250 लोकां परत आले चौवीस पालखीनवीस व तेरा हत्तीनवीस कामास आले सर्वांच्या घरी सुभेदार जातीने जाऊन त्यांचे सांत्वन केले आणि श्रीमंतस पत्र लिहिले की आज्ञेप्रमाणे पलटण कापून काढली ¹¹²

इसक्यात इंग्रजांचा निरोप तुकोजीरायांना आला की तुमचे मैत्री आमहाला तोंडायची नाही रघुनाथराव तुमचे तुम्ही आठोपून बंदोबस्त करण्य, आपली मैत्री कायम राहावी हा खाक्या तुकोजींनी ताना फडणीसाना कळविला तानानी सर्व जबाबदारी तुकोजीरायावरच सोपविली त्याप्रमाणे त्यांनी रघुनाथरावांना स्वस्थीन करून त्यांचे 6 लक्षाचे जवाहिर परत करावे असा निरोप इंग्रजांना देऊन तुकोजीराव पुण्यात आले. ¹¹³

16) तुकोजीचे पुण्यात स्वयंमत -

तुकोजीराव पुण्यात आले असत स्वतः शीर्षंत पेशवे जातीने तीन कोस सागोरे आले भेटाच्या वेळी दोन्हीकडचा तोंकखाना बंद झाला नन्ना फडणीसांनी मित्रे बरचार भरपूर चाद घटका तुकोजीरावांचे स्तुतीसत्र केले सुभेदारांनी (तुकोजींना) एकच उत्तर केले की, 'चाकरी चाकरांनी केली त्याचा इतका बडिवार कशास पाहिजे' इतके बोलून विडे घेऊन मुक्कामास आले. ¹¹⁴

¹¹² ठाकुर वा वा. हो इ. भा-1 पृ. 309
भागवत अ ना हो कै 6 पृ. 12
(अप्रकशित भाषापेकी)

¹¹³ भागवत अ ना हो कै खंड ८ अप्रकशित भाषापेकी पृ. 12-13

¹¹⁴ भागवत अ ना हो कै खंड ८ अप्रकशित भाषापेकी पृ. 13
ठाकुर वा वा हो इ. भा. 1 पृ. 310

इंग्रजबरोबर विनश्र्त वाटाघाटी शिवाय दुसरा पर्याय नव्हता रघुनाथरावांना स्वाधीन केल्याशिवाय वाटाघाटी होणार नसल्याचे पराठ्यांनी स्पष्ट कळविले ¹¹⁵ शेवटी 17 जानेवारी 1779 रोजी भराटे इंग्रजात वडगावचा तह झाला

- 1) रघुनाथरावांना नसठ्यांच्या स्वाधीन करावे
- 2) खाप्पी, ठाणे आणि गुजराथमधील घेतलेला पराठ्याचा सर्व प्रदेश परत करावा
- 3) बंगालमधून मुंबईकरांच्या मदतीस येत असलेली इंग्रज फौज परत जावी
- 4) तहाची अंमलबजावणी होईपर्यंत दोन ब्रिटिश अधिकारी स्वघर्ट आणि फार्गर ऑलीस महजून राहावेत ¹¹⁶

वांग्याटचे युद्ध, वडगावचा तह आणि या युद्धात पराठ्यांना मिळालेल्या यश हयामध्ये तुकोजी होळकरांचा फार मोठा वाटा आहे हे मात्र आपणांस विस्तरत येणार नाही. ह्या यशस्वरुन तुकोजी पराक्रमात कमी होता हे कुणीही म्हणू शकणार नाही. तुकोजींच्या ह्या पराक्रमावर खुब होऊन श्रीमंत पेशव्यांनी त्यांना खासील देणगी आदर सत्कार करून दिली. ⁷

17) तुकोजी होळकरांचे यश व कोथ प्राप्ती -

1. प्रगणे सवेत प्रांत खानदेश येथील आकार रु. 1940.6 पैकी पेजबी बक्षार जिल्हे कडे 97000 आहेत व सरकारात अम्मल होता तोही दिला. आकार रु. 97016

1. परगणे कोथ जमिनी आकार रु. 275336

एकूण आकार रु. 4,469,352 चे

महाल तुकोजी होळकर यांचे दुसऱ्या करून देण्याबद्दल नावा कृष्ण सुधा पात यांचे नावे पत्र सनद तुकोजीरावांचे नावे

15) होळकर का. श. 18 वीरशती फोहरी पत्र
ले. 4 पा. 270

16) ले. 5 पा. 7 पा. 3302-3393
काननकर या. गो. 'मखाराम बापूचे चरीत्र' पा. 207-208

117) वाडकर सवाई मधवरावांची राजनिशी
ठाकुर वा. म. हो. इ. पा. 2 पा. 310

हय। पराक्रमाने तुकोजीरांधाची दोलत तर वाढलीच पण त्याहीपेक्षा मोठा लाभ झाला तो हा की या बैठेपासून नाना फडणिसांच्या मनातील होळकरविषयीचा संशय उर होऊन पुण भिलाफ झाला, ¹⁸ पुढे नानाने होळकरांचीच बाजू जिंदाच्या तुलनेत उचलून घेतली

दरीपंत होळकरांच्या डे यात त्यांना भेटायला गेले असता ' होळकर किशोभाच्या फडशा लोकर करण्याबबत बोलले विष्णूपंत आले म्हणजे दोवेही येवीस आपण पत्र लिहून त्यांना बोलावून घ्यावे, असे हरीपटानी नाना फडणीसांस बळविले कारण दोन महिने झाले तरी सल्लामसलत पुतली नाही आपू अमर नाना डे-यास आले नाहीत त्यामुळे तुकोजीराव जरा नागर झाले पत्र पाठवून त्यांचे समाधान केले ¹¹⁹

18) रघुनाथरावांचे पुन्हा इंग्लंडकडे फ्लायन मॅशि युद्धाचा भडका - 1780

थडगांवच्या तहात ठरल्याप्रमाणे रघुनाथराव पुणे वरनाच्या रंगधीन झाले हयाबली रघुनाथरावांनी सपोसमस सोंगिले की, ' इंग्लंडाचे घरात राज्य काईल बाअर्थी त्यानपासोन निघोन तुकोजी होळकर आणि सिदि याजकडे आले आपण निश्चय केला की यापुढे राज्याचा तोष धरणर नाही स्नानसंध्या करण्यातच बैठ झेलवु द्याजरी खर्चास दिलेला 12 लखांचा मुत्तूक घेयून झशीस राहु ' अशा आज्ञाची पत्र त्यांनी तुकोजीराव भटादजी शिंदे व नाना फडणीसस पाठविली ¹²⁰ निनाथ, हैदरापती, गुधोगी भोसलेनाही पत्रे पाठविली आणि मुहूर्त मपुन झशीकडे कुच केले श्रीमंत पेञवे माधवरावांनी तुकोजीराव व शिवासाह इतर सरदारांनाही वानवी बस्त्रे दिली ¹²¹

एवढे सर्व होऊनही स्वस्थ राहणे रघुनाथरावांच्या स्वभावातच नव्हते रघुनाथरावांना झशीपर्यंत सोबत तुकोजीराव कडील जिवनराव पान्नीस व किंदाकडील हरी

118) साधुर क.वा हो इ भा 1 प 118

119) अप्रकाशित होळकरांच्या हिजोबसबधे पे ६.5 प क्र 89 (फे.1778)

120) अप्रकाशित पे ६ क्र न 5 प क्र 97 (21-1-1779 च)

121) अप्रकाशित पे ६.क्र नं 5 प क्र 97

नावाजी हे सरदार होते ¹²² नर्मदा आर्लाइत असता हरीनामाजीण गाखी करून
रपुनपचवाने गुजरपकडे पठ काढला ¹²³ गोडाईने त्याचे स्वागत झुस्त येथे करून
पेणव्याविरुद्ध युद्धाची तयारी केली.

तुळोजी होळकर आणि महादजी शिंदे 15000 घोडदळासह गोडाईचा सामना
करणस बडोद्याच्या दिशेने निघाले ¹²⁴ फारम व्स्टवर्ट हयांना इंग्रजांचे शस्त्रत्व काही प्रमाणात
च गोडाईना पण जेवढा करणव्याच्या उद्देशाने मुक्त केले ¹²⁵ गुजरगथेत मराठे व गोडाई मध्ये
युद्धमची होऊन 11 डिसेंबर 1760 रोजी गोडाईने यत्न जिंकली ¹²⁶ अशा विरुद्धप्रसंगी
नाम फडणीसांनी इंग्रजांविरुद्ध गुणेकर मराठे, निजामअली, हैदराअली आणि मुघलांनी झोसले
हयाचा संतु-संच निर्माण केला ¹²⁷

उत्तरेस इंग्रज लष्करी शक्ति वाढणार अशी बातमी कळताच जून 1780 मध्ये
तुळोजी होळकर आणि महादजी शिंदे मळव्यात येऊन पोहचले. इ.स. 78 च्या प्रारंभीच
पुण्याच्या दिशेने सोठ्या फौजसह दुघ करीत जनबल गोडाई बोरोवराच्या पाकव्यापयित चालून
आला त्याला लोड रेणवास नाम फडणीसांनी बोलावल्या बरत तुळोजी खानदेशातून आले
ते 29 मार्चपास 78 रोजी श्रीमंतापी व तुळोजीची भेट झाली श्रीमंतानी वस्थे दुरुन
त्यांना निरोप दिला ¹²⁸

122 ठाकुर वा वा ही इ. भा-1 पृ 311

123 पे. व. खंड 36 ले. 108 पृ 95
ऐ ले स भा-7 ले 2503 पृ 3480

124 म शि का ले 90 पृ. 82
बरे एम टी पृ 70

125 म शि का ले 90 पृ 90 ले 100 पृ 100
पारसनि २ व ^{हेस्टॉकल पेस निसेट क 'वाल्हेर स्टेट' भा-1 ले 15}
गोडाईचे पत्र ता 10/3/1780 चे कळकर न वि पृ 8

26 ऐ ले स भा-7 पृ 3533 ठाकुर वा वा ही इ
सी पी.सी भा-4 न 1638 भा-2 पृ 311

127. म शि का ले. 110 पृ 119
सी पी ले भा-4 न 1857

गोडाईस भा-5 पृ 264

128 ठाकुर वा वा ही इ भा-1 पृ 312

19) तुळोजी होळकरांचा पराक्रम -

खंडालयाला इंग्रजांचा तळ होता तर त्याच्या तोंडावर फार्ले येथे तुळोजीराव आणि हरिपंत तळ देऊन राहिले. त्यांनी चवदाई करून इंग्रजांचा पराभव करून खंड तोंडून आदली पनवेल दरम्यानच्या खंडाईचा घुर्तान परशुरामचंद्र पटवर्धन ताना फडणीसांना कळविलात. आपल्या सांगण्याप्रमाणे इंग्रज दंग्याज असल्यामुळे आम्ही सावध आहोत. आज प्राप्त इंग्रज पनवेल करून निघाल्याचे दखलनाच तुळोजी होळकर व आम्ही तयार होऊन पुढे गेलो इंग्रजांची कस्ती मोडली त्यांची धाडे व लहान व्हिस माफूस वाया जाहोत शीबंताचे पुण्ये करून कोणत्याही गोष्टीची फिकीर नाही ¹²⁹ ता. 30 एप्रिलच्या लढाईत तुळोजीराव, पटवर्धन, फटकेंनी इंग्रजवर मानुन पुढुन हल्ला करून त्यांना दोंडीत पकडल्याने बोडार्डेचा पूर्ण पराभव केला. जवळ लढतच इंग्रज सैन्य पनवेलवरून मुयईत गावची गेले ¹³⁰ मुंबईत पोहचताच गोडार्डेने गान्ध पडणीसांजवळ तळाचे संधान लावले. उत्तर हिंदुस्थानची महादजी शिंदानी फर्नल म्युर्या पराभव केला. ¹³¹ तिकडूनही शरणगतीची बिंदी आली मराठ्यांशी कसा तरी तह घडवून आणावा आणि आपली पंगिष्ठा राखावे हयल्लरीता इंग्रजांनी तळाची घडपड सुरू केली ¹³² शेवटी दि 17 मे 1782 रोजी पुणे दरबार व इंग्रज तयारच्या मध्ये महादजी शिंद्याच्या मध्यस्थिने सल्लाबाईचा तह झकून आला ¹³³

सल्लाबाईच्या तहानंतर रघुनाथराव मराठ्यांच्या स्वाधीन झाले. रघुनाथरावान आपल्यास तुळोजी होळकर येथे होते त्यांनी व रघुनाथरावांची बोलणी झाली रघुनाथराव गोदातीची कापट्याची दरमह 25,000 रुपये घेऊन राहिले तिथेच ता. डिसेंबर 1783 साली त्याचा मृत्यु झाला ¹³⁴

-
- 129 अप्रकाशित मेघवती इप्तर हे कां क्रं न 20 फा प क्र 4
 30 ठाकुर बा बा हो इ भा पा 3.2
 131 ऐ लै स भा-7 ले 2636 प 3632
 132 अप्रकाशित सिंकेट अंड पोलिटिकल डिपार्टमेंट इंगरी न 25 पत्र क्र 30 पा 246
 133 ठाकुर बा बा हो इ भा-1 पा 313
 अप्रकाशित सिंकेट अंड पोलिटिकल डिपार्टमेंट ठायरी नं.26
 पत्र क्र 43 पा 445 (मुंबई)
 134 ठाकुर बा बा हो इ भा-1 पा 314

याप्रमाणे सन 1774 मध्ये उभारलेले बारभाईचे कारस्थान आणि त्यातूनच रघुनाथरावांच्या पोन्नवेपद मिळविण्याच्या असुरी महत्त्वाकडे होणारी उक्थवलेले आणि संतत आठ वर्षे पर्यंत चाललेले पहिले मराठा इंग्रज युद्ध मराठ्यांच्या विजयाने आणि सालबाईच्या तहाने संपले.

20) तुळोजीची टिपू किडव मोहीम -

पेशव्यांच्या घरातील दुही, रघुनाथरावांची पेशवा होण्याची असुरी महत्त्वाकांक्षा, त्यामुळे झालेली नारामण राधांची हत्या, बारभाई कारस्थान आणि नंतरचे इ.स. 774 ते 1783 पर्यंत प्रदीर्घ चाललेले मराठा इंग्रज युद्ध ह्यामुळे ह्या नऊ वर्षांत मराठे एवढे गुरफटले होते की त्यांना इतरत्र बचायला असतंच मिळाली नाही. ह्याचा फायदा त्यांच्या कै. यांनी अशांतच घेतला. डोक्याशी निझाम तर पायाशी हैदर मराठा राज्याचे लचके तांबीत होते.³⁵ मराठा सरदारांना हे दिसत असूनही यांच्याकडे लक्ष देणे क्वच नव्हते. होळकर, शिंदे, फडणे, पटवर्धन हे सर्व एकत्र होऊन घराच्या आणि दाराच्या शत्रूला तोंड देत होते.³⁶ हे सर्व परिणाम यशस्वि होऊन ह्याचे फळ सालबाईच्या तहाने मिळाले. रघुनाथराव लवकरच मृत्यु पावले. इंग्रज ही स्वस्थ असल्याने मराठ्यांना याउपर हैदर आणि निजामकडे मिळण्यास अवघी मिळाला.

1781 मध्ये हैदरचा मृत्यु होऊन त्याचा पुत्र टिपू सुलतान हा सत्तावीशे झाला होता. गादीवरकसल्यावर सर्वप्रथम त्यांची माठ इंग्रजांसोबत पटली. त्याने बिदतूरास इंग्रज फौज कै. करून त्यांना आपले म्हणजे साम्य करायला लावल्यामुळे टिपूस आपल्या सामर्थ्याची घमेंड चढली.³⁷

35. ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1. पृ. 315

36. ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1. पृ. 315

37. ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1. पृ. 315

इ स . ४० च। महानं नरगुद व कित्पुंर घर मराठयांचे सार्वभौमत्व स्थापन
आले परंतु राज्यांतपाडीस खांडपीसास हेदरने घातकाची होती ¹³⁸ परंतु टिपुसराही
संस्थाने आपल्या राज्यांत समाविष्ट करावयाची होती शिवाय टिपूच्या मराठयांवर रोष होता
कारण चतु सधाचा एका सदस्य हेदर असुनही त्याला न विचारता मराठयांनी सालबाईची तह
केला होता हयावेळी अर हेदर हुंगजाची शक्ति दर्नाटकात न ओढता तर कदाचित मराठे
सालबाईचा सह आपल्या मतसाराखा करू शकले नसते ³⁸ अ नाता फडपीसांनी टिपूचा
काबा ओळखूनच तुकोजी होळकरांसह पारधी येथे ता 21 मे 1784 रोजी निगमण्याची भेट
पेनली पण टिपूवर त्याची तरफबाची मजलत हिन्द न झाल्याने एकटयानेच टिपूवर त्याची
कारण्याचे ठरविले ¹³⁹

टिपूने मराठयांचा नरगुद बर अचानक आक्रमण करून तिथल्या मराठा सरदार
मराठराय याचे व त्याचा विवाह दाते सह अनेक सैनिक व मराठा सिन्यांना बंदी करून
त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार केलेत 24 जुलै 1785 रोजी त्यांना श्रीरंगपट्टणला नेत
असतांना बाटेदाच काळेचा आईचे धाकल्याने निधन झाले ⁴⁰

त्यानंतर टिपूने आपला मोर्चा फिदतूरफडे घळयिला सप्टेंबर 1785 मध्ये
त्याने फिदतूर अधिकार करून तिथल्या मराठा सरदार व सिन्यांचे अतोनात हास केले ⁴¹
याच वेळी जिवांनी गोपाळ पटवर्धन हयांनी नाता फडपीसांना पत्र पाठवून टिपूने मराठयांवर
केलेले अत्याचार दाखविले ⁴² ते सिध्दतात, ' टिपूने मराठ्यांचे मृत कसे मराठा दिव्या

३८ ठाकुर वा ना हो र म-१ पृ. ३१५

३९ अ सरदेसाई प. न ३ पृ १६०, १६३

१३९ ठाकुर वा ना हो र म- पृ ३१५

१४० सरदेसाई प. न ३ पृ १६४

ठाकुर वा ना हो र म-२ पृ ३५

१४१ सरदेसाई प. न. ई. पृ १६४

१४२ अप्रकाशित लेखकाली दप्तर डे कॉ फं नं २० पृ नं ३ पृ फं ।

हया पत्रावर तारीख न साल नाही मात्र हे पत्र जिवांनी गोपाळ पटवर्धनांनी नाता
फडपीसांना व लिहून टिपूचे अत्याचार कळवून लगेच मदत करणाऱ्या विनंतीकरिता
लिहिलेले आहे

नासविल्या त्याचे वर्तन, अत्याचार अर्थाद आहे आपण तावडतोब त्याच्या विरुद्ध मातब्बर मराठा सरदार तुकोजी होळकर, भोसले यायकवाड, फडके इत्यादींना फौजेसह पाठवावे जमल्यास इंग्रजांचे ही साहाय्य घ्यावे कारण टिपूचे पारिपत्य होणे अत्यावश्यक आहे टिपूचे अत्याचार लिहिण्यासांगण्या पलीकडच आहेत तरी कृपा करुन टिपूवर आक्रमण करुन त्याचे पारिपत्य होणे अत्यावश्यक आहे । 143

टिपूचे अत्याचार आणि त्याचे नरगुंद घेतल्याचे कळनाच तुकोजीराव होळकर व हरिपंत फडके बारायती वरुन पंढरपूर मार्गे निघाले नाना फडणीस, मुद्दोजी भोसले पेशव्यांची हुजरात घेऊन निघाले पटवर्धन, रास्ते व अक्कल कोटकारही येऊन मिळाले 144 हाळकरांची फौज 12,000 सरकारी फौज 40,000 भोसल्यांची 10,000 एकुण 62,000 तर टिपूकडील जमाव 50,000 गाड 60,000 बार, 200 तोफा 30 000 फौज याप्रमाणे सरजाम आहे 145

फित्तुराकडे 25000 पायदळ व तोफानिशी टिपूच्या सरदार सैय्यद बुराण होता त्याच्या पारिपत्यस तुकोजींना फित्तुराकडे पाठविले मदतीला बेहेरे ही होते इ स 1786 मधे तुकोजींनी फित्तुराखेरीज सर्व ठाणी हस्तगत केली सैय्यद बुराण डोंगरशाहीच्या आश्रयास गेले. 146

टिपूकडून बदायीन किल्ला हस्तगत केल्यानंतर श्रीमंत माधवराव व नाना फडणीस पुण्यात परत गेले कर्नाटकात छत्रपतीस तुकोजी व हरीपंत असून टिपूच्या मसलतीची सर्व जबाबदारी त्यांच्या वरच आहे । 47 बजेंद्रगड हस्तगत झाल्यानंतर हरिपंत पुढे गेले

143 अप्रकाशित मेणवली द डे. कॉ. म नं. 20, फा 3 प क्रं. 1

144 म शि. का ले. 431 पा 613
म द बा भा-1+2 एकत्र ले. 126 पा. 102
भावे मराठी क्रं नं 2 पा 115

45. म शि का ले 445 पा. 623

146 म. द. बा. भा 1+2 एकत्र ले 128 पा 103 ले. 129 पा. 105
ठाकुर या बा. हो इ भा 1 पा 316

म. शि का ले 445 पा 623
147 म द बा भा. 1+2 एकत्र ले 130 पा 106
म शि का ले 461 पा. 640 41
ठाकुर या बा. हो इ. भा. 1 पा. 319

गजेंद्रगड म्हे मराठे व टिपू म्हे तह झाला तह अशा -

- 1) टिपूने मराठ्यांना पाचवर्षांपासून न दिलेली खंडणी 65 लाख रु आता रानी
- 2) बादामी, गरगुड किट्टूर मराठ्यांना भरत करावे तर मडोनी निजामाला द्यावी,
- 3) सावनूर मराठा अधिपत्यात नवाबाला परत कराव
- 4) टिपूने कैद केलेली सर्व माफसे मुक्त करावी

श्रीरंगपट्टणच्या कैदेतच कालोपत्ताची शृंगु झाला तहाने मराठ्यांना बदामी, किट्टूर, गजेंद्रगड व नवलगुंद आणि 65 लाख रु मिळाले 54 तह ठरवित असतांना तुकोजींनी टिपूकडून तीन लाख घेतल्याची घंघंता पसरली होती 155

पण ह्यात त्रयंश नाही या मोहिमेत टिपूकडून तुकोजींना काहीही न मिळाल्याचा स्पष्ट उल्लेख आढळतो 156

तसेच तुकोजींवर फितुरीचा आरोप भोसले, मोबलांनी केला पण त्याचे खरेजाश्री यांच्या ऐतिहासिक लेख संग्रह भाग आठव्याच्या प्रस्तावेनेत खंडण केले फितुरीच्या आरोपाला एकही पुरावा उपलब्ध नसल्याचे सांगुन टिपूस तुकोजींनी दिलेले उत्तर तुकोजींचा बांधकारण्या बाबुबाबादे आहे (ज्यासमयी सरकारात बांधकारणे प्रयोजन लागले त्यासमयी आपविले जातील) 157 टिपू सोबतच्या तहाचे पूर्ण श्रेय तुकोजीरावानाच आहे त्याच्यात मध्यस्थीने मराठे आणि टिपू म्हे तह झाला 158

- 154 म द बा भा 1+2 एकत्र ले 144 पा. 117
म शि ला ले 491 प 677 ले 485 प 671
- 155 म शि का ले 491 प. 677
- 156 ठाकुर बा बा हो इ भा- पा. 321
- 157 ठाकुर बा बा हो इ भा- पा 321
- 158 ठाकुर बा बा हो इ. भा- पा 321

कर्नाटकाच्या स्वारीवर निघतांना तुकोजी होळकरांना पेशव्यांनी निरोप देतांना वस्त्र आभूषण, जडाव वगैरे 6445- 1-0 रु किंमतीचा देऊन त्यांना मोठ्या मानमरातबाने निरोप दिला 159

अशाप्रकारे इ स 785 मध्ये टिपू विरुद्ध कर्नाटक मोहिमेवर गेलेले तुकोजी होळकर कर्नाटक मोहीम यशस्वी करून जुन 1787 मध्ये पुण्यात येऊन पोहचले. 160 कर्नाटकातून तुकोजीराव पुण्यास येऊन पोहचले माही तोच उत्तर हिंदुस्थानची कामगिरी पुढे उभी राहिली. हयापुढे ते इ.स 1793 पर्यंत उत्तर हिंदुस्थानाच्या कारभारातच गुरफटले गेले.

इ स 1787 पर्यंत तुकोजीराव होळकरांना टिपू विरुद्धची कामगिरी यशस्वी पार पाडून टिपूला मराठ्यांसोबत तह करण्यास भाब पाडले या तहाचे पूर्ण श्रेय तुकोजींनाच द्यावे लागेल पहिल्या इंग्रज मराठा युद्धानंतर म्हणजे सारंगईच्या तहानंतर उत्तरेकडील राजकारणाची धुरा महादजी शिंदेनी सांभाळली तर दक्षिण तुकोजींनी सांभाळले हया संश्र्दारद्वयांच्या कर्तृत्वावर पराक्रमावर मराठाशाही तन धरून होती

टिपू विरुद्धची मोहिम आटोपून तुकोजीराव दक्षिणेत पोहचले त्यांना शवास घेण्यास थोडी उरत मिळते न मिळते तरी दक्षिणेत पोहचताच उत्तरेत महादजींच्या मदतीस जाण्याची कामगिरी त्यांची वाट पाहत होती कारण हयावेळी लातसोटच्या विपत्तीमुळे महादजी संकटात सापडल्यामुळे महादजींच्या विनंतीवरून नाना फडणीसांनी तुकोजींची नियुक्ती उत्तरेत महादजी शिंदेच्या मदतीस केली आणि 794 पर्यंत तुकोजीराव उत्तरेतच गुंतून राहिले

159. ठाकुर बा. बा. हो. इ. भा-2 पा. 318

सवाई माधवराव पेशव्यांची रोजनिशी

60. म.द.बा. भा 142 एकत्र ले. 146 पा. 118-119

प्रकरण - ४

प्रकरण - 4 थे

- 1 तुकोजी होळकर आणि अलीगहादर यांची उत्तरेकडील मोहीम
- 2 तुकोजींची पहिली उत्तरेकडील मोहीम - 1769-73
- 3 भराठयांच्या मदतीने बादशहा पुन्हा लखनौवर - 6 जाने 1772
- 4 तुकोजी आणि रॉबिन्स फौजदारी मोहीम
- 5 तुकोजी व अलीगहादरांची महादजींच्या मदतीस उत्तरेकडील मोहीम - इ.स. 1788
- 6 तुकोजींचे आणि अलीगहादरांचे वेळ काढू पणचे धोरण
- 7 अलीगहादर महादजी भेट - 6 नोव्हें 1788
- 8 गुलाम शहराचे पारिपत्य -
- 9 तुकोजी महादजींची भेट - 31 जुलै 1789
- 10 तुकोजी होळकरांची अर्ध्या आधिलाराची मगणी
- 1 महादजी आणि अलीगहादरात मतभेद
- 2 तुकोजी होळकरांची शिष्टाई (मध्यस्थी)

प्रकरण ४ ये

तुकोजी होळकर आणि अलीनहादर यांनी उत्तरेकडील मोहीम -

तुकोजी होळकरांच्या उत्तरेकडील अभियानाचे दोन भाग पडतात.

पहिला भाग -

तुकोजी होळकरांनी उत्तरेकडील मोहीम इ.स. १७६९ ते १७७३

दुसरा भाग -

अलीनहादरामार्फत उत्तरेकडील कामगिरी इ.स. १७८८ ते १७९३

तुकोजींनी पहिली उत्तरेकडील मोहीम - १७६९-७३

धारल्या माधवराव पेशव्यांचे स्वप्न ब्रह्मपूरतक मर्यादित तऱ्हेतऱ्हे तर उत्तरेकडील सराफ्यांचा प्रभाव पूर्णतः प्रस्थापित करण्याचा होता ^१ आणि म्हणून पेशवे माधवरावांनी कानोची जबाबदारी स्वतः स्वीकारून उत्तरेकडील कामगिरीवर रामचंद्र गणेश कानडे आणि विसांनी सृष्टी दिव्याल्ले हयांच्या नतुनवात इ.स. १७६९ च्या एप्रिल महिन्यात एका मोठी सेना रवाना करून त्यांचे मदतनिस् म्हणून तुकोजी होळकर आणि महाकाजी शिंदे हयांची रवानगी केली ^२

- १) प. द. खंड - २९ ले. २३१ पा. २३९
- २) खरे तऱ्हे ऐतिहासिक लेख संग्रह भा. ४ पृ. १८७९
प. द. खंड - २९ ले. २२४ पृ. २३६
ले. २३१ पा. २३९

पनिपतानंतरच्या सवीचा फायदा घेऊन जाट, रॉहिले आणि वजीर मुजाउद्दीन यांनी दिल्लीच्या राजकारणातून मराठ्यांचे कायमचे उच्चाटन करून आपले वर्चस्व स्थापण्याचा उद्योग सुरू केला. ज्या वेळी दिल्लीचा बादशहा जहांगीर असहाय बनवून जलाहाबादला शिंदेला अमलाखाली होता. उत्तरेत आल्यावर रामचंद्र गणेश फानडे, तुकोजीराव होळकर आणि महादजी शिंदे या तिघांनी त्याचाचो वाटणी केली. कानडे खुंदल खंडल, होळकर बुंदीकोटयाकडे तर शिंदे उदपूरकडे खडणी वसुल करण्यात ही भडको गुंतली होती.³

जाटाचे परिपत्य करण्यास इ.स. 1769 च्या अखेरीस सर्व फौजा आपापल्या कामी-या आठोपुन चंबलवर एकत्र आल्या. दि. 5 एप्रिल 1770 रोजी बोवर्धन येथे घडले - जाट संघर्षात जाटांचा भीषण पराभव होऊन त्यांची पूर्ण फौज लुटल्या गेली.⁴ तुकोजीराव होळकरांनी नवलसंगवी अमलदार मिस्टर सुमर आणि फ्रेंच जनरल गडेल यांचा पूर्ण पराभव केला.⁵ ह्या नंतर लगेच मराठ्यांनी आग्रा आणि मथुरा जिंकले.⁶

मराठ्यांच्या उत्तरेतील आगमनामुळे नजीबखान धाबरला. नजीबखान अहमदखान बंगशाही संधान साधून मराठ्यांचा धात करण्याच्या गुप्त कारवाया करित होता. पण पुर्धानुभवाने मराठे जहाण झाले होते. दि. 31 ऑक्टोबर 770 रोजी नजीबखानाचा हुत्पु होऊन त्याचा पुत्र झवेरखान त्याचा वारस झाला.⁷ सवेताबखान मराठ्यांवर चालून आला. पण मराठ्यांनी त्याचा पराभव करून इटावा जिंकून दि. 5 डिसेंबर 770 रोजी फरुखाबादही जिंकले, शेवटी अहमदखान बंगशाहा प्रांताची भीक मागणे लागून त्याने पानिपत युद्धापूर्वीचा संपूर्ण प्रदेश मराठ्यांना परत केला.⁸

-
- 3) ठाकुर हो इ पा 300
 4) सरकार फौज भा इ पा.9
 ठाकुर वा पा. 81. इ भा 2 पा 300
 5) ठाकुर वा पा हो इ भा 2 पा 300
 6) सी पी सी भा 3 नं 211
 एन एच.एम. भा-2 पा 526, 527
 7) सी.पी.सी भा-3 नं 605
 8) सी पी.सी भा-3 नं. 505, 517, 530
 पं.द.खंड 22 ले. 22 पा. 18 19
 ठाकुर वा भा हो इ भा-2 पा. 301

मराठ्यांच्या मदतीने बादशहा पुन्हा तख्तावर - 6 जाने. 1772

इंग्रजांच्या भरवशावर दिल्लीची बाकी परत मिळविण्याच्या आशेवर दिसंखुन राहण्यात वर्ष नसल्याची जाणीव बादशहा शाहाआलमला केली वजीर जुजाडखाना आणि निरमा नजफखाना मार्फत बादशहाने मराठ्यांशी बोलणे केले 0 फेब्रुवारी 1771 रोजी छानेनाखानाकडून मराठ्यांनी दिल्ली काबीज केला ⁹ आणि 6 जानेवारी 772 रोजी बादशहा शाहाआलम दिल्लीला येऊन पोहचला ¹⁰ महादजी शिंदेच्या पुढाकाराने बादशहाला दिल्लीच्या तख्तावर बसविण्याचे मराठ्यांचे महान स्वप्न साकार झाले. ¹

तुफानी आणि रोहिले कत्तरबड न्हेहीम -

मराठ्यांच्या मदतीने बादशहा शाहाआलम दिल्लीच्या तख्तावर बसण्याबुद्धे मराठ्यांचे योजन. दशरा, प्रतिष्ठा वाढली असली तरी त्यांचा एक झुग अद्याप उरला होता. मरहेताखान बादशहाच्या भिरबशी विरोधदल होळकर आणि शिंद्यात मतभेद झाल्याने मराठा सरबरात घोष पक्ष देवु लागले ² होळकर प विनिवाले यांच्या फौजांवर बादशहाही पंचरा हजार फौज चालून गेली. होळकरांनी त्या फौजेचा पराभव केल्याने डिसेंबर 1772 मध्ये बादशहाला तुफानी होळकरांशी तह करावा लागला. ¹³

- 9) सी पी सी भा-3 नं 605, 665
पे द खंड 29 ले. 265, 270 ले. 266 पा. 271
म प इ प्र. 161
- 10) पे.द खंड 29 ले 89 पा 84
वत्ता के प्र. 59
- 11) पे द खंड 29 ले 266 पा. 27
जि च. पा 74
होळकर न.वि मराठे आणि इंग्रज पा. 117
- 12) ठाकुर वा वा हो शा इ भा-2 पा 302
भायवत व ना हो. के. खंड 6 पा. 40
- 3) ठाकुर वा वा हो शा. इ. भा-2 पा 302
भायवत व ना हो के खंड 6 पा. 40-41

हयानंतर तीनही सरदार एक जुटीने झवेताखान रोहिल्याच्या राजकारणास लागले सन 772 च्या फेब्रुवारीत मराठे झवेताखानावर चालुन गेले. महादजीच्या तोफांपुढे त्याचा टिकाव लागला नाही. आणि मराठ्यांनी त्याचा रोहील खंडातील सर्व प्रदेश ताब्यात घेतला. 4 झवेताखान मात्र अंधाराचा फयदा घेऊन पळून गेला. पशूरामास पर्यंत मराठ्यांनी त्याचा पाठलाग केला. दुस-या दिवशी स्वतः तुकोजीराव होळकर बंगापार उतरून बक्षीचे डोके कापुन आपुन फौज नेस्तनाबूत केली. 15 यावेळी तुकोजींना महादजी शिंदे, रामचंद्र बणेश कानडेने मदत केली नाही. बक्षी मारल्याचे कळताच झवेताखान साठ हजार फौज घेउन तोफा घेऊन तुकोजींच्या मुकाबलास आला पण तुकोजींनी त्याचा पूर्ण पराभव केला. 16 ही बातमी कळताच महादजी शिंदे व रामचंद्र बणेश कानडे, तुकोजी होळकरास सामील होऊन तिबानी मिळुन पथरागडावर हल्ला केला आणि 2 एप्रिल 1772 मध्ये हे ठाणे मिळविले. येथेच झवेताखानाची कुटुंबीय मडळी त्याच्या हाती पडली. पण झवेताखान मात्र उत्तरेच्या जंगलात पळून गेला. 17 तुकोजींची भरतपूर व डिग या परिसरात नवलसिंगाशी लढाई होऊन तुकोजींनी विजय मिळविला. या ठिकाणी तुकोजींना मराठ्यांची रोहिल्यांनी पानिपतावरून नेलेली लुट मिळाली. त्यात हत्ती, घोडे, तोफा व अनेक मौल्यवान वस्तू परत मिळाल्या. 18 ही सर्व लुट एकत्र करुन तुकोजींनी सर्वांना सारखी वाटून दिली. 19 आघरुन तुकोजींचे औदार्यच दिसुन येत. या स्वारीस फत्तरगडची स्वारी म्हणतात. मानंतर जाटांपासुन खंडवी वसुल करुन तुकोजीराव इंदूरस परतले.

-
- 14) ठाकुर वा. वा. हो. शा. इ. भा. 2 पा. 302
पार्डे आर. जी. महादजी शिंदे वेंड पुष्पा दरबार पा. 52
- 15) भागवत अ. न्म. हो. कै. खंड 6 पा. 41
- 16) भागवत अ. न्म. हो. कै. अप्रसिद्ध भागपैकी पा. 1
- 17) भागवत अ. ना. हो. कै. 6 पा. 41 व अप्रकाशित
हो. कै. अप्रसिद्ध भागपैकी पा. 1, 8
- 8) हो. कै. खंड 6 पा. 42 हो. कै. अप्रकाशित भागपैकी पा. 2, 3, 4,
ठाकुर वा. वा. हो. शा. इ. भा. 2 पा. 304
पे. द. खंड 29 ल. 270 पा. 274
- 9) ठाकुर वा. वा. हो. शा. इ. भा. 2 पा. 304
हो. कै. अप्रकाशित भागपैकी पा. 3, 4

हयानंतर सात तुळोजारास धर्मिष्ठेच पेशव्यांच्या कागिरीवर सत्त पंधरा वर्षे
एवढे गुलाम पडले तरी उत्तरेच्या राजकारणात ओठावण्यास यांना असतच मिनाली नाही

तुळोजी व अलीबहादरांची महापल्लीच्या मदतीस उत्तरेत रवानगी - इ.स. 1788

राजस्थानातील लासरीट जवळ 28 जुलै 1787 रोजी झालेल्या फुदानवर
महादजी शिंद्यांना गांधार घ्यावी लागली. लालसोतरच फुदर म्हणजे मराठ्यांच्या दृष्टीने दुसरे
फातमलचे फुदरच होते. महादजी शिंद्यांच्या माघरीमुळे मराठ्यांच्या प्राप्ती दिल्लेचून
मराठ्यांची सत्ता समूळ नष्ट वारण्याच प्रयत्न केले या प्रयत्नात गुलाब कादरजी दिल्ली
येथे जाऊन बाबरहाहा शाहाआलम वडून मिरबशी हे पद प्राप्त केले 20

इस्लाम बॅग पाने अग्नि शहराला वेढा दिला तेव्हा शिंद्यांचा सरदार लखोबा
शाहा मधील याने मोठया धैर्याने इस्लाम बॅगचा प्रतिकार केला शिंद्यास बाबरहाहास पगार न
मिलाल्यानं तो नाराज झाला बाबरहाहाच्या फौजेव्यशिंद्यास मराठा सत्ता दिल्लेचो केवळ अशक्य
असल्यामुळे मरहे अजुनही जिवंत असल्याच शत्रूंना दाखवुन देणं गरजेी होते इयाच मुळे
महादजींनी पुण्याला नांना फडणीसांना सक्तर पत्र पाठवून द्रव्याची आणि सैन्याची त्वरीत मदत
पाठविण्याची विनंती केली.²¹ हे पत्र ऑक्टोबर 1787 च्या शेवटी पुण्याला पोहचले 22 एच

20 पावसनिष्ठ फुत ' दिल्ली येथील मराठ्यांची राजकारणे ' नं 228 या 195, 96
नं 230 या 198-200 पे आर.सी नं 6 या 243 नं. 174 या
256 नं. अथर्व संतोष शिंदे या. 94

21) अ शि का नं 50. या 699 ले 507 या 701 ले 503 या 70 ले 509
या 702 पे आर सी) पु रे दो भा-1 ले 203 या 284 नं. 204 या 287
शि.श.भा-1 ले 126 या. 56

22) सरदेसाई भो.स. एच.एच.एच. भा-3 या. 158

पत्रामुळे नाना फडणीसांनी ताबडतोब 5 लक्ष रुपये आणि महादजी शिंदेच्या मदतीकरिता तुकोजी होळकर व अलीबहादरसह त्या नेतृत्वाखाली सैन्य पाठविण्याचा निर्णय घेतला त्यानुसार दि. 8-9-1787 ला अलीबहादराची रवानगी केली. ²³

तुकोजीचे वडील अलीबहादराचे बेट कान्होपकाचे वीररा -

तुकोजी व अलीबहादराला महादजीची बारबार लवकर पाहण्यापासिचवी पत्रे येत होती तशीच पत्रे पुण्यालाही नाना फडणीसांना आल्याने नाना फडणीसांनी दि. 8-9-1787 रोजीच अलीबहादराची रवानगी महादजीच्या मदतीला केली. ²⁴ दि 26 डिसेंबर 1787 पर्यंत अलीबहादर भीमातीरगीथ होते नानांनी त्यांना टोक्यास बंगतीरापर्यंत जाण्याचे कळविले तेथेच त्यांना सैन्य व रक्कम पोहचविल्या जाईल असे सांगितले. ²⁵ तुकोजींच्या सैन्यातील पेंढा-यांना घालपुन देण्यास अलीबहादर नाऊरला जाणार होते परंतु त्यापूर्वीच पेंढारी गालब्यात निपून गेल्याने अलीबहादर 14 मार्च 1788 रोजी ब-हाणपूरस येऊन पोहचले. ²⁶ त्यांचा पिच्छर भीमाळ गाव हिंदुस्थानात जाण्याचा होता. ²⁷ पत्र ब-हाणपूर मुक्कामातच त्यांना नाना

- 23) ठाकुर वा. वा. हो. सा. इ. भा. १ पा. 326
 डॉ. अय्यारे संशोधन शिपले पा. 30
 न.शि.का. सौ. 509 पा. 702
 शि.रा.भ.। सौ. 125 पा. 55, 56

परंतु पाटीसबाबाचा आग्रह यामुळे नसलतीस अनुमोदन दिले कारण त्या सरकारात सावकारांचे वैषम्यचे पत्र असता पाहू लक्ष सैन्य सावकाराची कल्लेले असे बापुन तरतूद करून फौज रवाना करावयाची त्यास आदेशमुक्त फौज लवकर जमा होणार नाही यास्तव आवश्यक (अप्रकाशित मे.सं.डि.कां.स. 82 पत्र. 3 पत्र 93 पृष्ठे)

- 24) अप्रकाशित भ. स. डे. कां. क. 82 पा. 3 पत्र क्रं. 93 (पुजे)
 25) 'मराठी दप्तर जमाख' भा. 3 सौ. 26 पा. 48
 26) पु.रे.कां. भा. 1 स. 201 पा. 28.
 भाविकृत 'मराठी दप्तर जमाख' भा. 2 सौ. 32 पा. 51
 27) पु.रे.कां. भा. 1 स. 209 पा. 281

फरफरीसांचे पत्र मिळाले वग. तुम्ही महेश्वरी ज. तिथे तुम्हाला तुकोजी होळकर सांगील होतिल. तुम्ही आणि तुकोजी मिलोन जावे.²⁸ त्याप्रमाणे अलीबहादर दि. 16 एप्रिल 1888 रोजी महेश्वराला जळून पोहचले.²⁹ 18 19 एप्रिल 1888 रोजी अलीबहादर अहिल्याबाईंना भेटले.³⁰ तुकोजी होळकर ही बाफगावावरून फेब्रुवारी 1788 मध्ये निघून दि. 20 एप्रिल 1788 रोजी महेश्वरास मऊन पोहचले.³¹ तुकोजी होळकर आणि अलीबहादर एकमेकांना भेटले.³² मातोश्री अहिल्याबाईंना त्यांना मेजवानी दिली.³³ तुकोजी होळकर व अलीबहादर महेश्वराला जखमांचा गुस्सून काढाचे पत्र तुकोजींना आले. 'आमचे गिदेशी भांडण सुरू आहे आपण व अलीबहादर येणार आहात असे कळले तुमचा व आमचा भाऊपण पूर्वीमधून आहे ता तसाच पुढेही कायम राहील याची खात्री बाळगवी आणि शिंद्याच्या मदतीला येऊ नये.'³⁴ बवा पत्रातुळे तुकोजी होळकर उत्तरेकडे आपल्यास वेळ कर लागले आणि आपल्या सोबतच अलीबहादरलाही सोबतून ठेवू लागले.³⁵ तुकोजी होळकर आणि अलीबहादराचा स्वभाव मिळता जुळता होता अलीबहादरला त्याचे निषेध बघायला स्वतःच कुट्टीही नव्हती. तुकोजी होळकरांच्या भनात मोरोना फरफरीसांच्या कात्स्यानापसून महेश्वरी शिंद्याविषयी शोध निर्माण झाली होती.

- 28) भाववतु अ.ना. ही शा.इ. सा.भा. 1 प. 19-20
अप्रकाशित बरे दस्तार खे. 567 प. 10 दि. 16 मार्च 1788 चे अलीबहादरांना
नानाचे पत्र (सीता मऊ)
- 29) भावेकुल मराठी दस्तार स.भा. 3 खे. 34 प. 52
- 30) भाववतु अ.ना. ही.इ.सा. भा. 1 खे. 7 प. 23
- 31) भाववतु अ.ना. ही.इ.सा. भा. 1 खे. 7 प. 23
- 32) भाववतु अ.ना. ही.इ.सा. भा. 1 खे. 7 प. 23
- 33) ठाकुर या ना हो 3 भा. 2 प. 326
भावेकुल मराठी दस्तार स.भा. 3 खे. 35 प. 53
भाववतु अ.ना. ही.इ.सा. भा. 1 खे. 11 प. 21
अ. अन्वारे संशोधन हिंपले प. 30
- 34) म.द.का. भा. 2 खे. 184 प. 152-53
- 35) अलीबहादराचे नानांना पत्र दि. 30-10-1788 चे
शि.रा.भा. 1 खे. 158 प. 75

महादजींना खलील ए-मुतालिफचे पद व सन्मान मिळाल्यापासून तुकोजी होळकरांच्या मनात द्वेष निर्माण झाला होता. ³⁶ तुकोजी होळकर आणि अलीबहादर या दोघांनाही महादजीचा उत्कर्ष सहन होत नव्हता. लालसाटच्या युद्धांमून आपण स्वतःच उत्तर भारतातील राजकीय व्यवहाराची घडी बसवून घ्यायला मिळवायला. अशी इच्छा त्यांना होती पण दोघातही राजकीय दुरवस्था, शौर्य, मुत्सद्दगिरीचा अभाव होता

तुकोजी होळकरांना व अलीबहादराना मग्न फडपीक्षांनी लवकर आपणावेच्यो पण पाठपिळी तुकोजींना व तुम्हा! (अलीबहादरानी) दोघांनी मिळून लवकर जाणे झाल्यास पणच थांबले पण काही कारणास्तव तुकोजींना चार दिवस अधिक महेश्वरस धांवण्याचे कारण असेल तर मग तुम्हा एकटयानं पुढे निघून जाऊन महादजींना लवकर भेटावे ³⁷ पण या पत्राचाही काही उपयोग झाला नाही

तुकोजींना आणि अलीबहादरांच्या महेश्वरस जवळपास दोन महिने मुक्काम होता.

हया अवधीत अहिल्याबाई होळकरांनी तुकोजींना आणि अलीबहादराना महादजीच्या मदतीस लवकर आपणावे सगितल्याचा उत्तरेख तत्कालीन ऐतिहासिक कामधपत्रात मिळत नाही. मराठ्यातील दूही दिवस नये म्हणून तुकोजी होळकरांना व अलीबहादराना सधकर येण्याविषयी महादजी शिंदेनी गानेकदा कळवले. ³⁸ त्याचवेळी तुकोजी राजांच्या मानीचे लग्न असल्यामुळे ते महेश्वर येथे थांबले. ³⁹ महादजींची खरी इच्छा तुकोजी होळकर

36) अप्रकाशित फारोन सिव्हेट डिपार्टमेंट दि 24 डिसेंबर 1784 नं 9 दिल्ली.

37) भावेकृत बराठी दफ्तर कमात भा-3 ले. 36 पान 55
अप्रकाशित भे.सं. वें नों क. 82 पान 3 पत्र क्र. 94 पुणे
भावेकृत बराठी दफ्तर कमात भा-3 ले. 38 पान 55

38) म.शि.का. ले. 530 पान 738 ले. 540 पान 754
अप्रकाशित भे सं डे कॉ क. 82 पान 3 पत्र क्र. 108 पुणे

39) ठापुर वा.पा. हो. इ. भा-९ पान 329

आल्यावर सूर्य कादरभार त्यांच्या स्वाधीन करून आपण छावणीस उज्जेनीस जावे तुकोजी होळकरांसोबत दहा हजार फौजेसह अंबुजी इंगळंना सैन्यास ठेवावे अशी होती परंतु तुकोजी न अलीबहादर दोघानांस महेश्वर पुढे लढकर जाण्याची इच्छा नव्हती.

अलीबहादर महादजी भेट - 6 मे. 1788

तुकोजी होळकरांच्या म्हणण्यानुसार अलीबहादराने पोन महिने पर्व महेश्वरात घालविले. थारथार पत्रे पाठवूनही त्याची दखल तुकोजी होळकरांनी घेऊन अलीबहादर यांनी न घेतल्याने शेवटी महादजी शिंदेनी या दोघास घेऊन येण्याकरिता शेवटी अंबुजी इंगळे यांना नवे स्वरूप पाठविले.⁴⁰

या दोघांनीही महादजींनी आपली गैलेली पत् पुन्हा प्राप्त केल्याचे ऐकले तेव्हा तुकोजी आणि अलीबहादर हिंदुस्थानात येण्यास निघाले पण न सरळ महादजी शिंदे यांच्या मदतीस न जाता तुकोजींच्या म्हणण्याप्रमाणे ब्रम्ही नेवाड्यात गेले उभयता मेवाडातून जयपुरकडे जाणार असले होते या ठिकाणी नाना फडणिसांनी अंतस्थ तुकोजी होळकर आणि अलीबहादरस महादजी शिंद्यांना लढकर मदत न करण्याविषयी नज्वावले होते. याचे कारण महादजी शिंदेची उत्तर भारतातील वाढती प्रतिष्ठा नाना फडणिसाला सहन होत नव्हती वस्तुविक्र महादजी शिंदेच्या खल्यानुसार तुकोजी होळकर आणि अलीबहादर बागते तर मराठ्यांचा दबदबा त्वरीत उत्तर भारतात प्रस्थापित होता उत्तर हिंदुस्थानची जबाबदारी एकट्या महादजी शिंदेचीच आहे असं नाना फडणिसांना वाटत होते. या सर्वांचे निव्वण ठेवण्यास नाना फडणिसाने आपले बकील कृष्णाजी जगन्नाथला जोधपूर येथे पाठविले.⁴¹ परिणाम हा झाला की इस्महाल बेग आणि गुलाम कादर यांनी 18 जुलै 1788 रोजी दिल्ली

40) म.शि.का.ले. 530, पृ. 732, ले. 540, पृ. 754.
अप्रकाशित, मे.स. डी. कॉ. 82, पृ. 3, पृ. क्र. 108 पुण.

41) म.रि. 3 वि भा 2, पृ 154

42) म.शि.का.ले. 533, पृ 742
सोने का.ना. पेशव्यांची बखर पृ. 132-133

जिंकली.⁴⁴ शाहाजानमवर अनिचित अत्याचार करून त्याचे डोळे फोडले⁴⁵ हे वृत्त ऐकून मराठ्यांनी रापोखानास दिल्लीवर पाठविले त्याने 2 ऑक्टोबरला दिल्ली जिंकली. पण गुलाम कादर यास संपर्कस्थान यमुना नदी आलाडून घेतगडाकडे निघतला राजपुत्राण्यात मात्र तुकोजी होळकर आणि अलीबहादुरास मतभेद निर्माण झाले. अलीबहादुर अंगुली इंगळे सोबत पौन्यनह बुंदी, कोथ, नयनगर हयाप्रदेशातून भरतपुरास रणजितसिंग जाटाची भेट घेवून मथुरेला येवून पोहचला 6 नोव्हेंबर 1788 रोजी मथुरेला मराठ्यांनी जिंकली भेट घेतली⁴⁶ यावेळी मराठ्यांनी जिंकली अलीबहादुरास घेऊनयाच प्रतापिणी म्हणून मेळवली दख्खन हत्ती, पांढरा वगैरे देवून त्याचा सत्कार केला⁴⁷ तुकोजी होळकरासही मराठ्यांनी लानडीने येण्याच कळविले पण ते गेले नाही. मल्हारराव होळकरांचा मतलबी स्वभाव तुकोजी होळकरातही पुरेपूर दिसतो स्वतःच्या अलग स्वार्थाकरिता राज्याचे नुकसान झाले तरी काहीच वाटत नसे. हयावेळी तुकोजींनी फक्त रोड शाब्दिक सहानुभुती दाखवून मदीचे आग्रवासन दिले हाच स्वभाव अहिल्याबाई होळकरांचाही तत्कालीन कागदपत्रांचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर दिसून येतो.⁴⁸

गुलाम कादरचे परिपत्य -

अलीबहादुराचा प्रभाव उत्तरेतील राजेरजयाड्यावर पडला म्हणून मराठ्यांनी जिंकली मुघास त्याची रवानगी गुलाम कादरच्या परिपत्याकरिता केली.⁴⁹ 19 डिसेंबरा

42) म.शि.का.ले.533 पा.742

साले का.ना.पेशव्यांचा बखर पा.132-133

43) सरदेसाईकृत म.शि.का.ले.530 पा.537-538.

पारसनिष्ठ एच.पी.आर.जी.3 भा.3 ले.74 पा.11.

पुरे.कै.पा.1 ले.277 235 पा.3 0 ले.324.

म.द.ना.भा.2 ले.81 पा.149

44) दि.म.रा.भा.1 ले.347 पा.283.

म.शि.का.ले.539 पा.751 ले.543 पा.759.

45) भावेकृत मुघली दफ्तर क्र.3 ले.76 पा.63-64

भावेकृत को.अ.सा.भा.1 ले.29 पा.32-33.

पारसनीकृत (महेश्वर दरबारची बातमोखी) भा.2 म.द.ना.पा.2 ले.184 पा.152.

539 पा.751 ले.754.

46) भागवत दो.इ.सा.भा.1 पा.151 मथुरेची स्मृती

47) अफझिल गौरे दफ्तर ले.578 पा.35 (सितमऊ

म.शि.का.ले.539 पा.751

अलीबहादुराने गुलाम कादरला पकडण्यात यश मिळविले ⁴⁸ दि 31 डिसेंबरला 1788 रोजी अलीबहादुराने गुलाम कादरला मथुरेला महादजी शिंदेच्या छावणीत आणले ⁴⁹ 4 मार्च 1789 रोजी सम्राटसमोर गुलाम कादरला ठार मारण्यात आले. ⁵⁰ गुलाम कादरचे परिपत्य केल्यामुळे अलीबहादुराचे नाव खूबोमुळे होऊन त्याची प्रतिष्ठा वाढली. ⁵¹ यामुळे शाहआलमने जहाी फख्ख काढले आणि गोवळ बंदी करून मथुरा वृंदावन ही पवित्र स्थळे सराहणीा दिली. ⁵² अहमदशाहदराने या कामगिरीमुळे तुकोजी होळकरांना नजरेस भरण्याजोगी कोणतीच कामगिरी मिळी नव्हती नाही. तुकोजी होळकर राजकारणात झोपव व शरीराने असमर्थ होता त्याच्या कारभाराची सर्व सुत्रे अहिंसाबाईच्या हाताने होती. यामुळे तुकोजी होळकर-अहिंसाबाई आणि नाना फडगिस्ताकडून बांधल्या गेल्या आणि या व्यक्तीमुळेच तुकोजीचे तेज चमकू शकले नाही.

तुकोजी महादजीचे फेट - 31 जुलै 1789.

अलीबहादुराने गुलाम कादरला पकडून मथुरेला महादजी शिंदे यांच्याकडे आणले. त्यावेळी तुकोजी होळकरांना महादजी शिंदेनी नम्र शिंदेले की, तिफडची खई कामे तशीच टाकून त्वरीत निघून यावे, या हुराकहोरस मथुरेला आणले आहे. रायतरा माण्डवीकर याने नयपुरकराची काहापहाडी बेलती म्हणुन आपण त्वरीत येणे ⁵³ घेण्याकडून आणि

- 48) अप्रदाशित सेक्टर अंड पॉलोटेकल डिपार्टमेंट हायरी नं. 39, फा क्र. 4 पा 2 - 22 मुंबई
शेजवलकर त्र्यं.श. "नागपूर जर्नल" पा. 2 ले. 82 प 41 से. पी सं. भा 8 नं. 997.
- 49) ठाकर या वा. ले 5 पा 33
राजध्वज न व्य. जिअबादावा बर्मीन् 'जरिन्' च. 136.
म. सि. वा. ले. 551 पा. 771.
- 50) म. द. वा. प. 2 ले 176 पा. 144
म. सि. फा. ले. 552 पा. 776.
- 51) भविकृत मराठी दप्तर क्र 3 नं. 51 पा. 66
का. सं. प. वा. ले. 641 पा. 389 90 फ. 442
पा. 390 ले. 532 पा. 749 50 म. सि. का ले 530
पा. 738-40 ले 357 पा 746 4
- 52) भविकृत मराठी दप्तर क्रमांक पा. 3 सं. 51 पा. 66
ले 174 पा 180
म सि का. ले 5 पा. 4
डिस्कव्हर सबास एंसेडसिक लेख भालाभा सं 242 पा. 120
- 53) म. द. वा. प. 2 ले. 173 पा. 141

डिसेंबर १८८८ मध्ये अहिल्याबाई कहुनही तुकोजी होळकरास महादजी शिंदे पांन्थाकडे लवकर जाण्याविषयी कळविले होते.⁵⁴ हयावेळी तुकोजी होळकर कोटें प्रान्ती होतें जांव घेण्याजोगी कोणतीही प्रान्ती त्यांना पायेळी झालेली नव्हती. पागेकरी त्यांना पैशाकरिता अडवित होते. तुकोजी होळकरांनी अहिल्याबाईकडे पेशाची मागणी केली. पण अहिल्याबाईंनी त्यांना प्रथम महात्माचा हिशोब दाखवा आणि मगच मागील हिशोब पाहून रक्कम देण्यात येईल असे म्हटले.⁵⁵ त्यामुळे तुकोजी होळकरांची आर्थिक स्थिती झाली. तुकोजींना नेहमीच पेशाची अडचण भासे त्याकरिता त्यांना सक्त अहिल्याबाईकडे हस्त पसरावा लागे. आणि त्या विवेचनामुळे त्यांच्याकडून भारी रकमही सोकाळ्या सप्ताने पार पाडल्या जात नसे. दि. २ जून १८८९ रोजी तुकोजीराव होळकर मयुरेपासून ३०-४० फौजदार येथून पोहचले. 'लवकर भेट घेवून कामकाज करावे' असे प्रम अहिल्याबाईंनी महादजी शिंदेला लिहिले म्हणून तुकोजीरावांनी विनंती केली.⁵⁶ तुकोजी होळकर दि. ३० जुलै १८८९ रोजी मयुरेस पोहचले. दि. ३ जुलै १८८९ रोजी तुकोजी होळकर आणि महादजी शिंदे यांच्या भेटी झाल्या.⁵⁷

तुकोजी होळकरांची खर्च अधिकाराची खबरची -

तुकोजी होळकरांची आणि महादजी शिंदेची भेट प्रेमपूर्वक झाली. भेजवल्या झडल्या अलीबाबावरही भेटले तोफखाने सुरू होवून भेटीच्या पूर्वपरवान्या आरंभ झाला.⁵⁸

54) भ.द.वा.भा.२ ले.१७३ पा.४१

55) ठाकूर वा.वा.हो.इ.भा.३ पा.३३२

56) ठाकूर वा.वा.हो.इ.सा.भा.१ ले.२२४.

ठाकूर वा.वा.हो.इ.भा.१ पा.३३२.

57) म.शि.का.ले.५५८ पा.७८४ ले.५६० पा.७६९.

भोविकृत मराठी वन्तर कमल भ.३ ले.८४ पा.९४.

ठाकूर वा.वा.हो.इ.सा.भा.१ ले.२३८.

58) ठाकूर वा.वा.हो.इ.भा.२ पा.३३२

पाहेल्या भेटात महादजी शिंदेनी निंबाहेडाकड बाजीची गोष्ट वादून खांडसे नमते घेतले. दोघांचे प्रेम बघुन अलीबहादरानेही पुण्यास कळविले ' पारेषाम लागेल ता खरा ⁵⁹ महादजी शिंदेनी अहिल्याबाईनाही पत्र लिहिले की ' ज्याप्रमाणे सुभेदार आपणस त्याप्रमाणे मजला जाणवे मागे जी गोष्ट झाली, पुढे उभयपक्षां एक दिचारे घालावे ⁶⁰ महादजी शिंदेनी अलीबहादरसही आग्रहाने चौबडा व जरी घटकर दिला. यावेळी तुकोजी होळकर महादजी शिंदेच्या पूर्ण आहारी गेले होते. दोघात बरेच सख्य होते. ⁶¹ पण हे प्रेम मात्र फार दिवस टिकले नाही. वास्तविक नट्या गिकलेल्या प्रवेशात तीन भय होत होते, एक भार गेशव्यांचा दुसरा भाग होळकरांचा आणि तिसरा भाग शिंदेचा. ही परंपरा सुरुवातीपासूनच होती ह्या परंपरेला अनुसरूनच तुकोजी होळकरांनी आपला बादा महादजी शिंद्याकडे मागितला. ⁶² महादजींनी वादा देण्याचे मान्य केले पण झालेल्या खर्चाची वाटणी करण्याचीही अट घातली ⁶³ हयादर तुकोजीराय म्हणाले ' तुमचा आमचा भाऊपणा, एकभाऊ घरी असता दुसरा कमाई करतो. परंतु वाटयास दोघेही सारखेच ⁶⁴ जोवटी ५ लक्ष 21 हजार रुपये उघयन्ताचा प्रवेश तुकोजींना देण्याचे महादजींनी मान्य केले. ' त्यापैकी 2 लक्ष 10 हजारच्या बंदुकांवर व हपाड महलांच्या सनदा महादजींनी करून दिल्या पण हयात 'सायर' व 'डानामी' ही दोन बंधे मात्र स्वतः कडेच ठेवली. हयासुळे तुकोजींनी गतावर्जीना स्वप्न कळविले की आमच्या महालात तुम-यांचा अंगल फरा घालेत? बागही पडि देत असाल तरच सनदा ठेवून नेवू अन्यथा काहीही नको असे म्हणून सनदा परत पाठविल्यात, त्या शिंदेनी ठेवून घेतल्या. ⁶⁵ बरील वाटयाच्या हकीकतीचे संक्षिप्त पत्र तुकोजींनी अहिल्याबाईंना पाठविले हयावर अहिल्याबाईंनी म्हटले की, ' आधीच वाटणी घाजले केली नाही त्यातही

59 ठाकूर वा.वा.हो.इ.भा.2 पा.332-333.

60 ठाकूर वा.वा.हो.इ.भा.2 पा.332-333

61 ठाकूर वा.वा.हो.इ.भा.2 पा.333.

62 सरकार कालि.भा.4 पृ.9.

63 म.चं.3 भा.3 पा.171.

64 म.द.वा.भा.2 खे.207 ख.174

सरदेसाई मो स घ.दि 3 वि.भा.2 पा.186.

65 ठाकूर वा.वा. हो.इ.भा.2 पा.336

मागलतीत स्वतःच्या अंगाला ठेवून नुसतंय महाल सावून दिले * अहिल्याबाईंच्या या उत्तराने महादजी शिंदे खबळले. 2 लाखांच्या खनदी स्वतःकडे ठेवून घेतल्या, आणि 9 लाखाचे आश्रयस्थान हथेतच पिरले.⁶⁶ तुकोजी होळकरानी वाट्याचा आपला हक्क सोडला नाही तर त्याच्या सतत लकडा लावला कारण पुण्याहून नाना फडणीस तुकोजी होळकराना वाटणी मागण्याकरिता प्रोत्साहन देत होते.⁶⁷ हया वादामुळे उत्तरेतील मराठा साम्राज्य बुचकळ झाल्याचे दिसून येते

महादजी आणि अलीबहादरचा मतभेद -

महादजी आणि अलीबहादर यांच्यातील स्नेह तबकरच स्पष्टात आला त्यांच्यात मतभेद झालेत आणि कटकटी सुरू झाल्या तुकोजी आणि अलीबहादरांला महादजी विरुद्ध नानांकडून सतत प्रोत्साहन मिळत होते. नानांनी महादजींच्या मार्गात विघ्न आणण्याचा सतत प्रयत्न केला.⁶⁸ अलीबहादर आणि महादजी यांच्यातील मतभेदांची प्रमुख तीन कारणे होती.⁶⁹ 1) अलीबहादरांच्या खर्चाचा बंगमी, 2) मुंदितखानेचं खनकारण, 3) गेसाची प्रकरण.

महादजी शिंदेच्या मदतीकरिता आलेल्या अली बहादरच्या हाताखालील फौजेचा खर्च महादजी शिंदेची करणू अशी नाना फडणीसांची इच्छा होती. परंतु हयावेळी महादजी शिंदेची आर्थिक परिस्थिती अतिशय सोबनीय असल्यामुळे त्यांना तसे करणे शक्य नव्हते.⁷⁰ अलीबहादरचे म्हणणे की, दोन लाख रुपये फौजेचा खर्च सरकारीसुन नेमून दिला आहे तो नडत देत जावा, वरकड पुण्याच्या आज्ञेप्रमाणे वावू.⁷¹

66) ठाकूर वा. वा. हो. इ. भा. 2 पृ. 336-337

67) 'वाटणीच्या वक्रे' चाली पूर्वीकसून चालत असल्याप्रमाणे उभयपक्षी चालायचे'
ठाकूर वा. वा. हो. इ. सा. भा. 1 ले. 298.
मानवस अ. ना. हो. इ. सा. भा. 1 ले. 28 पृ. 45

68) मानवस अ. ना. हो. इ. सा. भा. 1 ले. 21 पृ. 32

69) ठाकूर वा. वा. हो. इ. भा. 2 पृ. 336.

70) म. शि. का. ले. 539 पृ. 754

71) शि. रा. भा. 1 ले. 159 पृ. 75.

दिल्लीचे राजकारण अलीबहादराकडे सोंपवून महादजीची पुण्यास जाण्याची इच्छा होती. पेशव्यांमार्फत अलिबहादरास कायमचे दिल्ली येथे ठेवले असते तर तो मुसलमान असल्यामुळे त्याचे राहणे दिल्लीतील मुसलमानांना खुपले नसते.⁷² महादजींनी जर फौज आणि पेशाचा बंदोबस्त केला तर दिल्लीचा कारभार करणे आपणास शक्य होईल असे अलीबहादरास वाटत होते.⁷³ बुंदेल खंडातील बंदोबस्त तोडून लहान सरदारांनी करावा आणि अलीबहादरांनी मथुरा, दिल्ली प्रांती राहून आपणांस मोकळे राहून आपणास मोकळे करावे असा महादजींचा आग्रह परंतु नाना फडणीसांच्या दडपणामुळे अलीबहादरांनी ते मान्य केले नाही. अलीबहादरास सर्वतोपरी मदत करण्याचे आश्वासन महादजी शिंदेनी दिले पण तरीही नाना फडणीसांच्या चिथावणीमुळे कारभार सांभाळण्यास त्यांनी नकार दिला.⁷⁵ महादजी शिंदे सारखा बलाढ्य सरदार नाना फडणीसांना पुण्यात नको होता. त्यामुळे अप्रत्यक्ष का हाईना नाना फडणीसांनी महादजी शिंदेच्या मार्गात विघ्ने आणले.⁷⁶ तुफाजी होळकर आणि अलीबहादर जरी महादजी शिंदेच्या मदतीकरिता उत्तरेत आले होते तरी त्यांनी महादजी शिंदेच्या मार्गदर्शनाखाली काम करवे असे नाना फडणीसांनी ठरवून दिले नव्हते. नाना फडणीसांना अलीबहादर बुंदेल खंडात नेल्यामुळे काही जाहागिरी आणि नजराणा सरकारात घेता येईल म्हणून महादजी शिंदेच्या परवानगीने अलीबहादरांनी ताबडतोब बुंदेल खंडात जावे असा तगादा लावला.⁷⁷ इ.स. 1785 मधील खंडेराब वरीच्या युद्धापासूनची पन्ना, चरखारी आणि जैतपूर हया संस्थानेकाकडून मागेल खंडणीची रक्कम अद्याप महादजी शिंदेना मिळाली नव्हती.⁷⁸ ह्यामुळे सध्यातरी अलीबहादरांनी बुंदेल खंडात जावू नये असे महादजी शिंदेना वाटत होते. पेशव्यांनीही महादजी शिंदेना कळविले की, 'अलीबहादर बुंदल खंडात गेले म्हणजे हिंदुस्थानचा बंदोबस्त

72) डॉ. अंधारे भा.रा. 'संशोधन शिंपले' पा. 95.

73) ठाकूर वा.वा.हो.इ.भा. 1 पा. 334.
आपटे द.वि. त्रैमासिक भा.इ.सं.भ.पुणे शके 1845 पा. 27-28.

74) म.शि.का.ले. 539 पा. 754.
आपटे द.वि. 'पाटिल बाबांचे दिल्ली येथील राजकारण'
त्रैमासिक भा.इ.सं.भ.पुणे शके 1845 पा. 27-28.

75) भागवत अ.ना.हो.इ.स.भा. 1 ले. 21 पा. 32-33.

76) आपटे द.वि. त्रैमासिक भा.इ.सं.भ.पुणे शके 1845 पा. 28
भागवत अ.ना.हो.इ.स.भा. 1 ले. 21 पा. 32-33.

77) अप्रकाशित गरी दफ्तर ले. 579 पा. 37-38 (सीतामऊ)
दि. 19 जून 1789 चे अलीबहादरांना नानाचे पत्र.

78) दि. 8 सप्टेंबरचे अलीबहादरांचे नानांना पत्र
अप्रकाशित गरी दफ्तर ले. 593 पा. 85 (सीतामऊ)

होळकर शिंदेकडून काढला असे होत नाही. बुंदेलखंड वैयक्तिक पेशव्यांच्या हिस्स्यातील असल्याने त्यांच्या बंदोबस्तास बेलच पाहिले. ⁷⁹ तुकोजी होळकरांनीही महादजी शिंदेची समजूत मोठ्या युक्तीने काढून अलीबहादरांना बुंदेलखंडात रवाना करावे असे नाना फडणिसांना कळविले होते. ⁸⁰

तुकोजी, अलीबहादर आणि महादजी शिंदे यांच्यात कटकटी चालू असतानाच जून १८० मध्ये महादजी शिंदे आजारी पडले. ⁸¹ चौकशी अंती आढळून आले की नाररीनबाई, तुळजाबाई महादजी शिंदेवर ब्रह्मव्याध्या सांगण्यावरून जादूटोपा करीत होती. ⁸² हिंमत बहादूर दोषी असल्याचे सिद्ध होताच महादजी शिंदेनी अलीबहादरांना पुढे धाव करायला ह्याविषयी सल्ला विचारला. अन्यायाप्रमाण पारिपत्य करण्याचा सल्ला अलीबहादरांनी दिला. ⁸³ रायजी पाटील ब्रह्मव्याध्या पकडून आणत असताना त्याने रायजी पाटलाला घक्का देवून पकडून जावून अलीबहादरांच्या ड-यात आशय बसला. अलीबहादरांकडे महादजी शिंदेनी गौलाव्यांची मागणी करताच त्या मागणीला अलीबहादरांनी तक्रार दिला. ⁸⁴ हयामुळे मतभेद आणखीच वाढले. पेशव्यांच्या प्रतिष्ठावरिता तुकोजी होळकरांनी अलीबहादरांना मदत करवी आणि त्यांच्या ताबेदारीत असावे अशी तुकोजींना नाना फडणिसांची तात्पीद होती. ⁸⁵ महादजी शिंदेनी हिंमत बहादूराला दोस्त जन्त करण्यास देवजी बळकी दर्यात पाठविले पण अलीबहादरांच्या अग्रिमूळे तुकोजींचे सैन्य हिंमत बहादूरालाच सौलतीच्या रकणास सज्ज होते. ⁸⁶

79) भावकृत सराठी दप्तर क्रमांक भा.३ खे.१६ वा. 105, 06, ने. 97
ख. 108, खे. 104, 5, 6 पा. 12 ते 16 खे. 101 पा. 110-111.
भागवत अ. ना. हो. इ. सा. भा. 1 पा. 44 खे. 23 पा. 36-37.
खे. 34 पा. 52-74 खे. 37 पा. 58-59.

80) अप्रकाशित गोरे दप्तर खे. 579 पा. 37-38 (सितामऊ)

81) म. शि. का. ले. 561 पा. 793

82) म. दि. 3 बि भा. 2 ख. 188.

83) भागवत अ. ना. हो. इ. सा. भा. 1 खे. 23 पा. 36-37
ठाकूर वा. वा. हो. इ. पा. 1 पा. 333.

84) अप्रकाशित गोरे दप्तर खे. 590 पा. 72 सितामऊ

85) शि. रा. भा. खे. 215 पा. 106-107.

पु. रे. कॉ. भा. 1 खे. 252 पा. 347 खे. 253 पा. 348.

86) जोशी/सरकार भा. 2 ख. 23.

तुकोजी आणि अलीबहादरांना गोसावी प्रकरणाबुळे महादजी शिंदेच्या मार्गति बळगळे आपणयाची सुवर्णसंकेत मिळाली, त्यांना नाना फडणीसाचा पाठिंबा होता.⁸⁷ पुण्यावरून पन्हे हीच की अलीबहादराना पाठिंबा द्यावा. तुकोजी महादजी शिंदे यांना म्हणाले की, तुमचे म्हणणे योग्य असले तरी श्रीमंताच्या हुक्माचा अवमान कसा करावा या प्रकरणात नाना फडणीसांनीही अलीबहादराच्या पक्ष घेऊन महादजी विरुद्ध प्रोत्साहनच दिले.⁸⁹

तुकोजी होळकरांची शिष्टाई (मध्यस्थी)

अलीबहादरांनी गोसावी परत न दिल्यास पुण्यास परतण्याची धमकी नाना फडणीसांना महादजी शिंदेनी दिली, तर दुसरीकडे गोसाव्यास दिलेले सैन्य पाळण्यास सज्ज नाना फडणीसांनी अलीबहादराला दिला. तुकोजींनी मध्यस्थी करून मार्ग काढण्याची सूचनाही नाना फडणीसांनी केली. तुकोजींनी महादजी शिंदेला समजावण्याचा प्रयत्न केला. 'अलीबहादर आणि आपण एकच आहोत. अलीबहादर पेशव्याकडून मदतीस आल्याबुळे हयाचा मान राखावा लोक त्यास लेकरु म्हणतील आपण मोठे म्हणून मनसुब्यात फुट नसावी' ⁹⁰ परंतु तुकोजींचा हा संस्कार काही महादजी शिंदेला पटला नाही

200 सैन्यांच्या संरक्षणाखाली हिंमत बहादर गोसाव्याला ग्युरेस ठेवून अलीबहादरांनी इम्हाईल बेग विरुद्ध जयपूरवर आक्रमण करायचे बुंदेलखंडात जावू नये आणि खर्च महादजी शिंद्याकडून घ्यावा.⁹ अशी शिष्टाई तुकोजींनी केली पण ती अलीबहादराना अ

87) भाववत अ.ना.हो.इ.सा.भा.। ले.25 पा.47

88) शि.रा.भा.। ले.215 पा. 06-107.

89) भाविकृत सराठी बन्तर कमाल भा.3 ले.87 पा.97.

90) ठाकूर बा.वा.हो.इ.सा.भा.। ल.251

9) भाविकृत सराठी बन्तर कमाल भा.3 ले.92 पा.101-2
ले.87 पा.97-98 ले 13 पा.121 अ.अधारे भा.स पा 91.

अमान्य झाली. तेव्हा गोसाव्यास झाली किंवा अरुणच्या किल्ल्यात कैदेत ठेवण्याचा प्रस्तावही मांडला.⁹² पण तोही धुड्यावून दिला पुण्याला परतण्याचा निरोप नाना फडणीसांनी दिला. पुण्याचा परतण्याचा निरोप नाना फडणीसांनी दिला.⁹³ पण तोही मानला नाही. ह्या प्रकरणात तुकोजींच्या अलीबहादरांना असलेल्या उघड पाठिंब्यामुळे महादजी भिंदे खुपच संतापले.⁹⁴ पुण्यात अलीबहादरांना महादजी शिंदेविरुद्ध इतक्या कठोर धांव्यात तक्रारी केल्या की अलीबहादरांच्या आईने मेहरम आईनेही त्या सर्वांचात अलीबहादराला ठोकले.⁹⁵

तुकोजींनी पुन्हा एकदा महादजी शिंदे आणि अलीबहादरांना समेट घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. अलीबहादरांनी गोसाव्यास अरुणच्या किल्ल्यात पाठवून त्याचा लवाजमा अलीबहादराजवळ आणि बायकामुळे महादजीकडे असवीत. अलीबहादरांना दरमहा 77,000 रुपये दरमहा खर्चसि मिळावे.⁹⁶ अशी सजोद सुचविली पण ती नाना फडणीसांनी अमान्य केली. ⁹⁷ नाना फडणीसांनी अलीबहादरास स्पष्ट कळविले की, तुकोजी आणि महादजी जयपूर स्वारीस गेले तरच अलीबहादरांनी जीथे अन्यथा जावू नये.⁹⁷ शेवटी तुकोजींनी सुचविलेला हा प्रस्तावही अलीबहादरांनी अमान्य केला.⁹⁸ शेवटी हे भांडण अधिकल्याबाई होळकराकडे गेले. अखेर त्यांनी कळविले की, 'तिघातुण एकापाही दाब कमी झाला तर सर्वांच्या नाश झाला असे समजावे. परंप्रुत्वात अशी मसलत करू नये.'⁹⁹ नाना फडणीसांनाही शेवटी महादजींची बाजू न्याय्य वाटल्याने त्यांनीही गोसाव्यास महादजीच्या स्वाधीन करण्याचा आदेश दिला.¹⁰⁰ पण ह्या आदेशाला अलीबहादरांनी केराची टोपली दाखविली.¹⁰¹

92) भावेकृत मराठी दप्तर कमाल भा.3 से.75-54, 86,87 से.92 पा.105 ल.10
पा.110-111.

93) शि.रा.भा.1 से.125 पा.55-56.
भावेकृत मराठी दप्तर कमाल भा.3 से.173 पा.18 .

94) डिगणे दप्तर खंड-3 से.23 पा.65-66.
95)

96) भावेकृत मराठी दप्तर कमाल भा.3 से.75 प.86-87.
से.94, पा.105 से.101 पा.110-111.

97) भावेकृत मराठी दप्तर कमाल भा.3 से. 44 पा.146

98) ठाकूर बा.वा.हो.इ.सा.भा.1 से.258.

99) ठाकूर बा.वा.हो.इ.सा.भा. से.259.

100)म.शि.का से.583 पा.843.

101)म.शि.का. से 583 पा.843.

तुकोजींचा प्रयत्न खतत गोसावी प्रकरण संपविण्याचा होता.¹⁰² शेवटी तुकोजींना यश येवून त्यांच्या कार्यस्थिते बाबाराय वकीलसमर्पित दि 6 फेब्रुवारी 740 रोजी ब याच दिवसापासून निपळत असलेल्या गोसावी प्रकरणाच्या शेवट चाली त्यात दिवशी अलीबहादराच्या छावणीत आधुन महादजी शिंद्यांनी हिंसत बहादूरस मानाची वस्त्रे दिली. मागील सर्व मुद्दे साफ केले पोडा, हत्ती घडीस दिला आणि गोसाव्यांच्या बापा माणसा भोक्तालचा पधरा उडविण्याची आज्ञा दिली.¹⁰³ सर्वानुमते ठरले की हिंसत बहादर गोसाव्यास मोकळे करावे ह्यामुळे त्याने ताकदी वर्तणूक केल्यास त्याचे परिपत्य करावे.¹⁰⁴ आणि अशाप्रकारे तुकोजींच्या संतच्या प्रयत्नांनीच शेवटी एकदाचे गोसावी प्रकरण मिटल.

पुढे महादजींनी अलीबहादरास स्वकम देणे बंद केले ह्यामुळे अलीबहादर निष्कांचन सत्ता हाता. तेव्हा ते 19 मध्ये त्याने बुंदेलखंडात जाण्याचा निर्णय घेतला.¹⁰⁵ त्यावेळी अलीबहादराची रफयेची अडवण तुकोजींनी भागविली. तुकोजींकडून अलीबहादराने साडे तीन लाख रुपये कर्ज घेतले य सप्टेंबर 791 मध्ये तो भदायर मार्गाने बुंदेलखंडात जाण्याकरिता निघाला.¹⁰⁶ तुकोजी मात्र इ स.1793 मध्ये पर्यंत उत्तरंतच खडकले.

102) अप्रकाशित पारसनीय ट्रान्सक्रिप्ट (पूर्ण) खंड 8, पा 22 .
फॉर्ट विल्क्यम भा 16 पा.275,327.

103) अप्रकाशित पारसनीय ट्रान्सक्रिप्ट (पूर्ण) खंड 8 पा 265

104) भावेकृत सराही वस्तर कुर्मीचा भा.3
ले.132 पा.138 ले 138 पा.143 ल.139 पा.140.

105, भावेकृत सराही वस्तर फमाल भा.3 ल 176 पा 187
ले 181 पा.189.

समग्र ऐतिहासिक लोखमाला भा.1 ले.220 पा 10
ले 276 पा 42 ले 277 पा.142- 43 ल.140 पा 145.
हा अधारे ' सशोधन शिपल ' पा.99.

106 म.द.बा.भा.2 ले.219 पा 187 ले.224 पा.191.
डॉ.अंधारे ' संशोधन शिपल ' पा.99.

प्रकरण - ५

प्रकरण - 5 वे

तुळोजी होळकर - महादजी शिंदे हयांचे संबंध

- 1) तुळोजी होळकर आणि महादजी शिंदे हयांचे संबंध
- 2) महादजींना खरदारी मिळवून देण्यास मल्हाररावांची मदत
- 3) वस्त्रे देण्याची शिंदे - होळकराबाबत रीत
- 4) आहिल्याबाईंना महादजींची मदत
- 5) तुळोजी महादजी उत्तरेकडे इ.स. 1769-1772
- 6) तुळोजी महादजींमध्ये तजीबखान व सावेताखानाबाबत मतभेद
- 7) सराठयांच्या मदतीने बादशहा पुन्हा तुरुतावर
- 8) तुळोजी महादजींचा चारभाईस पाठिंबा
- 9) तुळोजी होळकर व महादजी कांधी प्रथम आंग्ल सराठा युद्धात एकदिलाने कार्य
- 10) तुळोजीचे महादजींच्या मदतीस उत्तरेत प्रयाण -
 - 1) बोसावी प्रकरणावरून मतभेद आणि तुळोजीची शिष्टाई
- 12) रामपुताभ्याच्या संसलतीवरून मतभेद
- 13) पाटण व मेडल्याच्या युद्धात तुळोजी होळकरांची कामगिरी
- 14) साठजी संवंधीचा खद
- 15) तुळोजी - महादजींमध्ये मतभेद रज निर्माण झाले

प्रकरण - ५ वे

१) तुकोजी होळकर आणि महादजी शिंदे हयांचे संबंध -

तुकोजी होळकर आणि महादजी शिंदे ह्यांच्यातील संबंधाचा आढावा घेतांना त्यांचा सहकार्यांचा काळ आणि बेतबाबीचा काळ दोन्हीचा भागोदा घेणे अत्यावश्यक आहे. दोघांसाठी कार्यकाळ सारखाच आहे. दोघांही समकालीन असल्याने त्यांचे तुलनात्मक विश्लेषण शिंदे ह्यांच्या संबंधाचा समालोचनात्मक आढावा घेणे अप्रस्तुत होणार नाही.

मल्हाराबाबांच्या मृत्युनंतरही तुकोजी-महादजी संबंध सलोख्याचे राहिले. पण पुढे मात्र त्यात विस्तृत निर्माण होऊन मतभवांची रवाई दिवसेंदिवस वाढतच गेली परंतु आरंभी दोघांमध्य सलोख्याचे व जिवाळायाचे संबंध होते ही गोष्ट पुढील घटनेवरून प्रकर्षाने जाणवते.

२) महादजींना सरदारी मिळवून देण्यास मल्हाराबाबांनी मदत -

गान्धितानंतर मल्हाराबा आणि महादजींनी एकत्र कार्य केले. पेशव्याने मल्हाराबावर सर्व हिंदुस्थानचा कारभार सोपविला होता. अ महादजी मदतीला होतेच, महादजींना सरदारी मिळावी ह्याकरीता मल्हाराबांनी प्रयत्न केले. मल्हाराबांनाच महादजींशी रघुनाथरावांच्या रागापासून बचाव केला.^२ मृत्युपुर्वी महादजींशी रघुनाथरावांसोबतच भेट करून दिली. याच वेळी महादजींच केदारजी शिंदे मध्ये समेट झाला, आणि त्यांनी सरदारीची वस्तू महादजींनाच देण्याची विनंती केली.^३

१) पुरंदरे दप्तर - भा.१ ले. ४०

हिंमणे दप्तर - भा.१ ले. २०२, २११, २१२, २१३

२) गाडगीळ ह.र.विंचुरकर बराण्याचा इतिहास पृ. ८०
राजकृत्य न.व्य. जीवनावदा केरकर यांचे चरित्र पृ. ५०

३) मे.इ.अ.२९ ले. ६६ पृ. ६८

3) कस्त्रे देण्याची शिदे - होळकरांबाबत रीत -

पेशवे दप्तरातील पत्रावरून होळकर - शिंदेना सरदारीची वस्त्रे देण्याची रीत कशी होती याची कल्पना येते. याविषयी मातौश्री अहिल्याबाई लिहितात. ' मुतालकी सिका श्रीमंतचे नावाचा देणे तो उभयता येक जाया असतील तेव्हा घावा. हे रीत पहिल्यापासोतून आहे.' ⁴ महादजी शिंदे यथे आले म्हणून रा. तुकोजी होळकर याजला बोलाऊ पाठविले. ते एक दो रोजानी येतील यांचे शिंदेचे एक भिन्न करून उभयता कस्त्रे देऊन रवाणा करावे. ⁵ धोरल्या बाजीराव पेशव्यांच्या काळातच होळकर - शिंदे हे सरदार उदयाला येऊन त्यांनी आपल्या पराक्रमाने व एकनिष्ठ सैन्याने पेशव्यांचा विश्वास व मर्जी संपादन केली. माळव्याचा स्वतंत्र कारभार शिंदे - होळकरांना देण्यात आला. ⁶ 22 नोव्हेंबर 1731 रोजी मल्हारराव होळकर आणि राजोजी शिंदेच्या नावे संयुक्त सरंजाम दिला. ⁷ आणि पेशव्यांच्या उत्तरेकडील कारभाराचे पहिले मोठे सरंजामदार बनण्याचा मान होळकर-शिंद्यांनाच मिळाला. इ.स. 1728 पासून ते इ.स. 1794 पर्यंत हे एकत्रच कार्य करीत होते.

4) अहिल्याबाईंना महादजींची मदत -

अहिल्याबाईंचा पुत्र मालेरावाचा ता. 27/3/1767 रोजी मृत्यु झाला. होळकरांच्या घराण्याला कारस नाही या संवदीवर तेथील व्यवस्था आपल्या मनाप्रमाणे करून भरपूर द्रव्य उत्कळण्याचा डाव रघुनाथरावांनी केला. पण अहिल्याबाई खंबीर होत्या त्यांनी पेशवा माधवरावांना सर्व हकीकत कळविली. ⁸ तेव्हा माधवराव पेशव्यांनी स्पष्ट कळविले.

4. चंद्रचुड दप्तरातील निवडक उतारे ले - 134

5. पे.द. खं. 39 ले. 39 पा. 41

6. पे. दं. ख. 30 ले. 318 पा. 339

7. डॉ. राम ईंगळे पा. 4

8. ठाकुर बा.वा. हो.इ.स. भा-1 ले. पा. 163 ले. 13

‘ तुमचे दोन्हीविही पापबुद्धी देखले त्याचे परिपत्या बलाशक्त करावे. ’⁹ तुकोजींना फौजेवर मुख्य नेमून तुकोजींना तातडीने येण्याची आज्ञा दिली.¹⁰ महादजींना रघुनंदरावाने हद्दुतार चालून जाण्यास लागिले तेव्हा ते म्हणाले, ‘ मी जातीने पेशव्याची पाहिजे ती चाकरी करण्यास तयार आहे पण या कामास मी आपली तलवार लावणार नाही. ’¹¹ म्हणजेच मराठारावांनी केलेल्या उपकाराची फेड अशा कठीण प्रसंगी महादजींनी केली.

5) तुकोजी महादजी उत्तरेकडे - इ.स. 1769-1772

इ.स. 1766 मध्ये मराठारावांच्या मृत्युनंतर होळकर शिंदे हयांच्यात सलोखा होता. मन्वाराम बापू ता. 28/9/1760 रोजी तुकोजीस लिहिलेला ‘ महादजी शिंदे यास घेऊन लांबलान मजला करित थावे. ’¹² ता. 6 मे 1768 रोजी महादजी तुकोजीस लिहिलेला ‘ आपण व आम्ही समागमेच हिंदुस्थानात जाऊ. ’¹³ इ.स. 1769 च्या एप्रिल महिन्यात रामचंद्र गणेश कानडे, किराजी वृष्ण बिनेवाल, तुकोजी होळकर, महादजी शिंदे यांची सैन्यासह एकामेकी उत्तरेत झाली.¹⁴ उत्तरेत आल्यावर पावसाळा असल्यामुळे रामचंद्र गणेश कानडे यांनी बुंदेलखंडात आवणी करून पूर्वीचा उठलेला अमल बसविण्याचा प्रयत्न सुरू केला. तर तुकोजी होळकरांनी बुंदी कोट्याकडे तर शिंदेनी उदयपूराला जाऊन खांदण्या बसूल केल्या.¹⁵ मराठी फौजा उत्तरेत येताच जाट राजा नवलसिंगाने त्यांना विरोध करण्यास सुरुवात केली.¹⁶ मराठे आणि जाट हयांच्यात ता. 6 एप्रिल 1770 रोजी झालेल्या लढाईत जाटांचा पूर्ण पराभव झाला.¹⁷ ह्यानंतर मराठ्यांनी लगेचच आग्रा आणि मथुरा ही ठिकाणे हो हस्तगत केली.¹⁸

9. म.रि.म.वि.भा-4 पा. 205

10. म.री.उ.वि.भा. पा. 7

म.री.म.वि.भा- पा. 7

2. चंद्रचूड दप्तरातील निवडक उतारे ले. 7

3. चंद्रचूड दप्तरातील निवडक उतारे ले. 9

4. खेर वा.वा. ऐतिहासिक लेखसंग्रह भा-4 पा. 879

पे.द.सं. 29 ले. 224 पा. 236 ले. 231 पा. 239

15. डॉ. राम दगड पा. 58

16. सी.पी.सी. भा-3 नं. 128, 161

17. सरकार कोल भा.3 पा. 9

18. सी.पी.सी. भा-3 नं. 231

एन.एच.एम. भा-2 पा. 526-527

म.रि.म.वि. भा-4 पा. 213

6) तुकोजी-महादजींमये नजीबखान आणि झबेताखानाबाबत मतभेद -

मराठ्यांच्या उत्तरेकडील आगमनामुळे नजीबखान घाबरला आणि त्याने तुकोजीमार्फत मराठ्यांशी मैत्री केली पण ही गौळ महादजींना पसंत नव्हती. नजीब दोस्तीचा आग्रह आणून पानिपतापूर्वीचेच डाव रचू लागला. 'तारो नरसी लिहितो. ' नथलसिंग जाटान तो सर्वांशी आंतर्यामी अनुसंधान बांधोन मामलतीचे बोलणे दीर्घ सुवाचर पडले आहे. नजीबखान आदि करून भारचे रोहितले पठाणाची सुत्रे आहेत. जे सर्वांनी एकत्र होऊन एकवेळा दक्षिणीयासी लढाई घावी. यात जे ठरल ते पुढे पाहोन घ्यावे.. महादजींनी सांगितलं होतं तं जाटासी मामलत करुन उपरांत आंतर वेदीत उतरणे ' ⁹ मराठ्यांनी रोंहले व पठाणाकडे प्रदेशाची माबणी केली पण ती त्यांनी नजीबखानाच्या पठिंब्यामुळे साफ नाकारली ²⁰ ' नजीबचा होहल तितका उपयोग करुन नंतर परिपत्य करावे ' असे तुकोजी आणि विसाजी कृष्ण विनिवाले याने म्हणणे होतं परंतु नजीबाने पूर्णपणे परिपत्य करावे असे महादजी आणि रामचंद्र बणेशांचे म्हणणे होते. पूर्वाभ्यासाने शहाणे झालेले मराठे यमुनेपर्यंत परत आल्याने त्यांचा घात करणाऱ्या नजीबखानाचा काया असफल झाला. नजीब ता. १। ऑक्टोबर १७७० रोजी मरण पावला त्याचा मुलगा झबेताखान त्याचा वारस झाला. ² त्यांच्यासोबतच्या धोरणाबाबत तुकोजी-महादजी मध्ये मतभेद निर्माण झाले. तुकोजीमुळे झबेताखानाला महादजी केवळ करू शकले नाही. यासुद्धे शास्त्री खर लिहितात 'राजपुत व पठाण सरदारांविषयी होळकर व शिंदे या घराण्यांनी धोरणे भिन्न भिन्न होती. या लोकांना जिवंत ठेवून त्यांच्यावर वर्चस्व गाजवावे असे होळकरांचे धोरण तर हयाउलत हयाच्यान फुट पाडून त्यांचा कायमचा नायनाट करावा असे महादजी शिंद्याचे धोरण होते. ²² होळकरांच्या धोरणाच्या समर्थनार्थ नळदीपेंच लिहितात. ' होळकरांच्या धोरणाला इतिहास पंरंगरा आणि मुत्सद्दीपणा याचा मोठा पाठिंबा होता. पानपतानंतरचे मराठ्यांचे सामर्थ्य लक्षात

19. पै.द खं २९ ले. २४६ पा. २४८

२०. पै.द. खड- २९ ल. २४६ पा. २४८

२. सी.पी.सी. भा-३ नं ६०५

२२. खरे वा या. नान फडणीसांचे चरित्र पा. ४०

घेतले तर स्थानिक लोकता होता होई तो न दुर्लक्षित त्यांना नावेदारीत धागवून त्याजपासून शक्य तेचढा फायदा करून घ्यावा हे होतकरांचे धारण चुकीचे नव्हते.²³ मन्नादजी शिंदेच्या सल्ल्यांनी तुकोजीराव होतकरांनी नजीबखान व त्याचा पुत्र शाबेताखानाचा कायमचा दादा काढला अस्ता तर पुढे गुलामकादरने सम्राट शहाआलम व शाही कुटुंबातील स्त्रीयांवर ज अत्याचार केले आणि गुलामकादरचे पारिपत्य करण्यास अलीबहादरला जो काळारूढ लागला तो लागला नसता आणि शहाआलमला डोळसपणे लवकरच दिल्लीच्या तख्तावर बसविता आले असते या घटनेवरून पूर्वीच्या अनुभवावरून शाहाणे होणे हे तुकोजींना समजले नाही हे स्पष्ट दिसते. मराठ्यांना तोंड देणे अशक्य होऊन अहमदखान बंगशाने प्रार्थीची भोक मागत पानीपत पूर्वीचा दोआबातील संपूर्ण प्रदेश मराठ्यांना परत दिला.²⁴

7) मराठ्यांच्या मदतीने बादशहा फुल्हा तख्तावर -

जाट आणि रोहिळे ह्या मराठ्यांच्या शत्रूंना नागोवरण केल्यामुळे बादशहाला परत आणून दिल्लीवर ताबा मिळविण्याक मराठ्यांचा मार्ग मोकळा झाला.²⁵ मराठ्यांना झबेताखानाकडून ता. 10 फेब्रुवारी 1771 रोजी दिल्ली हस्तगत केली.²⁶ बादशहा शहाआलमने मराठ्यांच्या सर्व अटी कबूल करून ता. 12 फेब्रुवारी 1771 रोजी करागार सही केली.²⁷ आणि ता. 6 जानेवारी 1772 रोजी मराठ्यांच्या मदतीने शहाआलम

23. खैर वा. वा. नाना फडणीसांचे थरीच पृ. 140

24. सी.पी.सी. भा-3 नं. 505, 517, 530

25. सी.पी.सी. भा 3 नं. 614

26. सी.पी.सी. भा-3 नं. 605, 665
पे.द.खं.29 ले. 265 पृ. 270 ले. 266 पृ. 271
ओतुरकर रा.वि 'महाराष्ट्राचा पत्ररूप इतिहास' पृ. 161

27. सी.पी.सी. भा-3 नं. 694
पे.द. खं.29 ले. 89 पृ. 84

दिल्लीच्या सद्यतावर बसला २८ ह्याचवेळी तुमनेही होळकरांनी फत्तरागठची यशाची मोहीम केली २९ आणि पानिपतावरून रोहिल्यांनी मराठ्यांची मोल्यवान वस्तुची नेलेली लुट, घोडे, हत्ती, नोखा इ. फत्तरागठ वरून परत मिळविली. ३० नजीबखानाची कबर उज्वरत काढून त्याची माडे फेकून त्याने केलेल्या अन्यायाचा मराठ्यांनी पुरता सूट घेतला पानिपतचा कलंक धुवून काढला. ३१

पारसमिस लिहितात, ' पानिपतच्या अपयशामुळे ज्या दिल्ली नगरीत ज्या मराठी राजमत्तरेचे समुल उच्चाटन झाले होते तेथे इ.स. १७७१ मध्ये मराठ्यांचे वनस्व पुन्हा स्थापित होऊन दिल्ली परीस तत्त्वज्ञान करण्याचा सुप्रसंग मराठ्यांस प्राप्त व्हावा ही श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान कृष्टीने अत्यंत खतोपधावक व शौर्यपूर्ण वाटाची यात अवसरच नाह ३२

उत्तरेतील ह्या यशाच्या बातमीमुळे पुण्यात असन्नमरण असलेल्या पेशवा चोरल्या माधवरावांना अपेक्षा पूर्तीचे समधान वाटले पेशवे माधवराव सवाच्या अवघ्या अठ्ठाविसाच्या वर्षी पुण्याजवळ येऊन येथे सुपवार ता. ९ नोव्हेंबर १७७२ रोजी निधन पावले. ३३ मराठ्यांच्या सत्तेवर आक्रमण कोसळले. आणि त्यात मराठेशाही होरपळून निघाली. नजीबखान झाबजखान यांच्या प्रेरणावरून होळकर-खिंदी भेदे निर्माण झालेल्या दुहीमुळे मोहिमेचा लाभ मराठ्यांना अपेक्षेप्रमाणे वेता आला नाही असे म्हणपारे कितरतात की या स्वारीचे प्रमुख रामचंद्र गणेशफातडे आणि विसाजी कृष्ण क्षिनियाले यांचे मतभेद इतके तीव्र झालेले कि शेवटी पेशवा माधवरावांनी रामचंद्र गणेशांना परत बोलाविले. तुमनेही लिहितात, '

-
२८. पै.द.ख. २९ ले. ८९ या ८४ ले. २६६ या. २७१
बत्ता के पा. ५९ केळकर न.पि ' मराठे आणि इंग्रज ' पा. ११७
२९. ठाकुर या. या व्ही इ. भा- पा. ३०४
३०. पै.द.ख. २९ ले. २७० या. २७४
३१. पै. द. ख. २९ ले. २७० या. २७४
३२. पारसमिस इ.बा. ' ऐतिहासिक चरीये ' भा. २ पा. ११६
३३. पै. प. वा. पा. ४६३
खोमेकर वि. गो. पा. ३७३

' राजप्री प्रिताजी पंतानी राजप्री रामचंद्रपंतानी रवानगी देशास केली आहे. ' 34 उत्तरेकडील घोरभसंबंधी थोरल्या माधवराव पेशव्यांचे एक अत्यंत महत्वाचे पत्र उपलब्ध आहे. त्यात ते लिहितात 'आजे हि पक्ष सेवक लांकूस धनी संतोषी विज्ञेयात्कारे हाय ऐसे सुचेल ते करावे ' 35 माधवरावांच्या मृत्युमुळे उत्तरेतील उद्योग अर्धवट सोडून मराठ्यांना दक्षिणेत परतावे लागले आणि तुकोजी-महादजी मधील मतभेदही संपले.

४) तुकोजी-महादजींचा बारभाईस पाठिंबा -

पेशवे थोरल्या माधवरावांच्या मृत्युने मराठा राज्यात अंतस्थ मार्गदर्शक भडका उडाला. त्या वर्षव्यात ता. 30 ऑगस्ट 773 रोजी नारायणराव पेशव्यांची आहुती पडली. 36 रघुनाथराव पेशव्यांच्या बादीवर बसतात न बसतात तोच पराटे झाडीतोल सीडलीन शहाण्यापैकी शीठ शाह्यांनी म्हणजे सखाराम बापू बोकोल व नाना फडणीसांनी बारभाई कारस्थान उभे करून बारभाई मंडळाची निर्मिती केली. 37 ह्या बारभाईत सखारामबापू बोकोल, नाना फडणीस, हरिपत फडके, विंबकराव पटे मालोजी घोरपडे, गीरोबा फडणीस, पटवर्धन इ. होते. 38

पुढे ह्यात तुकोजी-महादजी सहभागी झाले. त्याई माधवरावांचा जन्म ४ एप्रिल 1774 रोजी होऊन 39 बाळीसाध्या दिवशी पुरंदरावर ता. 28 मे 1774 रोजी त्यांना पेशवाईची झाले दिली 40 रघुनाथरावांच्या पेशव्यांच्या सैन्यास सामना करण्याची हिंमत

34. रा.ख. 14 ले. 3

35. ऐतिहासिक स्वीर्ण साहित्य खं 7 पृ. 45 भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे.

36. पे.द.खं. 39 सं. 56 पृ. 158
म.इ.स. भा-4 पृ. 45
ऐ.ले.सं. भा-4 सं. 1232 पृ. 1946 ते 1243 पृ. 1966
ले. 1257 पृ. 1991

37. फारेस्ट ' मराठा सिरीज ' भा. 1 पृ. 253

ऐ.ले.सं. भा-5 ले. 1299 पृ. 2090

38. पे.द.खं. 5 ले. 24 पृ. 2-22

ऐ.ले.सं. भा-4 पृ. 2008
39. पे.द.खं. 5 ले. 45 पृ. 42
इलियट अँड डोक्सन 'द हिस्ट्री ऑफ इंडिया' भा. 8 पृ. 295
अँडवेल ' केडीय हिस्ट्री ऑफ इंडिया ' भा. 5 पृ. 255

40. खोत्रेकर वि. गो. पृ. 415
पे.द.खं. 5 ले. 49 पृ. 44
खोत्रेकर वि. गो. पृ. 415

नसल्याने ब-हाणपूरला आला.⁴¹ हयावेळपर्यंत तरी महादजी तुकोजीचा निर्णय कोणत्या पक्षात लागील व्हावा हा झाला नव्हता.⁴² तुकोजी महादजींनी रघुनाथरावांना चार सप्तशतीच्या गोष्टी सांगून हया आत्मघाती मार्गापसून परावृत्त करण्याचा बराच प्रयत्न केला.⁴³ हयानंतर बारभाईत वैयक्तिक वर्चस्वासाठी कदाऔढ सुरू होऊन परस्परांस इह प्रतिशह देणे सुरू झाले. हयाच वेळी मोरोझंनी कारस्थान रचले.⁴⁴ तुकोजी-महादजींच्या मदतीने नानांनी ते मोडून मोरोबास किल्लेनजीव केले. तुकोजी सुरुवातीला मोरोबाकडे होता. महादजींनी तुकोजीची भेट घेऊन म्हटले 'मोरोबा द्वारा इंग्रज पुण्यात दाखल होऊन सर्व सत्ता ब्रिटकायसीस, होळकर-शिंदेच्या निष्ठेवरच मगठ्याच्या राज्याची सुरक्षितता अवलंबून असल्याचे परबून आपल्याकडे वळविले'.⁴⁵

तुकोजी नानास लिहीतात 'राजश्री महादजी शिंदे यांचे व आमचे विस्तारीत सफाई गढांनी त्याची वृत्त्यार्थ अलिकडे होऊन स्वासीसेवा प्रकरवाने करावी या अर्थी निघालसता आली.⁴⁶ हयानंतर तुकोजी नानांचा कापयचा स्पर्धक बनला. सन 177४ च्या एप्रिलमध्ये पुणेदरमारात नानांचे वर्षस्व तुकोजी होळकर, महादजी शिंदेच्या साहाय्याने कायम झाले.

41. सी.पी.सी. भा-4 नं. 1026 फॉरेस्ट 'मगठा हिरीज' भा-1 पृ. 233

42. पे.द.खं. 36 ले. 58 पृ. 46

43. एन एच एम भा-3 पृ. 47

44. लहुर वा. वा. हो.इ. भा 2 पृ. 308

45. ऐ.ले.सं. भा-7 ले. 2399 पृ. 3325
सेन एच. एन. पृ. 102

46. पे. द. खं 5 ले. 46 पृ. 45

७) तुकोजी होळकर व महादजी यांचे प्रथम आंग्ल-मराठा युद्धात एकदिलाने कार्य -

रघुनथरावांच्या पेशवा ब्रह्मण्याच्या राक्षसी महत्वाकांक्षेपायी पाहिले इंग्रज मराठा युद्ध उद्भवले. इंग्रजांविरुद्ध सर्व लष्करी कारवाईची जबाबदारी प्रामुख्याने हरिपंत फडके, तुकोजी होळकर, महादजी शिंदे, भीमराव पवार हे दवांच्यावरच होती. तळेगांव येथे मराठ्यांनी इंग्रजांना जबरदस्त शर दिला. चडगांवला त्यांची कोंडीकरण त्यांना तह करण्यास भाग पाडले दि. 17.1.1779 रोजी चडगांवचा तह होऊन हयाची अंमलबजावणी होण्यास फार्म व स्टेटवर्ट हे दोन ब्रिटिश अधिकारी मराठ्यांकडे ओलास राहिले.⁴⁷ रघुनाथराव मराठ्यांच्या स्वाधीन झाला. पेशवेपदावरील हक्क सोडावा. 12 लक्षांची अहागिर घेवून श्रीरी येथे राहाये असा करार झाला.⁴⁸ हया कराराची हमी तुकोजी व महादजींनी दिली. हयाचा सुड म्हणून रघुनथरावांनी सखाराम बापूंनी लिहिलेले पत्र महादजींना दिले.⁴⁹ महादजीने सखाराम बापूंना सिंहबडार कैदेत डांबले.⁵⁰ ता. 27.2.1779 रोजी

अपमानस्वरुप वाटकारा चडगांवचा तह झुगारून देवून इंग्रजांनी लढण्याचे ठरविले हयाचवेळी नर्मदा पार करताना हरि बाळगिला जखमी करून रघुनाथराव गुजराथेत पळाले.⁵¹ गोडाईने त्यांचे स्वागत केले तुकोजी होळकरांना बरोबर घेवून महादजी शिंदे गोडाईचा सामना करण्यास चडोदयाच्या दिशेने निघाले.⁵² चतुःसंध्याच्या कराराप्रमाणे तुकोजी महादजींनी गुजराथमध्ये एकाच राहून इंग्रजांचा मुकाबला सुरू केला. शत्रुत्व बोलव करण्याच्या उद्देशाने

47) ऐ.ले.सं. भा.7 पा.3392-3393.

कानेटकर य.मो. 'सखाराम बापूंचे चरित्र' पा.207,208.

48) पे.द.खं.5 ले.97 पा.97.

मैक डीनाल्ड 'नाना फडणिसाची बखर' पा.54

49) ऐ.ले.सं. भा.7 ले.2486 पं.3440 ले.2489 पा.3442

50) ऐ.ले.सं.भा.7 ले.2486 पा.3439-47

म.इ.सा.भा.10 पा.36.

कानेटकर य.मो. सं.भा.च.पा.210

51) पे.द.खं.34 ले.108 पा.95

ऐ.ले.सं.भा.7 ले.2503 पा.3480

52) म.शि.का.ले.90 पा.82.

नर्ब एम.व्ही. पा.70.

फॉर्मर व स्टेटर्स हजारी सुटका केली.⁵³ जनरल गेडाई बोरघाट जेठून केताच तुकोजी होळकरांनी परशुरामभाऊ/हरिधवानी निकराचा प्रतिकार करून त्याचा पराभव केला. उत्तरेला इंग्रज लष्करी कारवाई करणार अशी कुणकुण लक्षातच तुकोजीसह महादजी माळव्यात दाखल झाले. 1 जुलै 1781 रोजी महादजींनी कर्नाल म्युरघा पराभव केला.⁵⁴ तर तिकडे कोकणात तुकोजी, हरिधत परशुरामभाऊ वगैरेनी गोडाईचा जनरलदस्त पराभव केला.⁵⁵ हवामुळे इंग्रजांनी लक्षाची निकड लावली. 17 मे 1782 रोजी आलबाईचा तह होऊन युद्धाचा शेवट झाला.⁵⁶ होळकर शिंदेनी बरबाईला मदत केली म्हणूनच पेशव्यांच्या औरंग मारत्याचा दिवसच लागला. या युद्धाच्या वेळी होळकर-शिंदे एकनिष्ठ राहिल्यानेच मराठेशाही जीवपेण्या संकटातून सुरक्षित राहिली.

10) तुकोजीने महाराष्ट्राच्या मदतीस उत्तरेत प्रयाण -

जयपूरचा प्रतापसिंह व जोधपूरचा विजयसिंह यांना महंमद बेग हमदानी येवून मिळाला. लालसाटच्या युद्धात महंमद बेग हमदानी ठार झाला.⁵⁷ महादजीच्या सैन्यात किर्तूची कश्याने दुसरे पानिपत होण्याची वेळ आली.⁵⁸ पानिपत्या अनुभव पाठीशी असल्यामुळे महादजींनी 'बचेंगे तो और भी सहेंगे' या तत्वाप्रमाणे साधार केव्ही.⁵⁹ पेशवा सवाई मधवरावांना महादजींनी 10 ऑगस्ट 787 रोजी पत्र पाठवून मदतीची विनंती केली.⁶⁰ अशाच आशयाचे पत्र त्यांनी तुकोजींनाही पाठविले. या पत्रप्रमाणे तुकोजींनी पुणे दरबारस विनंती केली. 'सोबती संकटात आम्हास विदा करावे' नाला फडर्जीसांनी 5 लाख रुपये

53) म.शि.का.ले.90 पृ.90

कळकर न.शि.पा.81.

54) ऐ.ले.सं.चा.7 ले.2636 पा.3632

55) ठाकूर ना.वा. हो.इ.भा.2 पा.313

56) ठाकूर ना.वा. हो.इ.भा.2 पा.313

57) ऐ.म.रा.भा.1 ले.224 पा.1.1, पु.रे.कां.भा. ले.135 पृ.20
अप्रकाशित गुलमूले दस्त, ले.77 पा.87 (सिलामऊ,

58) म.शि.का.ले.503 पृ.692.

पु.रे.कां.भा.1 ले.135 पा.210

59) म.शि.का. ले.503 पा.692

'राज सम्मेलन वृत्त' पा.7 भा.इ.स.पुणे 1841

60) म.शि.का.ले.501 पा.689

61) ठाकूर ना.वा. हो.इ.भा.2 पा.324

आणि तुकोजी होळकर आणि अलीबहादरांना होण्यासाठी स्वरीत पाठविण्याचे आश्वासन दिले.⁶² महादजींच्या पत्राप्रमाणे नानांनी अलीबहादरांची महादजींच्या मदतीकरिता ता. ४.९. १७८७ रोजी स्वानगी केली.⁶³ पण अलीबहादर बुंदी, कोटा, जयनगर, कुंभेरी, भरतपूर ह्यामागे ता. ६.११.१७८८ रोजी मथुरेला पोहचून त्यांनी महादजी शिंद्याची भेट घेतली.⁶⁴ तुकोजी होळकर ता. ३० जुलै १७८९ रोजी मथुरेला पोहचले. ता. ३१ जुलै १७८९ रोजी तुकोजी महादजींची भेट घेतली.⁶⁵ त्या रात्री दोघांनी जन्माष्टमांची रासक्रिडा सोबनच पाठिली. मेजवाण्या झडल्या, लोफाजाने सुरु झाले. महादजींनी यानोशी अहिल्यानबाईंना पत्र लिहिले ' ज्याप्रमाणे सुभेदार आपणास त्याप्रमाणे मजला जाणावे. मागे जी गोष्ट झाली ती पुढे उभयपक्षांनी एक विचारे घालावे '⁶⁶

(१) पोसाची प्रकरणावरून कायेद आणि तुकोजींची विचारधारा -

तुकोजी होळकर अलीबहादर व महादजीत परस्पर मदतीची शपथ घेतली होती.⁶⁷ तुकोजी आणि अलीबहादर जरी महादजींच्या मदतीकरिता उत्तरेत आले होते तरी त्यांनी महादजींच्या मार्गदर्शाखाली कामनकरावे अशी ताना फडणिसांनी आतुन फुस होती. कारण महादजी उत्तरेत दोहन्ड होवून स्वतंत्र राज्य निर्माण करेल ही भिती नानांना एवसारशी येझावीत होती. तुकोजी अलीबहादर आल महादजींच्या मदतीकरिता आणि बागणार भोत्रे नानांच्या आदेशानुसार त्यांचे हयांच्यातील खर्च येथील ६ थातत्र पोसाची प्रकरण उद्भवल्यामुळे त्यांना हस्तक्षेपाची संधी मिळाली

62) शि.र.भा.। सं. 125 पा 55

63) अप्रकाशित मे.स.के.फां.क्र.82 क्र.3 पत्र क्र.93 (पूजे)

64) दि.म.रा.भा.। सं. 347 पा. 283 सं. 543 पा. 759
म.शि.का.सं. 539 पा. 751 सं. 543 पा. 759

65) ठाकूर वा.सा. हो.इ. भा. 2 पा. 332
'मोठी दप्तर कमाल' भा. 3 सं. 84 पा 94
ठाकूर वा.सा. हो.इ.भा. 2 सं. 238
म.शि.का.सं. 538 पा. 784 सं. 560 पा. 769

66) ठाकूर वा.सा. हो.इ.भा. 2 पा 333.

67) शि.रा. भा. सं. 143 पा. 68 सं. 215 पा. 102

तुकोजी, महादजी या अलीबहादर हर्षाच्यात तणाव निर्माण झाला असातनाच मुलें
 1789 मध्ये महादजी आगारी पडले 68 चौकसीत नागरीण बायको (तुकाबाई)
 वृंदावनामध्ये महादजींच्या नाशकर्त्रेता प्रयाग करीत असल्याने आडळले हया प्रकरात गोसावी
 बंधूचा हात असल्याचे तीन कबुल केले. 69 अलीबहादराने महादजींना हया प्रकरणी निरोप
 पाठविला की 'अन्धाय लागू आलेचल पारपत्य लीकर करावे दोष नसल्यास उबेच घेर पाहू
 नसे. 70 हिंमतबहादर गोसाव्याला पकडून महादजींकडे नेत असतांना त्याने पळून
 अलीबहादराच्या डे-यातील जरीपटव्याखाली अश्रय घेतला. 71 आता अलीबहादराने हिंमतबहादर
 गोसाव्यास देण्यास त्कार दिले 72 वस्त्रधारी भिक्वजीपत पाळंदे बोलले 'हिंमतबहादरस
 सावयाच्या नाही अलीबहादर यत्नेपारी जे होणे असेल ते होणे 73 हे प्रकरण तुकोजी
 हांककराकडे गेले त्यांनी उत्तर दिले 'मुल खरे धन्याचे, यरापी अमार्ग ही असल्यास त्याची
 अमर्यादा करणे आपल्यास ही गोष्ट तर मार्गीची दिसते तेव्हा याचा विचार हाऊन व्हावे
 हे उचित 74 तुकोजी होळदारांनी पेशान्यांच्या प्रतिभेकरिता अलीबहादरांना मदत करून
 त्यांच्या ताबेदारीत राहण्याची आज्ञा नाना फडणीसांनी तुकोजींना केली. 75 हयामुळे
 अलीबहादराच्या आज्ञेनुसार तुकोजींचे सैन्य हिंमतबहादराच्या रक्षणसत्त सज्ज होते 76 हया
 सर्वात नाना फडणीसांचा धाड्या होता 77 अलीबहादराच्या पडा घेवून नाना कळविलात
 'गोसावी दिल्याने ठिक गेले सरनर फौज बेल्यांस नक्ष राहिला पाहिजे 78 अशाप्रकारे हया
 प्रकरणात नाना फडणीस सतत प्रोत्साहन देत राहिल्यामुळेच हे प्रकरण एवढे विक्षोभस गेले
 की हयांच्यास यदवी होते की कस्य अशी संभावना निर्माण झाली.

68) म. वि. का. ले. 561 पा. 793

69) म. वि. का. वि. भा. 2 पा. 188.

70) भागवत अ. ना. हा. इ. सा. भा. ले. 23 पा. 36-37
 ठाकूर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 333

71) ठाकूर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 333

72) अप्रकाशित गेरे दप्तर ले. 590 फ. 72 (सितामऊ)

73) ठाकूर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 333.

74)

75) वि. रा. भा. 1 ले. 215 पा. 106-107
 पु. दे. का. भा. 1 ले. 252 पा. 347 ले. 253 पा. 342

76) गोसावी/सरकार भा. 2 पा. 23

77) मन्वत अ. ना. हो. इ. सा. भा. 1 ले. 25 पा. 40

78) 'सरठी दप्तर कमाळ' भा. 3 ले. 87 पा. 97.

तुकोजी होळकरांनी महादजी अलीबहादर हयाच्यात समेत घडवून आणण्याचे पुन्हा प्रयत्न केले. गोसावी प्रकरण संपविण्याचा तुकोजी होळकरांचा प्रयत्न सतत सुरू होता.⁷⁹ शेवटी तुकोजींच्याच मध्यस्थीने ता. ६.२. १७० रोजी ब-याच दिवसांपासून विव्दलना-गा गोसावी प्रकरणाचा शेवट झाला. त्याच दिवशी महादजी अलीबहादराच्या छावणीत जाऊन त्यांनी गंसाव्यस्र वस्त्रे देवून सर्व गुन्ह भाग केले, आणि त्यांच्या वरचा पहारा उठविण्याची आज्ञा दिली.⁸⁰ अशाप्रकारे तुकोजींच्या सत्तच्या प्रयत्नाने गोसावी प्रकरणाचा एकदाचा शेवट लागला. पण नाना फडणीसांनी माघ हयाबाबत भाराजी व्यक्त केल्याचे दिसून येते.⁸¹ तुकोजींनी महादजींना कोणत्याही प्रकारचे सहकार्य करू नये, म्हणून अलीबहादर तुकोजींथे कान भारतात हयासर्व कटकटीचे मुळ नाना शंखण्याची खात्री महादजींना सली कारण नानांच्या पाठिंब्याशिवाय तुकोजी आणि अलीबहादर इतका उघड विरोध करण्याची हिंमत करणार नाही असे त्यांना वाटते.⁸² मराठा सरदारांच्या हया अंतस्थ कलहाचा उत्तरेतील राजकारणावर दिपरीत परिणाम झाला. नाना फडणीसांनी मुमुवातीलाच हिंमन महादराला पुण्यात कैदेत ठेवले असतं तर महादजी अलीबहादर तुकोजी मध्ये वितुष्ट झाले नसते. उत्तरेतील शत्रुवर दाब घरुन बुंदेलखंडातील मराठ्यांची सत्ताही इ.स. १८०३ मध्ये नष्ट झाली नसली.⁸³

12) राजपुताण्याच्या नसलतीवरून सतमेद -

तुकोजी होळकर आणि अलीबहादर महादजींच्या मदतीला आले होते. पण गुण्यावरून अहिंसा येईपर्यंत काहीच करायला तयार नव्हते.⁸⁴ परिणामी राजपुतांनी महादजींना

79) अप्रकाशित पारस्मिक्त ट्रान्स्क्रिप्ट खं.८ पा.२२१ (पुणे)

80) अप्रकाशित पारस्मिक्त ट्रान्स्क्रिप्ट खं.८ पा.२६५८ (पुणे)

81) 'मराठी दप्तर कयाल' भा.३ ले. ३२ पा.१३४ ले. ३४ पा.१४३ ले.१३९ पा.१४३

82) म.शि.क. ले.५४३ पा.७५९

83) डॉ. अंपारे, भा.उ.पा.९७

84) शि.रा.भा. १ ले.१५९ पा.७५

महादजींना महत्त्व देणे नका केले पुण्यावरून अलीमहादराचा पाठपुरावा सुरू झाल्याने उत्तरेतील लोकाना अलीमहादर करील ती पूर्व वस यादू लागले पुण्याशी संघान बाबुन तुकोजी आणि अलीमहादराला हादराशी धरून महादजींना राह देण्याचा प्रयत्न सुरू केला. कृष्णाती मगन्नास लिहिले ' जेपुरजादयाशी व राज बिजेसिंगशी आदुत स्नेह झाला आहे ' 85 तसेच खंडणीबाबत राजपूतांचे म्हणणे की, ' होळकरही खंडणी मागतात व तुम्हीही मागता तेव्हा आता खंडणी कोणस दयावी त्याचा आपसात निर्णय ठरव, म्हणजे ऐवज पायला करू 86 होळकरांच्या माझा गळाला लावून राजपूतांनी त्यांना मदतीचे आश्वासन दिले ' भरवाही व जयपूरवास्यांशी त्यांचे घवन फुके झाले की, आम्ही सारे एकत्र होवून होळकरास हिंदूस्थानचे मालक बनविई. तुम्ही आणि आम्ही मिळून शिंद्यास काढून देई 87 कृष्णाती जगन्नाथ परत लिहिले ' अखिलमहादरास मुदलीमार करून सुपेदारास आपल्या समतात घेवून राजाची पाटीलबायांशी लढवावे. आपण दुरुन तमाशा पाहाऊ 88 गानानेही महादजींशी संपर्क न करताच लक्ष्मण संभाजी हयाला परस्पर बिजेसिंगाकडे पाठविले. 89

उत्तरभारताच्या प्रतिनिधीच्या प्रश्नावरून तुकोजी महादजी हयाच्यात तेढ निर्माण झाली. हयाचा फायदा घेवून तुकोजींशी संपर्क साधून विजयसिंगाने त्यांना महादजीं विरुद्ध भडकाविण्याचा प्रयत्न केला. 90 इतकेच नाही तर महादजींना उत्तर भारतातून घालवून देण्याविषयीही लिहिले. 91 शेवटी तुकोजी महादजींमध्ये वैयक्तिक कितीही मतभेद असले तरी त्यांच्या मनोरही मराठेबाहीचे हेतुच सर्वोत्तरी होते. शिवाय विजयसिंगाने अजमेर मराठ्यांकडून मिळून घेतल्यानेही तुकोजी नाराज होते 92 हयामुळे ही तुकोजींनी विजयसिंगाच्या प्रस्तावाकडे अजिबात लक्ष दिले नाही 93

85. पुण्यावरून व म्यं. जीवसादाचा केरकर पांचे चरित्र पा. 191

' इतिहास संग्रह ' जालपूर पा. 41

86) म. रि. उ. वि. भा. 2 पा. 163.

87) म. शि. का. ले. 546 पा. 765.

88) ' इतिहास संग्रह ' जालपूर पा. 122.

89) ' इतिहास संग्रह ' ऐ. हि. भा. 3 ले. 25.

90) म. शि. का. ले. 545 पा. 763 ले. 540 पा. 765

म. द. भा. भा. 2 ले. 171 पा. 39

' इतिहास संग्रह ' जालपूर ले. 5

9) अप्रकाशित अरजी बही चं. 4 पा. 6 त 7 जमिंदारी 1788 व तुकोजी होळकरांना विजयसिंगाचे पत्र जालपूर रिकॉर्ड बिल्डारे.

92) ' इतिहास संग्रह ' जालपूर ले. 7

93) डॉ. शिवदत्त दान बरहट ' जालपूर राज्य का इतिहास ' पा. 106

तुकोजींनी जयपूर राज्यातील रामपुर येथे आपली अवणी मे 789 मध्ये केली होती. 94 अथपूरचा राजा सवाई प्रतापसिंगाने भुनको वास्तुदेव गेवईदासा सल्लेखदारी बोलणी करण्यास तुकोजींकडे पाठविले. ' तुमच्या वडिलांनी माझ्या वडिलास जयपूरच्या गाठीवर बांधविले होते. त्या प्रसंगेच मंत्री बाजु घेवून आपण पाटीलबावांशी माझा समेट करून रावा अशी निवेदी केली. 95 खंडणीचा प्रश्न महादजीसोबत संपर्क साधूनच सोडविला जाईल असे स्पष्ट तुकोजींनी त्याला सुनावले.

13) पाटण व मेस्वर्णाच्या पुज्यत होळकरांची कामगिरी -

तुकोजी-महादजीमध्ये वितुष्ट निर्माण झाल्यानं या सत्तीचा फायदा घेवून जयपूर आणि जोधपूर ह्या दोन्ही संस्थानांनी मराठ्यांना खंडणी देण्याचे टाळले. 96 ही विकट परिस्थिती ओळखून महादजींनी तुकोजी व अलीबहादुरासोबत मिळते घेतले. मराठा सैन्यांची विभागणी दोन दिशास केली. मराठी फौजेचा अधिकारी बापू होळकराने शमुची रसद तोडून दोन लढाया केल्या. 97 एका बाजूस बापू होळकर दुस-या बाजूस अंबुजी इंगळे आणि मागे पंढारी असा तीनही बाजूंनी हल्ला केला. पाटणाच्या लढाईत मराठे विजयी झाले. 198

ह्यानंतर मराठा सैन्याचा मार्चा जयपूरकडे वळला हे संस्थान मुख्यात होळकरांचे पण शिंदेचा प्रभाव जास्त होता. 99 5 ऑगस्ट 1790 मध्ये शिंदेच्या सैन्याने अजमेरच्या किल्ल्यास वेढा दिल्याने 100 शिंदेनी अजमेरची कामगिरी स्वतः घेवून होळकरास

94) वि.म.रा.भा.2 ले.33 पा.29

95) ' इतिहास संग्रह ' जयपूर ले. 2 गाडी/सरकार 'पॅरिपन रेव्हर्हेस ऑफ इस्टी' भा.2 पा.25-26.

96) ठाकूर वा.वा. सो.१ भा.१ पा.342

97) ठाकूर वा.वा. हा.३ भा.१ पा.342

98) म.शि.का.ले.574 पा.813 ले.575 पा.816 ले.576 पा.819

पु.रे.का.भा. ले.260 पा.366

' इस्टी ऑफ जयपूर ' पा.428-433

99) ठाकूर वा.वा.हा.३.भा.१ पा.342-343.

100) म.शि.का.ले.579 पा.828

पु.रे.का.भा. ले.274 पा.380

वि.म.रा.भा.2 ले.37 पा.33

मराठा इतर काल ' भा.3 ले.165 पा.172

मेडल्यावर पाठविले.¹⁰¹ मेडल्याच्या निर्णायक युद्धात होळकराच्या कामगिरीमुळे पराक्रमामुळेच मराठे विजयी झाले हे नाकारता येत नाही. हया विजयाचे श्रेय होळकरांनाच द्यावे लागेल की, बोंधननेही महादजींना स्पष्ट कळविले 'तुमचे फौजेकडून काही एक झाले नाही. होळकरांमधील सरनाम -सत्ता तर करोडो रुपयांचा कारखाना बदलाद हावून बदनशा मुखुबधर होता.'¹⁰² पाटणाचे युद्ध 20 जून 1790 व मेडल्याचे युद्ध ता. 10 सप्टेंबर 1790 रोजी होवून रजपूतांचा पूर्ण पराभव झाला. होळकरांच्या हातात पटलेल्या तोफांचीही मागणी गंगाधरराव व रघुनाथरावांनी होळकरांकडे गेली.¹⁰³ त्यामुळे त्याचे ताराज होणे स्थानाविक होते. या दोन्ही युद्धानंतर शिंद्याप्रमाणे होळकरांचा काहीही लाभ झाला नाही. जोधपूर पूर्वीप्रमाणे शिंद्याच्या ताब्यात आले. जयपूर आणि उदयपूर ही संस्थाने पूर्णपणे होळकरांचीच होती. पण युद्धानंतर थोड्या आता शिंद्याची अंकिता झाली होती. त्यामुळे साहजिकच तुकोजी होळकर वृद्धावस्था गेले. या युद्धात होळकरांनी शिकस्त केली. अलीबहादर खपले तरीपण शिंदे एकमेवाद्वितीय झाले. होळकरांची मेहनत मात्र बाधा गेली, आणि हयाच कारणांमुळे तुकोजींनी शिंद्याच्या छावणीतून बापूराय होळकर, काशीराव होळकरांसह आपल्या सर्व सैन्याला परत बोलावून शिंद्याच्या छावणी पासून चार कोसावर आपली छावणी केली. होळकर शिंद्याच्या सैन्यातील तणाव वाढतच गेला आणि अखेर लाखेरीं येथे त्याचा विस्फोट झाला.

14) वाटणी सक्तीचा वाद -

एक वर्ष राजपुताण्यात राहिल्यानंतर ता. 3 जून 1789 रोजी तुकोजी महादजींची मेट मथुरा येथे झाली.¹⁰⁴ हया भेटीत तुकोजींनी/केलेल्या प्रदेक्षाचा आणि लुटीचा

101) ठाकूर च.वा. हो.ह.भा.१ पा.343

102) ठाकूर च.वा. हो.ह.भा.१ पा.343.

द.दि.उ वि. भा. 174

03) ' चंद्रचुड दप्तर ' ले.189 ले.172 पा.172

104) ठाकूर वा.वा. हो.ह.भा.१ पा.332

अर्ध्या हिस्सा मागितला. ¹⁰⁵ यावर महादजींनी आतापर्यंत झालेल्या खर्चाची वाटणी करण्याची अट घातली. ¹⁰⁶ हयावर तुकोजी म्हणालेत ' तुमचा आमचा भाऊभण, एक भाऊ घरी अस्तो, एक कमाई करता, परंतु वाटयास उभयता बरोबर ' ¹⁰⁷ तुकोजींवर हा तर्कवाद युक्तिसंगत नसल्याचा आरोप केल्या जातो, पण तुकोजींचा हा तर्क अगदी बरोबर होता. कारण होळकर शिंदेची जोडी अगदी सुरुवातीपासूनच म्हणजे त्याच्या उदयापासूनच एकत्र कार्य करीत होती. ¹⁰⁸ शिवाय थोरल्या बाजीराव पेशव्यांनी त्यांना (हो.शि.) माळव्याची सनद मिळूच दिली होती. ¹⁰⁹ ता.22 नोव्हेंबर 173 रोजी मल्हारराव होळकर आणि राणोजी शिंद्यांच्या नांवें संयुक्त सरंजाम दिल्याने ते उत्तरेकडील पेशव्याच्या राजवटीचे पहिले मोठे सरंजामदार ठरले. ¹¹⁰

होळकर - शिंदेमध्ये वाटणीचा प्रकार सुरुवातीपासून खालील प्रकारे चालत आला होता. इ.स. 1751-52 मध्ये चौथ्याई सरकार व तीन हिस्से उभयता सरदारांपैकी दीड हिस्सा होळकर व दीड हिस्सा शिंदे इ.स. 1755-56 मध्ये एक हिस्सा सरकार, एक हिस्सा होळकर व एक हिस्सा शिंदे इ.स. 1764-65 मध्ये सरकार सतरा लक्ष, होळकर पाच लक्ष, शिंदे तिन लक्ष तर इ.स. 1769 मध्ये 25 चौथ्याई सरकार, 75 तीन हिस्से सरदार, रु. 37.8.0 होळकर व 37.8.0 शिंदे एकूण 35 कुल रुपये 100 चे हिस्से रसीप्रमाणे ¹¹¹ हयाप्रमाणे वाटणी होत होती.

-
- 105) सरकार फौज, भा-4 प.9
 106) म.न.इ. भा-3 पा. 171
 107) म.व.बा. भा-2 ल. 207 पा. 174
 म.दि. उ वि. भा-2 पा. 186
 108) डॉ. राम ईंगळे पा.87
 109) पे.व.खं.30 ले. 318
 110) डॉ. राम ईंगळे पा.4
 111) ठाकुर बा.पा. हो. इ. भा-4 पा. 324, 325
 पेशवे रकार्ड पेकी.

आहेल्याबाईकडे महादजींनी मदत मागितली त्यावेळी त्यांनी ' भाऊपणापूर्वीपासून कसा कातत आला ? पेंढारी हजार स्वार बोलाविले हे काय ? फौज दहा पाच हजार म्हणाय तर पाठवून देऊ. पूर्वीप्रमाणे थ्याविभाष चालावे. ' 12 थ्याविभाष म्हणजे वर जो वाटणीचा प्रकार सांगितला आहे तसा होता. महादजी शिंदेनी मात्र याचा खुलासा हेतुपुरस्सर टाळला. ' माझी घेतल्यानंतर वाटणीचा प्रकार पाडिला तेव्हा सुभेदारांनी तोफखान्याचा खर्च वाजो घालून बाकी राहिल्याची वाटणी मात्र आम्हास दिली. ' 13 असे महादजी शिंदेनी म्हटले. पुण्यावरून नाना फडणीसही तुकोजींना मदत देत होते. 14

नवीन सुरूलेल्या प्रदेशात उभयता सरदार व पेशवे सरकार अशा तीन वाटण्या होत असत. त्याप्रमाणे इस्माइल बेग, नजबकुलीखान व गुलाम कादर हयांच्या मुत्तखाच्या वाटणीत जो मुलुख शिंदेनी तुकोजींना दिला त्याबाबत तुकोजींनी मातोश्री बाईसाहेबास कळविले की, ' महादजी शिंदेनी 9 लक्ष 2 हजार रुपये उत्पन्नाच्या प्रदेश तुकोजींना देण्याचे मान्य केले पैकी 2 लक्ष 10 हजारच्या बंदुक्तीश्वर व हयाड महालांच्या सनदा करून दिल्या पण हया सनदात सायर व इनामी गाव वजा करून पाडविले. म्हणून आम्ही त्यांना म्हटले की आमच्या महालात दुस-याचा अंमल कसा चालेल ? सायर व इनामी गावसहीत दुस-याचा अंमल कसा चालेल ' सायर व इनामी गावसहीत महाल लावून द्यावेत नाही तर सनदा नकोत. असे सांगून सनदा परत पाठविल्या. त्या महादजींनी ठेवून घेतल्या. 15 यावर अहिल्याबाईचे उत्तर की, ' आधीच वाटणी वाजवीचे म्हणून केली नाही त्यामध्येही मामलतीत दुसरा अंमल राहून नित्य उठून कज्जाच राहिल. त्यास निस्तुक मजूर लावून घेणे ' हया उत्तराने महादजी जे रसलेत ते सनदा त्यांच्याकडेच राहिल्या. 16 आणि नऊ लाखाची निवासेली बायी मात्र हजेतच फिरली.

12) ठाकुर वा.वा. हो. इ. भा-2 पृ. 324

13) व.शि.का. ले. 578 पृ. 794

14) भागवत अ.ना. हो. इ. स. भा-1 ले. 28 पृ. 45
ठाकुर वा.वा. हो. इ. स. भा-1 ले. 298

15) ठाकुर वा.वा. हो. इ. भा-2 पृ. 336

16) ठाकुर वा.वा. हो. इ. भा-2 पृ. 336 - 337

बरील स्पष्टीकरणावरून असे दिसून येते की जिंकलेल्या प्रदेशात होळकरांना वाटा पूर्वापार मिळत आला होता आणि त्यालाच अनुसरून तुकोजींनी महादजीकडे वाटाची मागणी केली होती. ती त्यांची मागणी अयोग्य होती असे बरील विवेचनावरून म्हणता येणार नाही. अहिल्याबाईंनी महादजींना ' पथाविभाग घेलावे ' हयातील खोच लक्षात आणून देऊनही महादजींनी मात्र हेतुपुरस्सर याचा खुलासा केला नाही. तुकोजी होळकर राजकारणाच्या सारीपाटावर उलटसुलट डाय टाकण्यास कमी पडलेत त्यातच कारभाराची सर्वसुत्रे मातोश्री अहिल्याबाईंच्या हातात होती. त्यामुळे तुकोजीराव अहिल्याबाई कडून बांधल्या गेले, आणि पुढेही व्यवस्थेमुळेही तुफाजीरावचे तेव चमकू शकले नाही.

15) तुकोजी-महादजींमधे मतभेद का निर्माण झाले -

तुकोजी आणि महादजी हयांचा कालखंड सरदारी मिळाल्यापासून इ.स. 1766 ते 1794 पर्यंत म्हणजे महादजींच्या मृत्युपर्यंत प्रदीर्घ होता. हया 28 वर्षांच्या प्रदीर्घ काळात प्रथम इ.स. 1769 ते 1772 आणि नंतर इ.स. 1789 ते 1794 पर्यंत म्हणजे केवळ 8 वर्षांचा त्यांच्यात मतभेद होते. परंतु हया मतभेदाचा दुहीचा बोलबाला मात्र जास्त झाला. शिंदे होळकरांच्या मतभेदामुळे मराठाशाहीचा फायदा झाला असे म्हणण्याचे घाडस कुणीही करणार नाही पण हया वेळी सर्वत्र दूही नोंदत असताना इतरांना सोडून केवळ एकालाच घारेवर धरणेही योग्य होणार नाही.

इतिहासकार्य राजवाडे याबाबत लिहितात, ' पेशव्याची सत्ता वाढून आपली सत्ता संपुष्टात येत आहे व शिंदे हया संपुष्टी करणाला मदत करीत आहे हया भितीपोटी मल्हाररावच्या मनात कट्टैतभाव निर्माण झाला. ¹¹⁷ सर जदूनथ सरकार म्हणतात, ' शिंदे

117) राजवाडे वि.का. ऐतिहासिक प्रस्तावना पृ. 52

होळकरांच्या घरात भूमी व भूमी करावाबत इर्ष्यापूर्ण विवाद होते ' 18 ग्रेट डफ लिहीतो, ' शिंदे होळकरात परस्पर इर्ष्या व वदेशाची भायना आतापर्यंत लपली होती, तिचा उद्रेक होऊन त्यांनी खुले युध्द सुरुकेले. ' 19 तर सरदेसाईचे म्हणणे ' शिंदे-होळकरांच्या वैरामुळे मराठेशाहीचे नुकसान झाले पानिपतचे संकट त्यामुळे उद्भवले आणि याच तेढीने शंवटी मराठेशाहीचा अंत झाला. ' 120

होळकर-शिंदे मतभेदाचा प्रकार इतिहासकार इतका जास्त करतात त्याअर्थी एक गोष्ट नक्कीच खरी की होळकर-शिंद्याच्या तोड्याची जबरदस्त पराक्रमी आणि दिर्घकाळ टिकलेली जोडी संपूर्ण पेशवाईत दुसरी कोणतीच झाली नसावी. 121

तुकोजी आणि महादजीमधे सर्वप्रथम नजीबखान आणि झबेताखाना वरून इ.स. 1769 ते 1772 हया काळात मतभेद निर्माण झाले. शिंदे व नजीबखानातील तेढ ता. 4 मार्च 1789 रोजी बुलामकादरला ठार मारल्यानंतरच संपली. मराठ्यांचे राजकीय सुत्र शत्रुवर नियंत्रण ठेवून चौदाई वसूल करण्याचे हेतू शत्रुपेक्षा आपली साधने अपूरी असूनही आपणच त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ गाहोत हे दाखविण्यातच मराठ्यांनी धन्यता मानली. होळकरांनी थोरल्या बाजीरावप्रमाणे मझळ मार्ग स्वीकारला. तर शिंदे चिमाजी आप्पाप्रमाणे जहाल मतांचे खंदे पुरस्कर्ते होते. याभाबतीत सरदेसाई म्हणालात, ' होळकराची भित्त सलुखाच्या बोलचालीवर व मनीसी काव्यावर होती तर शिंद्याचा स्वभाव शत्रुवर स्मोर धाव घालण्याचा होता. 122 वासुदेव शास्त्री होळकरांच्या धोरणाचे समर्थन करतात. 123 थोरल्या मध्यवराच पेशव्यांच्या मृत्युसोबतच

118) सरकार, फॉल भा. 4 पा. 79

119) ग्रेट डफ भा-2 पा. 180

120) म.रि.उ वि. भा. 1 पा. 94

121) सरदेसाई, नानासाहेब पेशव्यांचे चरित्र पा. 85

122) म.रि. म.वि. भा-3 पृ. 127

123) नाना फडणीसांचे चरित्र पा. 140

त्यांच्यातील मतभेद संपले. शिंदे-होळकरांतील मतभेद संपले पण माधवरावांच्या मृत्युनंतर मात्र खुद्द पेशव्यांच्या घरातच पेशवे पदाकरिता बृह युद्धाचा भडका उडाला इ.स. 1788 पर्यंत त्यांच्यात मतभेद नव्हते.

हयानंतर तुकोजी-महादजींमध्ये इ.स. 1789 मध्ये मतभेदाला पुन्हा सुरवात झाली.

महादजींची स्थिती डी. बायनच्या प्रशिक्षित पाश्चात्य फौजेमूळे आणि आंग्रच्या तोफा बंदूका व दारुगोळ्याच्या कारखान्यांमुळे मजबुत झाली होती. द्रव्यबळ, मनुष्यबळ आणि बुद्धीबळांनेही ते प्रबळ होते. महादजींच्या उत्कर्षामूळे नानांच्या भनात इर्षा व होळकरांच्या मनात भत्सर निर्माण झाला.¹²⁴ उत्तरेतील राजकारणाच्या वर्चस्वावरून हयांच्यात परत मतभेद निर्माण झाले. आणि नाना फडणीसांनी स्वतःच्या स्वार्थाकरिता याला खतपाणी घातले. नाना फडणीसांनी महादजींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तुकोजींना हाताशी धरले. वासुदेवशास्त्री खरे लिहितात. ' दोघोंपैकी कोणातरी एकास नेहमी आपले लग्नामी लावून ठेवावे. याप्रमाणे मसलत योजून तिच्याच अनुरोधाने नाना आम्हरणात वागत गेले.'¹²⁵ तुकोजींचा उपयोग स्वतःचे पद सत्ता टिकविण्यासाठी नियंत्रण व संतुलनाकरिता नानांनी केला. शिंदे-होळकर युतीचे महत्त्व अहिल्याबाईंना कळले ते नानांना कळले नसेल असे म्हणता येणार नाही पण केवळ स्वतःच्या स्वार्थासाठी नानांनी त्यांच्यातील मतभेद कायम ठेवलेत. हया मतभेदाचा परसोच्च बिंदू म्हणजे ता. 1 जुन 1793 रोजी झालेला लाखेरीचा संग्राम होय. हा संग्राम कारस्थानपटू नाना फडणीसांनी आपले पद व सत्ता कायम ठेवण्यासाठी योजलेल्या मसलतीचा दृश्य परिणाम होता. 12 फेब्रुवारी 1794 रोजी महादजींचा मृत्यु होताच मतभेद संपलेत. दौलतरावांच्या कारसंदारीला सर्वप्रथम मान्यता देणारे तुकोजीरावच होते.

124) सरकार, फॉल भा-4 पा. 76

125) नाना फडणवीसांचे चरित्र पा. 49, 137

शिंदे होळकरात मतभेद असले तरी रघुनाथरावाच्या रागापासून महाररावानेच महादजींचा बचाव केला. महादजींनी अहिल्याबाईंचा बचाव केला. तर दौलतरावांच्या वारसदारीला सर्वप्रथम मान्यता तुकोजींनीच दिली. दोन्ही दौलतीचा भाऊपणा ते विसरले नाहीत आणि म्हणून त्यांची नत दाभाडे, भोसले, ओंग्रे, गव्यकवाडाप्रमाणे झाली नाही. आपसात भांडले तरी परक्याचा प्रवेश मात्र त्यांनी होऊ दिला नाही एवढा विवेक त्यांना शेवटपर्यंत नक्कीच होता.

शिंदे होळकरात काही काळ मतभेद असले तरी लाखेरीचा प्रसंग सोडून त्यांनी खुला संघर्ष केला नाही. राष्ट्रच्यापि संकटाच्या वेळी मतभेद विसरून ते मराठे शाहीसाठी झटले. शेवटचा संघर्ष इंग्रजांसोबतच करावा लागणार हे ओळखून महादजींनी सर्वप्रथम पाश्चात्य लष्करी पद्धतीचा अंगीकार केला. तुकोजींनी त्यांचे अनुकरण केले पुढे त्यांनी परस्परांचे खून पाडले नाहीत. शत्रुची मदत घेतली नाही. शत्रुला मिळून मराठे शाहीवर आघात केला नाही. सरदारात गट पाडून मराठा संघ फोडला नाही आणि मराठेशाही महापहीटाकली नाही. एकनिष्ठतेच्या बाबतीत ते खताजी घोरपडेचे वारसदार होते. मराठेशाहीच्या रक्षणासाठी अश्वरथ. त्यांनी जीकचे रान केले. उत्तरेच्या राजकारणाची घुरा शेवटपर्यंत त्यांनी समर्थपणे आपल्या खांद्यावर पेलली. कठोर टिकाकारांसाठी त्यांचे हे गुणवैशिष्ट्य नाकारता येणार नाही.

प्रकरण - ६

प्रकरण 6 वे

तुकोजी होळकर आणि राजस्थान

- 1) लासलोटच्या युद्धात माथार
- 2) तुकोजी होळकराचे उत्तराधिके महाराणी सिद्धिबाई भवतीस प्रयाण
- 3) तुकोजी होळकर राजस्थानात
- 4) राजपुताण्यातील राजकारण
- 5) तुकोजी - महाराणी भेट - वि. 3। जुलै 1789
- 6) नारो बघेल राजेकर प्रकरण
- 7) पाटणच्या युद्धाकडे वाटचाल
- 8) पाटणचे युद्ध - दि. 20 जून 1790 बापु होळकरांचा पराक्रम
- 9) काशीराज होळकर कामगिरी
- 10) मेडल्याचे युद्ध व तुकोजी होळकर - दि. 10 सप्टेंबर 1790
- 1 सैन्यरचना
- 2 रोड्खवासत्राचे प्रकरण - तुकोजी होळकर
- 3) तुकोजीचे राजपुतान्यातील अन्य विजय
- 4) गोपाळरावांची आगळीक
- 5) बमसत्राचा छापा - 8 ऑक्टोबर 1792
- 6) लाखेरीच्या युद्धाकडे वाटचाल
- 7) अहिल्याबाईकडून तुकोजी होळकरास सैनिक मदत
- 8) संतप्त होळकर
- 9) महाराज होळकरांचा अभिमान
- 20) लाखेरीचे युद्ध दि. 1 जून 1793
- 21) होळकरांच्या चुका
- 22) युद्धाचे परिणाम

- 2 -

- 23) साखेरीच्या युद्धाची कारणे - यैनल्याची सुरवात
- 24) महादजी उत्तरेत
- 25) अहिल्याबाईकडे महादजीची मदतीची पाचना
- 26) तुकोजीचे उत्तरेत जागमज
- 27) तुकोजी-महादजी मध्ये तेंद
- 28) तुकोजी राजपुतान्यात
- 29) तुकोजी आणि राजपुतांची नीती
- 30) तुकोजीची मादणीची बायली
- 3) तुकोजीचे सहकार्य
- 32) महादजी हिंदच्या घुफा
- 33) महादजी दक्षिणेत परत
- 34) पेजल्यांचे घोरप
- 35) अहिल्याबाईंना संवर्ष पाहिजे होता काय ?
- 36) संवर्ष तुकोजींना पाहिजे होता ?
- 37) संवर्षाचे मुळ कोणते ?
- 38) तुकोजीराज बाबा फडणीसांच्या कलाने कां वागले ?
- 39) तुकोजीराज उत्तरेतून परत -
- 40) नवीन मोहिमेवर होळकरांची नियुक्ती
- 41) तुकोजींची शेवटची कामगिरी - खडपांचे युद्ध
- 42) सवाई माधवरावांचा मृत्यु
- 43) तुकोजींचा मृत्यु - ता 15/8/1797

XXXXX

प्रकरण - 6 वे

तुकोजी होळकर आणि राजस्थान

1) लालसोटच्या युद्धात माघार -

दि. 28 जुलै 1787 रोजी लालसोट या ठिकाणी महादजी शिंदेना माघार घ्यावी लागली. हया माघारीमुळे लालसोटवरील दुसरे पन्निपत होण्याची वेळ आली होती. महादजी शिंदेच्या लालसोटवरील हया माघारीमुळे मराठ्यांच्या शत्रुना फायले आणि मराठ्यांचे सत्ता दिल्लीतून समुळ नष्ट करण्याचे प्रयत्न गुलाम कादर याने सुरु केले. गुलाम कादरने जवसगडापासून गढमुक्तेश्वर पर्यंतच्या प्रदेशावर आपली सत्ता स्थापन दिल्लीकडे मोर्चा बळविला.¹ लाडोजी देशमुख आणि शहानिजाबुद्दीन हयांनी त्याच्या प्रतिकाराचा प्रयत्न केला पण त्यांचा टिकाव न लागल्याने दि. 24 ऑगस्ट 1787 रोजी त्यांनी दिल्लीतून पळ काढला. गुलामकादरने असहाय्य बादशहा कडून दि. 5 सप्टेंबर 1787 रोजी मिरबक्षी हे पद प्राप्त केले.² हयानंतर इस्माइल बेगने आठ-यावर 16 सप्टेंबर 1787 मध्ये अधिकार मिळवून किल्ल्याला वेढा दिला, परंतु महादजी शिंद्यांचे सरदार लखबाबदा बक्षी आणि रायजी पाटलांनी इस्माइल बेगचा प्रतिकार मोठ्या धैर्याने केला पण त्यांचा पराभव झाला.³ उत्तरेच्या राजकारणात मराठ्यांच्या झालेल्या पिछेहाटीमुळे महादजी शिंदेनी पुण्यास नाना फडणीसांना पत्र पाठवून त्वरीत सैन्याची ब रकमेची मागणी केली.⁴

-
- 1) अप्रकाशित फॉरिन सिक्क्रेट डिपार्टमेंट दि. 17 सप्टेंबर 1787 नं. 32 (दिल्ली)
 2) दि. म. रा. ले. 228 फ. 195-96 ले. 230 पा. 198-200
 पु. रे. फॉ. भा-1 ले. 166 पा. 243 ले. 174 पा. 256
 3, अप्रकाशित फॉरिन सिक्क्रेट डिपार्टमेंट दि. 20 ऑक्टोबर 1787 नं. 33 (दिल्ली)
 4) म. शि. का. ले. 505 पा. 699 ले. 507 पा. 701 ले. 508 पा. 701
 ले. 509 पा. 702
 पु. रे. कॉ. भा-1 ले. 303 पा. 284 ले. 204 पा. 287
 शि. रा. भा-1 ले. 126 पा. 56

2) तुळोजी होळकरांचे उत्तरेकडे महादजी शिंदेच्या मदतीस प्रयत्न -

महादजी शिंदेची ही पत्रे पुण्यात नाना फडणीसांना ऑगस्ट 1787 मध्ये मिळाली ⁵ नाना फडणीसांनी महादजी शिंदेच्या मदतीकरिता सुभेदार तुळोजी होळकर आणि अलीबहादूर यांना पाच लाख रुपये आणि सैन्यासह उत्तरेकडे पाठविले ⁶ प्रथम अलीबहादूराला दि 8 सप्टेंबर 1788 रोजी नाना फडणीसांनी महादजी शिंदेच्या मदतीस उत्तरेकडे रवाना केले. ⁷ तुळोजी होळकर जाफगाववरून फेब्रुवारी 1788 ला मिरजुन दि 20 एप्रिल 1788 रोजी महेश्वरास येऊन दाखल झाले ⁸ येथेच तुळोजीरावांची आणि अलीबहादूरांची एकमेकांसाठीच भेट झाली ⁹ मानांशी अहिल्याबाईंनी त्या उभयतांना मेजवानी देऊन मान वस्त्रे दिली. ¹⁰

5) सरदेसाई चौ. स. एन. एच. एम. भा-3 पा. 158

6) सा. ऐ. ले. भा-1 ले. 166 पा. 156
म. शि. का. ले. 514 पा. 710-11 ले. 515 पा. 711

7) अप्रगणित मे. स. डे. कां. क्रं 82 फा-2 पत्र क्रं. 93 पुणे
म. शि. का. ले. 509 पा. 702
शि. रा. भा-1, ले. 125 पा. 55-56

अप्रगणित पाटीलबाबांचा आग्रह यामुळे मसलतीस अनुमोदन दिले कारण त्या सरकारत साबकरांचे देण्याचे पैच अस्तित्वात फक्त लाख रुपये साबकाराची कलल तसे बाबुन तरतुद नसत फौजवाना करवावयाची त्यास बोर्दामुळे फौज सबकार जमा होणार नाही यस्तुव अलीबहादूर यास श्रावण मासी कोहर काडीले (मे. स. डे. कां. क्रं 82 पत्र 3 पत्र क्रं 93 पुणे,

8) भागवत अ. ना. हो. इ. सा भा-1 ले. 7 पा. 23

9) भागवत अ. ना. हो. इ. सा. भा. 1 ले. 7 पा. 23

10) ठाकुर भा. फा. हो. इ. भा-1 पा. 326

भाये क्रं 2 ले. 35 पा. 53

भागवत अ. ना. हो. इ. सा. भा. 1 ले. 1 पा. 21

डॉ. अंधारे स. शि. पा. 30

सालसोट ह्ये महादजी शिंदेचा पराभव झाल्यामुळे राजपुताण्यातील सर्व सभपुत राजे एकत्र होऊन त्यांनी मराठ्यांचा राजस्थानातील राबळ नशिला करण्याची प्रतिक्रिया केली ह्या प्रतिक्रियेबाबत रावपूर, सवाई, मुंदी, लोटा, निवाहडा, जायक इत्यादी ठिकाणचा मराठ्यांचा अधिकार राजपुतांनी संपुष्टात आणला. ¹ तेव्हा मातोश्री अहिल्याबाईंनी अबाजीपत आणि राव रणछोड ह्यांना सैन्यासह प्रतिकाराला पाठविले या संदर्भात अबाजीपत मारल्या गेले. ²

यावेळी तुकोजी होळकर तसेच राजस्थानातील जाहा ईंदोर आणि महेस्वर याठिकाणीय पयस घेऊन घालविले. ³ उत्तरेतून महादजी शिंदेची लवकर पोहोचण्याविषयीची पत्रे वारंवार येत होती. तुकोजी होळकर आणि अलीबहादूर सरदार महादजीच्या मदतीस येत गेला तुकोजी व अलीबहादूर येवाडत गेले परिणामी इस्महाल बेग व गुलाम कादर यांनी येथे 18 जुलै 1788 रोजी दिल्ली जिंकली. ¹³ बादशाह फाहमाखाने आणि राजस्थानावर खूप अत्याचार केले. ¹⁴ बादशाह शहाआलम हयाला ठाड्यावरून खोली जेवून त्याचे ओठे फोडले ¹⁵

1.) ठाकुर वा. वा. सो. इ. भा-1 पा. 327

म. वि. उ. वि. भा-3 पा. 141

2.) ठाकुर वा. वा. सो. इ. भा-1 पा. 327

3.) म. वि. वा. सो. 533 पा. 742

ह्याने वगैरे या येथल्याची वळार पा. 132, 133

4.) म. वि. वा. सो. 530 पा. 738

पु. रे. कॉ. भा. 1 से 227 ते 236 पा. 310 ते. 324

5.) म. वि. वा. सो. 533 पा. 742 से. 537 च 746

म. वि. वा. भा-2 से. 181 पा. 149

३) तुकोजी होळकर राजवण्यात -

तुकाजी होळकर महाम्बराहुन निघून जुलै १७८८ मध्ये चिन्नीडजवळ आधील या ठिकाणी घेऊन पोहचले. तेथेच तुकोजी आणि अलीबहादरांची भेट झाली. तुकोजी सोबत त्याचे दिवाण नारो गणेश, वकील पाराजीपंत शिंद्यांचे सरदार अंबुजी इबळे आणि काशोबाब होळकर ही मंडळी होती. पुण्याहून आदेश येईपर्यंत तुकोजी आणि अलीबहादर काहीच करायला नय्यर नव्हते. त्यामुळे राजपुतांनी महादजी शिंदेला महत्त्व देणे फकीर केले. राजपुतांनी पुणे दरबाराशी पत्र व्यवहार करून तुकोजी होळकर आणि अलीबहादरांना हाताशी धरण्याचा प्रयत्न केला.^{१६} हया विषयी कृष्णाशी जवळून लिहिलेला 'जैपूरवाल्याशी पत्रांचे भिजोसिंगाशी आतून स्नेह झाला आहे.^{१७} जोधपूर व जयपुरच्या वकीलांनी तुकोजींची भेट घेतली. सुभंदार तुकोजीराव उदयपुराजपळ आल्याचे कळताच राणा भिमसिंगाने आपला वकील पाठविला.^{१८} त्याचप्रमाणे कृष्णगडकर, कोटेकर, जोधपूरकर, जयपुरकर वगैरे राजेरजवाड्यांचे वकील तुकोजी आणि अलीबहादरांना भेटले. मारवाडी आणि जयपुरवाले हयांच्याशी त्याचे वचन कथन पक्कं झाले की, आम्ही सारे एकत्र होऊन तुम्हास (होळकरास) हिंदुस्थानचे महत्त्व करितो. तुम्हां आम्ही बिलान शिंद्यास काढून देऊ.^{१८}

अलीबहादरास मुखन्यार करून सुभंदारास आपल्याकडे घळबुल घेऊन पाटीलबावांशी लढवावे. याचच घडून समारा पाहता. असा विचार राजपुतांनी केला होता.^{१९}

१६) अग्रकांशेत मे.सं.वे.को. क्रं. ८२ फा.३ पत्र क्रं. १ पुणे

१७) 'इतिहास संग्रह जोधपूर' ले. ४
म.दि.उ.वि. भा.३ पा. २४६
म.द.भा. भा-१ व २ एकत्र ले. १७१ फा. १३९

१८) म.शि.का. ले. ५४६ पा. ७६५ ले. ५४५ पा. ७६३
म.दि.उ.वि. भा-३ फा. २४६, २४७
म.द.भा. भा-१ व २ एकत्र

१८-१) म.द.भा. भा-१ व २ एकत्र ले. १७४ पा. १४१ ले. १७१ पा. १३९

१९) म.शि.का. ले. ५५५ पा. ७८०-८१
'इतिहास संग्रह' जोधपूर फा. १२२

4) राजपुताण्यातील राजकारण -

विजयसिंगाने महादजी विरुद्ध संघ स्थापण्याचा अतोनात प्रयत्न केला त्याने पन्नाषातील शिवाजी संपर्क साधून महादजी शिंदे विरुद्ध त्यांचे मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला ²⁰ परंतु त्यात त्याला यश आले नाही.

तुकोजी होळकर आणि महादजी शिंदे मध्ये उत्तर भारताच्या प्रतिनिधित्वाच्या प्रश्नावरून खेद निर्माण झाली होती. हयाचा फायदा घेऊन तुकोजी होळकराना महादजी शिंदे विरुद्ध भडकाविण्याचा प्रयत्न विजयसिंगाने केला. ²¹ इतकेच नव्हे तर महादजी शिंदेला उत्तर भारतातून बाहेरून देण्याविषयीही लिहिले ²² तुकोजी होळकर आणि महादजी शिंदेचे व्यक्तिगत कितीही मतभेद असले तरी शेवटी ज्यांच्याही समोर मराठे झाले ते हितच सदैव तोपर्यंत महत्वाचे होते शिवाय मराठ्यांकडून अजमेर विजयसिंगाने जिकुन घेतल्यामुळे तुकोजीराव नाराज होते ²³ हयामुळे तुकोजीनी विजयसिंगाच्या हया प्रस्तावाकडे लक्षच दिले नाही ²⁴

राजपुताण्यात तुकोजी आणि अलीबहादर या दोघांनाही वाटत होते की आपी राजपुताण्यातील राजकारण पूर्ण करून मगच महादजी शिंदेच्या मदतीला जावे परंतु ही त्यांची फार मोठी चुक ठरली तुकोजींचे सल्लागार व दिव्यज नारो गणेश म्हणाले की, प्लोवतीही जेष्ठ फारमयाची असल्यास अश्लेष्याबाईंना पिचारून करुची जेव्हा करून सरकारचा शब्द खाली पडणार नाही, आणि तुमचेही कल्याण होईल ²⁵

20) इतिहास संग्रह जोधपूर

21) म.शि.का. खे. 545 पा. 763 ते 546 पा. 765
म.द.ना. भा-2 खे. 171 पा. 139
' इतिहास संग्रह ' जोधपूर खे. 5

22) अप्रकाशित अरजी वही नं. 4 पा. 6 दि. 7 जानेवारी 788 चं विजयसिंगाचे तुकोजी होळकरांना पत्र (जोधपूर रेकॉर्ड बिकानेर)

23) ' इतिहास संग्रह ' जोधपूर खे. 7

24) डॉ. शिववत्त वान वाटवट ' जोधपूर राज्य का इतिहास ' पा. 06

25) ठाकुर प्रा. का. ही. इ. भा-1 पा. 331
म.व.का. भा 1 व 2 एकत्र खे. 171 पा. 139

सन १७८८ च्या नोव्हेंबर महिन्यात धिमसिंगाचे कारभारी त्यांचे कबीले होळकरांच्या प्रहारीत (महालात) दाते परंतु २००० सैन्य पाठवून निंबाहेड्याकून धिमसिंगाचे कबीले महादजी पोटे घेऊन गेले २६ यापुढे तुकोजी होळकर, महादजी पोटे आणि अहिल्याबाईत वितुष्ट निर्माण झाले तुकोजीराव परत अस्थिर झाले २७

तुकोजी होळकरांनी जयपुर राज्यातील रामपुरा येथे आपले छावणी इ.स. १७८९ च्या मे महिन्यात केली २८ तुकोजीकडील पंढा-यांनी जयपुर राज्यात नातधुल केली. जयपुरचा राजा सवाई प्रतापसिंगाने तुकोजी होळकराकडे मुन्शी वासुदेव भोविलदासा पाठवून सल्लोख्याचे बोधने केले. 'तुमचे वडील (मल्हारराव होळकर) यांनी माझे वडील (मधोसिंग) यांची आज्ञा घेऊन जयपुरच्या गादीवर माझ्या वडिलांना बसविले होते त्याप्रमाणे आपण माझी आज्ञा घेऊन पाटीलजायांशी शांता समेट करून घ्या' अशी किंती तुकोजींनी केली. २९ काचयेळी प्रतापसिंगाने आपल्या मुन्शीमार्फत स्पष्ट केले की 'तुम्ही जर जयपुर व जोधपूर कडे दुर्लक्ष करून दिल्लीवर राज्य करणार असाल तर ते शक्य होणार नाही' ३० तुकोजी होळकरांनी त्यांना सोबितले की 'होळकरांची खंडणी अशी या शिवाय तोंग तळा परत द्या. नजफखानाच्या मदतीने जयपुरच्या राजाने तोंगतोड्याचा प्रदेश इ.स. १७८० मध्ये मराठ्यांकडून रामपुरासहीत स्विकार केला होता खंडणीचा प्रश्न महादजी शिंदे सोबत संपर्क साधल्यावरच सोबितला येईल असे तुकोजींनी त्याला कळवले

26) ठाकुर वा.वा. हो.इ.भा-१ पृ. २५१, ३३१

27) ठाकुर वा.वा. हो.इ.भा-१ पृ. २५१, ३३१

28) दि. म. उ. भा-२, खे. ३३, पृ. २९

29) 'इतिहास संस्कृत : जोधपूर' ले. १२
जोशी/सरदार 'पश्चिम रेशिड्स ऑफ मराठा हिस्ट्री' भा. २ पृ. २५, २६
म. इ. वा. भा. १, पृ. २ एकत्र ले. १७९ पृ. १४६-४७

30) म. इ. वा. भा. १, पृ. २ एकत्र ले. १७९ पृ. १४६-४७

सुबेदार तुकोजीराव मेवाडफळे अस्ता त्यास त्वरित निवृत्त घेण्यासाठी निवाडीजी पत्रे महादजी शिंदेनी त्यांना पाठविली.³¹ याचवेळी गुलाम कादर व इस्माइल बेग सामर्थ्य फुट पावून इस्माइल बेग महादजी शिंदे यांना घेऊन मिळाला.³² तुकोजी होळकर निर्णय घेण्यास असमर्थ असल्याने उशीर दिवस मात्र घालपित होते. एखाद्या मोठ्या मोर्देमेल सामील होऊन एखादी मोठी कामगिरी करून दाखविण्याची संधी फुटाटच वाया घालवीत होते. लहान लहान लक्षाया शिक्कण्यातच त्यांचे दिवस जात होते.³³ तुकोजींनी यावेळी अहिंसाबाईफळे रक्षणेची मागणी केली. त्यांनी तुकोजींना मिश्रीब पाहुनच रक्षणेची सरकाराई करून पाठविण्याचे ह्मण्ट कळविले.³⁴

5) तुकोजी-महादजी भेट - दि. 31 जुलै 1789

यावेळी महादजी शिंदेची छावणी मथुरेला होती. तुकोजी होळकर दि. 31 जुलै 1789 रोजी मथुरेला पोहचले.³⁵ महादजी शिंदेनी निमाहेडाच्या बाबंतीस गोष्ट नमते घेतले. तिथानी एकविचारे करून कार्य करण्याचे ठरले.³⁶ त्यांची आणि महादजी शिंदेची अत्यंत प्रेमान भेट झाली. जयपुरचा वकील मथुरेला महादजी शिंदेला भेटून ठरले की, पूर्वी ठरल्याप्रमाणे 65 लक्षांपैकी 18 लक्ष रुपये जयपुरकरांनी महादजी शिंदेला द्यावे. 5 लक्ष जस्त देवून एकूण 23 लक्ष रुपये द्यावे. पण जोधपुर करांशी तह होईपर्यंत हा लक्ष ही होणार नाही.

-
- 31) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा 1 पा. 33
म. इ. वा. भा. 142 ले. 174 पा. 41
- 32) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा 1 पा. 331
- 33) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 332
- 34) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 332
म. इ. वा. भाग 1 व 2 एकत्र ले. 178 पा. 145, 146 ले. 179 पा. 146-47
- 35) म. शि. का. ले. 560 पा. 789
सरदार फौज भा 4 पा. 2
- 36) डॉ. रघुवीरसिंह 'हिस्ट्री ऑफ जयपुर' पा. 424
ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 332, 333

तुकोजी होठकराचे पूर्ण समर्थन हयादेली महादजी शिंदेंचा मिळाले होते इ स 738 89 मध्ये परिस्थिती बदलून महादजी शिंदेंची स्थिती मजबूत होऊ लागली होती लालसोटच्या रणांगणातून माझार घेतांना शिंदेंत राहिल्यास जयपुर आणि जोधपूरच्या राज्यकर्त्यांना धुळीस मिलाविण्याची अपेक्षा महादजींनी घेतली होती.³⁷ हयामुळे जोधपूर व जयपुरच्या सत्तांशी तुकोजीराव व अलीबहादरांच्या छावणीत जाऊन अक्षरशः विनवण्या केल्या की, ' कसेही करून महादजी शिंदेंनी आमचा समझोता करून द्यावा ' ³⁸ परंतु हया विनवण्यांचा काहीही परिणाम झाला नाही

6) नारो गणेश रांसेकर प्रकरण -

तुकोजीवर मायेन्ती महादजी शिंदेंचा प्रभाव होता. इ स 1790 मध्ये नारो गणेश रांसेकराचे प्रकरण उद्भवले. गंगाधर चंद्रचुडाच्या पश्चात मातंगी अहिल्याबाईंच्या शिफारसीने नारो गणेश रांसेकर कारकुनाचे कारभारी झाले,³⁹ सवकरच त्यांनी तुकोजीरावावर आपली छाप पाडली. तुकोजीरावांना लागू फज्जीलांच्या विलय्य मोरोबा दावा कडे याच नारो गणेशांनी मदतिले होते.⁴⁰ उत्तर हिंदुस्थानात तुकोजीरावसेषेत नारो गणेश ही होते, अलीबहादरांनी म्हटल्याप्रमाणे नारो गणेशांचा व महादजी शिंदेंच्या रंगात रंग मिळून नेला नारो गणेश संवसू होठकराचे आणि मुखत्यार शिंदेंचे असा प्रकार होऊ लागला. कळ लावण्यात कधी कसूर होत नसे.⁴¹ मुलखाच्या नाटणीत हा प्रकार प्रकर्षाने जाणवला शेवटी त्यांच्यावर चौक्या असून राखेचे तोबरे तोंडास लावून हत्तीच्या शृंखला मानेवर पडल्या

37) अप्रकाशित अखबारात पृ. 43 (खतमऊ)
दि म रा. भा ले 235 पा 204

38) आचार्य के.ए. ' मराठा राजपूत रिलेशन्स ' पा. 341

39) ठाकुर वा. वा. हो इ भा 2 पा 340

40) ठाकुर वा. वा. हो इ भा. 2 मराठी दप्तर क्र. 3 ले. 156 पा. 160

41) ठाकुर वा वा हो इ भा 2 मराठी दप्तर क्र 3 पा 340 म रि 3 वि भा 2 पा 21

नगरी बणेशांनी तीस लाख रुपये भरले पण सुभेदार एक कोटी करून हुलेलात 42 शेयटी नगरी बणेशांनी आत्महत्ये केली हया प्रकरणाचा नवव्या फार होऊन ते संबध वर्षभर चालले. हया प्रकरणासुळे सध होळकरांच्या हस्तीला घेवता तर बसताच शिवाय पदरात काही कायमचा साभाही पडला नाही. 43

7) पाटबच्या पुण्याकडे पाठवला

सैन्याची तयारी पूर्ण झाल्यानंतर मार्च 1790 मध्ये मराठ्यांची एक छोटी फौज रजपूतांविरुद्ध रवाना झाली दुसरी घेना अलवरच्या विजेने गेली तर तुफानी होळकरांची फौज काशीराव होळकरांच्या नेतृत्वाखाली शिखांविरुद्ध रवाना झाली

शिखांनी राबेखान बाईना सतलज येथे रजपूतांच्या योजनेप्रमाणे अडकवून ठेवले होते 44 तुफानी होळकरांचेर शिख, पानिपत आणि मेवाडची जबाबदारी होती. काशीराव होळकर 10 ते 12 हजार घोडदळ आणि पायदळासह मेवाडच्या प्रदेशातून जात असताना मेवाड्यांनी काशीराव होळकरांच्या काही माज्झाना लुटून घेऊ आणि उंच पळविले. काशीराव होळकरांनी त्याचा परगणा जिंकून तेथे आपला गंगल बसविला हथानंतर काशीराव होळकरांनी शिख आणि रोहिल्यांशी सामना देण्याकरीता बाळाजी इंगळे हयांच्या बरोबर पुढे चाल केली 45 शिख आणि रोहिले त्यांच्या भीतीने पळत गेले हस्माइल बेगाने सैन्य पाठवून मेवाडमधील होळकरांचे ठाणे उध्वस्त करण्याचा हुकूम दिला होळकरांकडून

-
- 42) ठाकुर बा.बा. हो.इ.भा. 8 मरछी बन्तर क्र.3 पा. 341 म.स.स. ले. 586 पा.8 2 म.दि.3 मि. पा. 22 म.द.बा.भा.1 म.2 एकर ले. 208 पा. 175
- 43) ठाकुर बा.बा. हो.इ.भा. 2 पा. 341 म.द.बा. पा. 1 म.2 एकर ले. 208 पा. 175 म.दि.3 मि.भा.2 पा. 22
- 44) ठाकुर बा.बा. हो.इ.भा. 1 ले. 263 दि.म.रा.भा.1 ले. 190 पा. 170 ले. 381 पा. 311 जोशी/सरकार भा.2 पा. 29, 33 म.शि.का. ले. 570 पा. 805 ले. 571 म. 806
- 45) दि.रा.भा. 1 ले. 226 पा. 1 3, दि.म.रा.भा. 1 ले. 388 पा. 3 5 दि.म.रा.भा.2 ले. 30 पा. 34 ठाकुर बा.बा. हो.इ.भा. भा.1 ले. 223 जोशी/सरकार भा.2 पा. 30

गोपाळदय हरी नमस्कार पदगणा लळवित होते गोपाळराव हरी परगणा हस्तगत करणार एवढ्यात योगल सैन्यांनी त्यांना जिणे मारले इस्पार्टस बेग तुकाजी होळकरात ही मत्तभेद निर्माण झाले रजपुतांविकरुद्ध बळवंत सहास्रिय अल्पलकर हयाभा रेवाडीच्या दिशेने अलीबहादरांना पाठविले ⁴⁶ वरतपूरचा जाट राजा रणसिंहसिंग मराठयांना येऊन मिळाला म्हणून जयपुरकरांनी रणजिगीरंगाच्या मुसावर ठरण्याचा करार केला. ⁴⁷ हयावेळी बापू होळकरांची मुबकाम जाटवाठ्यात गोवर्धन येथे होता. त्यांना इस्माइल बेगाकडे जाण्याची आज्ञा झाल्यामुळे अखेर वडे प्रस्थान करून शिंद्यांच्या फौजेत सामील झाला ⁴⁸ मराठयांचे सैन्य पाटणजवळ पोहचून त्यांनी पाटणच्या पूर्वेस आठ मैलावर आपली कवची केली. ⁴⁹ विठ्ठल बाजूला शटोड कछया आणि मिर्जा इस्मइलच्या सैन्याने पाटणनाक्या पूर्वेला दोन मैलावर आपले मोर्चे लावले. हया सैन्यात नेत्रवाचा आणि उद्देशाचा पुर्ण अभाव होता ⁵⁰ तुकाजी होळकर, सिक्की विठ्ठल शंभुजी इमळे आणि राजेखान भाईंनी युध्द टाळण्याकरीता शेटच प्रस्थल केला पण अजमेरच्या प्रश्नापस्तन मराठे आणि रजपुत हयाच्यातील बोलणी फिरवटली ⁵¹ खंडजी दयानाबतशी वांन्ही सस्थाने राळाटाल करू लागली महादजी शिंदेनी कळवेळ ओळखून तुकाजीराव आणि अलीबहादुरांसोबत मिळते वेतले होते. ⁵²

46) दि.म.रा. भा.2 ले. 22 पा. 20

शि.उ.भा. भा.1 ले. 202 पा. 99

47) दि.म.रा. भा.2 ले. 22 पा. 20

48) ठाडुर वा.व. हो.इ.सा. भा.1 ले. 223

49) म.शि.वा. ले. 573 पा. 813. पु.रे.वर्ग भा.1 ले. 250 पा. 366 - 367
'चंद्रकुंड दप्तर' ले. 76 पा. 80

50) दि.म.रा. भा.2 ले. 11 पा. 80

'हिस्ट्री ऑफ जयपुर' पा. 319

51) अन्वार्थ के.ए.भा. 350

52) मिहना

8) पाटणाचे युद्ध दि. 20 जुन 1790, बापू होळकरांचा पराक्रम -

राजपुत आणि इस्माईल बेगाने ही मराठ्यांचे आव्हान स्वीकारून मोर्चेबंदी केली. मराठा सैन्य पुढे येताच अलिबारखानाने तोफखाना सुरू केल्याने डी बायनरच्या सैन्याची चार हानी झाली. गोपाळराव मात्र पुढे जाण्यास सरसावताच इस्माईल बेगाने तोफखाना सुरू केला. हा संघर्ष संध्याकाळपर्यंत सुरू होता. ह्या संघर्षात रजपुतांकडिले हेमराज बक्षी घायल झाला तर डी बायनरने 200 सैनिक मारल्या गेले.⁵³ ह्या 22 मे 1790 च्या एका दिवसाच्या युद्धात कोणताही निर्णय होऊ शकला नाही मात्र मराठ्यांनी रजपुतांची रसद तोडली.

पिठाताच

महादजी शिंदेचे पक्ष/मराठ्यांनी पुन्हा युद्धाची तयारी केली. डी बायनरच्या तोफखाना मुख्य सैन्याच्या पुढच्या बाजूला ठेवला. काशिराम होळकर आणि अंबुजी इचळेचे सैन्य उजव्या बाजूला तर काही पलटणी डाव्या बाजूला उभ्या केल्या. गोपाळराम मऊ आणि जिवानादाद बक्षी मुख्य सैन्याच्या मध्यभागी तोफखान्याच्या मागे उभे होते.

इस्माईल बेग रजपूत सैन्याच्या उजव्या बाजूला, अण्णुल मुतलन आणि कछया मोहदळ डाव्या बाजूला तर उत्तरेकडे रोवटच्या रांगेत जयपूरचे नागा राधू होते. ह्यांच्या खंदकाच्या पुढे तोफांच्या तीन रांगा तयार केल्या होत्या.⁵⁴ दोन्ही बाजूंचे सैन्य युद्धादरिता सज्ज असून आक्रमणाच्या प्रतिभेत होते. शम्सु जेरेंस आजण्यासोडी मराठा छारांनी आसपासचा मुलुख उध्वस्त केला. शम्सु भेदानात ओढून लढाई करण्याचे मराठ्यांचे प्रयत्न होते.⁵⁵

या फौजेचे अधिवारी बापू होळकर ह्यांनी मातोश्री अहिल्याबाईंना पाठविलेल्या पत्रात ह्या लढाईचे वर्णन केले. ' शत्रुची रसद बंद पाहण्यास जयपुरकरांच्या मुलखात उत्तरून

53) ' हिस्ट्री ऑफ जयपुर ' पृ. 429

54) हिस्ट्री ऑफ जयपुर पृ. 429 - 430

55) ठाकुर वा.वा. ही. इ. म. 2 पृ. 342

शेखावटीत आले. बागसिंग शेखावत भेटले सुलुख चाळीस पन्नास कोस भारुत ताराज करुन दिला. शत्रु मोर्चेबंदीकरुन मजबुतीने आहे. जेष्ठ शुद्ध 10, 11 ला दोन लढाया झाल्या. मराठयांची फौज तोफांच्या लढाईत धिजली. तेव्हा चोडे घातले. एका बाजुस बापूजी होळकर, एका बाजुस इंगळे व पाटीयागे पेंढारी असा तिन्ही बाजूने हल्ला केला. इस्माइल बेगाचा पूर्ण पराभव झाला. त्यांची संपूर्ण सेना नष्ट झाली.⁵⁶ या युद्धात मराठे पूर्ण विजयी झाले. आणि डी बायनच्या बळग्यात विजयश्रीने माळ घातली.⁵⁷

युद्धाच्या दुस-या दिवशी पाटण गावात 12,000 रजपूत सैनिकांना युद्ध कैदी म्हणुन मराठयांनी पकडले. रसद, सारुबोळा, मोठया प्रमाणात मिळाला. शिवाय 125 तोफा, 21 हत्ती, 8000 बंदुका 13000 उंट, 573 घोडे आणि 3000 बैल मराठयांना मिळाले.⁵⁸

हया युद्धात रजपुतांचे 3000 घोडेस्वार मारल्या जावून इस्माइल बेगची पूर्ण सेना नष्ट झाली. तर मराठयांकडील केवळ 52 सैनिक आणि 70 घोडे मारल्या गेले. 309 सैनिक जखमी झाले.⁵⁹

125 तोफपैकी 105 तोफा महादजी शिंदेच्या सरदारांच्या हाती लागल्या. तर 20 तोफा काशीराव होळकरांच्या हाती लागल्या. त्या गोपाळराव रघुनाथरायांनी काशीरावाकडे मागितल्या.⁶⁰ हयामुळे काशीराव होळकर रुष्ट होऊन त्यांनी महादजीच्या सैन्याच्या छत्रापीपासुन चार कोस अंतरावर आपली छत्रापी केली.

56) ठाकुर बा.बा. हो.इ. भा.4 पा. 342
म.द.बा. भा.1 + 2 ले

57) अप्रकाशित जोधपूर ख्यास भा.3 पा. 152-155 (सीतामऊ)
अप्रकाशित राठोड रोख्यात पत्र क्र. 166 क 166 ख (सीतामऊ)
म.शि.का. ले. 574 पा. 813 ले. 575 पा. 816 ले. 576 प. 8.9
पु.रे.को.भा.1 ले. 260 पा. 366
'हिस्ट्री ऑफ जयपुर' प. 428 433

58) म.शि.का. ले. 575 पा. 816
सरदेसाई गो स 'मराठे का नवीन इतिहास' भा.3 पा. 223

59) म.शि.का. ले. 575 पा. 816
सरदेसाई गो स 'मराठे का नवीन इतिहास' भा. 3 पा. 223

60) चंद्रबुडे दफ्तर ले. 189 पा. 188 ले. 172 प. 172

१) काशीराव होळकरचे कामगिरी -

दि 20 जून 1790 रोजी झालेल्या पाटणच्या मुद्दामात राजपुतांचा दगदगीत पराभव होऊनही राजपुतांचा प्रारंभ निकालात निघाला असे याला चवले नाराी. आणि म्हणून राजपुतांचा प्रदेश उध्वस्त करण्याचा महादजीचा अदेश मगठा सैन्याला मिळाला.⁶¹ काशीराव होळकर आणि लखबादादा शेखावटी प्रान्ती जाणार होते.⁶² त्यांनी भारवाडच्या प्रदेशात जाऊन कसून फसवले. ⁶³ जयपूर प्रांतात शिंदे होळकरांच्या फौजेनी वसुली चालविली. जयपूरच्या सर्वाई प्रतापसिंगाची मराठ्यांविरुद्ध कछवा जमीन-दाराची मदत भांगितली. पण ती प्रतापसिंगानी नाकारल्यामुळे जमीनदारानी रघुराजाचा दिवाब राम संवत्सामार्फत होळकर-शिंदेच्या समुक्त फौजेकडे बोलणी केली.⁶⁴ काशीराव होळकर, जिल्हादादा वशी, ठी बापन आणि गोपाळराव भाऊध्या संयुक्त फौजेने कछवांची आणि शेखावटीची सीमा लक्षावर आणत ठरविली.⁶⁵ काशीराव होळकर कृष्णगडकडे जाणार होते. त्यांनी रेयाडीचा शहराचा ताबा घेऊन गोकुळगडस बघीलें लावले. मराठी फौजेने जयपूर प्रांतात घुमवून बाहुन रूपनगराचे किल्ला व शहर हस्तगत केले. सांबरची ठापी कामम केली. मराठी फौजेची बांतमी एवढून मराठ्यांम भंडारी जयपूरला पळून गेला.⁶⁶

नानंतर मराठी फौजेने जयपुराकडे गोर्खा यद्धांना जयपूर हे संस्थान मुसयत होळकरांचे पण यावेळी लौकिकदृष्ट्या पुढारीपण महादजी शिंद्याकडे, पाटणच्या मुद्दामात जयपुरकरांचे दोळे उघडल्याने ते तहाची भाषा बोलु लागले. पण जयपुरकरांना हे न पटल्याने त्यांनी मराठ्यांशी लढण्याचा प्रेत रूपनगर, बिकानेर, किशनगड वगैरे संस्थानीकभोवत संगममत करून केला.⁶⁷

-
- 61) अग्रताश्रित जयपूर ख्यात भा.3 प 160 (सीताश्रु)
म.शि.का. भा.2 ले. 819 पा. 823
62) दि.म.रा.भा.2 ले. 41 पा. 37
63) म.शि.का. ले. 575 पा. 86
64) दि.म.रा.भा.2 ले. 33 पा. 29
65) दि.म.रा.भा.2 ले. 20 पा. 18 ले. 23 पा. 21
66) दि.म.रा.भा.2 ले. 253 पा. 182
दि.म.रा.भा.2 ले. 33 पा. 29
67) ठाकुर या या हो ह भा.॥ पा. 342-343

10) मेडल्याचे युद्ध व तुकोजी होळकर - दि. 10 सप्टेंबर 1790

जयपुरहून दौलतराम हळदिया आणि इस्माइल बेग जोधपुरकडे जाणार असल्याची बातमी समजताच तुकोजी होळकर आणि महादजी शिंदेनी त्यांना अडवायचे ठरविले त्यावेळी मोठी अडचण अजमेरची होती ती फत्ते झाली. ⁶⁸

मराठ्यांच्या बाजूने तुकोजी होळकरांकडून काशीराव व बापू होळकर तर महादजी शिंदेकडून गोपाळराव रघुनाथ, डी नायन आणि अलीमहादराकडील बळवंत सदाशिव हे फौजेसह जयपुरापासून पंचरा दोसांवर गोळा झाले. ⁶⁹ शिंद्यांच्या फौजेने अजमेरच्या किल्ल्यास दि. 15 ऑगस्ट 1790 मध्ये वेढा दिला 30,000 राठोड सैन्य मेडते या नावी जमा झाले तेंबडा महादजी शिंदेनी अजमेरची कामगिरी स्वतः घेऊन तुकोजी होळकरास मेडल्यावर पाठविले. ⁷⁰

11) सैन्यरचना -

विजयसिंगाचे सैन्य भीमराज सिंधवीच्या नेतृत्वाखाली मेडल्याच्या पूर्वेला एक भेलावर डांग्यावास गावाबाहेर तलावाजवळ उत्तर दक्षिण अर्धवर्तुळात व्यवधी करून होते. ह्या सैन्याच्या डाव्या बाजूला तारा साधुंचा पाडाव होता. राठोड सैन्याच्या मध्यभागी भीमराज सिंधवीचे रजपुत घोडदळ आणि पायदळाचा पाडाव होता. 80 तोफा त्याने समोर ठेवल्या होत्या. शिंद्या सैन्याच्या उजव्या बाजूला महेशदास राठोड आणि शिवसिंग राठोड ह्यांच्या नेतृत्वाखाली मारवाडच्या जमीनदारांच्या 10,000 घोडदळाचा पाडाव होता. ⁷¹

68) ऐ.प. या. ले. 445 पा. 392
शि.रा. भा. 1 ले. 252 पा. 181

69) ठाकुर ना.वा. हो.इ. भा-१ पा. 343 म.शि.का.ले. 580 पा. 830-31 175

70) ठाकुर ना.वा. हो.इ. भा. १ पा. 343

71) डॉ. शिववतदान नारहट पा. 115

जुल या बाबुला मेडल्यापासून तीन मैल पूर्वेला मंडसिया गावाबाहेर मराठ्यांनी आपली छावणी केली होती. डी-बायनने तोंफखाना तान रांगेत उभा नेला होता. तोफखान्याच्या संरक्षणप्रस रान पलटणी उभ्या वेळ्या होत्या मुख्य सेना बापाळराव भाऊ गिवाबाबादा बघी, लखबाबादा बशीच्या नेतृत्वात उभी होती हया सैन्याच्या एक मैल माने काशीराय होळकर आणि बापुराव होळकरांच्या नेतृत्वात 4000 घोडदळ आणि अलीचहादुरांचे 1000 घोडदळ राखीव म्हणून माने उभे केले होते 72

मराठे आणि रजपुतांचे सैन्य एकमेकांसमोर दोन मैलावर छावणी करून होते डी-बायनने वेळ न घालविता 10 सप्टेंबरला आपल्या तोफखान्याच्या मारा सुरू केला होता. 73

डी-बायनने रजपुतांना सावध होण्याचीही संधी न देण्याने हय्य अन्नेसीत हल्ल्याने रजपुत सैन्य विस्तळीत झाले हया संधीचा फायदा घेऊन डी-बायनने रजपुतांच्या तोफखान्यावर ताबा मिळविला. भीमराज सिंधवीने आपल्या सैन्याला एकत्र करून सामना देण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. डी-बायनच्या पलटणीचा कप्तान रोहनलाल रजपुतांच्या घोडदळाने चारही बाजूंनी घेरले कसेकसे आपले प्राण वाचवून राहिले मराठ्यांच्या मुख्य सैन्यात येऊन पोहोचला 74

रजपुत सैन्य धीर न सोडता डी-बायनच्या तोफखान्याची पर्वा न करता शीर्षाने लढत होते. थोड्याच वेळात डी-बायनच्या तोफखान्यावर रजपुत सैन्याने ताबा मिळविला 75

- 72) म.शि.का. ले. 579 पा. 828
म.द.वा. भा. 2 ले. 209 पा. 178
सी.पे.सी. भा. 9 ले. 60, 737
सरकार कॉल सा. 4 पा. 31, 34
- 73) अप्रकाशित जोधपूर दर्यात भा. 3 पा. 68
म.शि.का. ले. 579 पा. 828
दि.म. रा. भा. 2 ले. 37 पा. 33
'ब्रिचुल दन्तर' ले. 79 पा. 84 ले. 81 पा. 86
शि.रा. भा. 2 ले. 251 पा. 180
जोशी/सरकार भा. 2 पा. 38 - 40
- 74) हर्बर्ट क्रॉम्टन पा. 7-7,
ऑ. परिवार पा. 125
- 75) अप्रकाशित जोधपूर दर्यात भा. 3 पा. 168-172 (छातामऊ)
हर्बर्ट क्रॉम्टन पा. 61

रजपुतांनी डी बायनच्या सैन्याला जखळून लावून मराठ्यांच्या मुख्य सैन्यावर हल्ला केला. तेमळ हयाच वेळी काशीराव होळकर, बापूजी होळकर आणि अलीबहादराच्या राखीव घोडदळाने युद्धात प्रवेश केल्याने परिस्थिती पालटली आणि युद्धाचा रंग बदलला. होळकरांच्या जोरदार प्रतिहल्ल्याने रजपुतांचे पायदळ रणांगणातून पळून गेले. डी-बायनने परत आपले विस्कळीत झालेले सैन्य एकत्र करून पुन्हा तोफखान्यावर ताबा मिळविला. आणि तोफांची तोंडे रजपुतांकडे वळविल्यामुळे मराठा सेना व डी-बायनच्या तोफखान्याच्या मधात रजपुत सैन्य सापडले. होळकरांच्या ताज्या दमाच्या सैन्यापुढे रजपुत सैन्य अवदीच दुबळे ठरले. तरीही पण त्यांनी माघार न घेता रणांगणावर मृत्पु पत्करला. सर्व रजपुत सैन्य मारल्या गेले. हे भयानक युद्ध सायंकाळी चार वाजता संपले.

२ नोव्हेंबरच्या पन्नात जोधपूरचा वकील लिहितो, " डिबार्डनचा तोफखाना पिऊन रवातेवर न आणिता हजार स्वारांनी तलवार अशी चालविली. जे दोन कोस माघारे फिरविले. काशीराव होळकर, बापूजी होळकर व अलीबहादराचे दिवाण मयाहुन येऊन तलवार चालविली तेव्हा लढाई फत्ते झाली.⁷⁷ रजपुत लोक गोळा छरा संगीन यात निम्मे खचलेच होते. निम्मे राहिले त्यांनी बापू होळकरांचा गोल उठला हे पाहण पलटण्या मुकाबला सोडून धाजवर आले. भाला बंदुकीचे काम पडलेच नाही. एकमेकांचे वळा हात घालून घोडयांखाली येऊन तलवार, फटयार, धात अशानिशी रजपुत जाऊ न दिला. लढाई होळकरांनी मारली.⁷⁸

येडल्याच्या युद्धातील होळकरांच्या कामगिरीची स्तुती करून डी-बायनने महादजी शिंदेंना लिहिले, ' तुमचे फौजेकडून काही एक झाले नाही. होळकराकडील सरंजाम नसता तर करोडो रुपयांचा कारखाना बरबाद होऊन बदनक्षा मुलुख भर होता.'⁷⁹

77) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा-१ पृ. 343

78) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा-१ पृ. 343

79) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा-१ पृ. 343

म. रि. 3 वि. भा. 3

होळकर व शिंदेनी मालकोटच्या किल्ल्याला वेढा दिला. आणि भेडता शहरावर ताबा मिळविला. गंगाराम भंडारीनी प्रतिवाराचा प्रयत्न केला परंतु त्यांच्या मराठ्यापुढे टिकाव न लावल्याने ते मालकोटच्या किल्ला सोडून देवून जोधपूरकडे निघून गेल्याने मालकोटचा किल्ला मराठ्यांना मिळाला.⁸⁰

मेडल्याच्या रणांगणात प्रेतांचा खंय पडला होता. महेशदास राठोडासह तीन चार हजार रजपुत कापल्या गेले. तीन हजारापेक्षा जास्त जखमी झाले रजपुतांचा तोफखाना मराठ्यांच्या ताब्यात आला मराठ्यांचे नऊशे सैनिक व पाचशे घोडेस्वार मारल्या गेले तर 2500 सैनिक जखमी झाले मात्र या युद्धात मराठ्यांना निर्णायक विजय मिळाला.⁸¹

जोधपूरच्या वकिलांनी मराठ्यांच्या छावणीत येऊन बोलणी करून 50 लक्ष रु" खडणी देण्याची तयारी दाखविली पण नेमके हयाच वेळी काशीराव होळकर आणि बळवंत सदाशिव हे सैन्यासह छावणी सोडून गेल्याचे कळताच जोधपूरच्या वकिलांनी भाषा बदलली तुकोजी होळकर आणि अलीबहादराच्या मदतीशिवाय आपल्याला बोपाळराव भाऊंशी करार करता येणार नसल्याचे त्यांनी सांगितले.⁸²

अशाप्रकारे पाहण आणि मेडल्याच्या दोन्ही युद्धांमध्ये रजपुतांचा पूर्ण पराभव झाला. या दोन्ही युद्धांतील विजयाचे श्रेय आपल्याला तुकोजी होळकरांना द्यावेच लागेल.

80) अप्रकाशित जोधपूर ख्यात भा.3 181-183 (सीतामऊ)

म.शि.का. ले. 586 पा. 849

दि. म. रा. भा.2 ले. 37 पा. 33

'चंद्रचुड दन्तर' ले. 81 पा. 86

81) अप्रकाशित जोधपूर ख्यात भा.3 पा. 170 - 71 (सीतामऊ)

अप्रकाशित राठोडेंनी ख्यात पत्र क्र. 166 ख (सीतामऊ)

दि. म. रा. भा.2 ले. 37 पा. 33

'चंद्रचुड दन्तर' ले. 81 पा. 86

82) दि. म. रा. भा.2 ले. 19 पा. 18

हयानंतर महादजी शिंदेनी अजमेर प्रांतासोबतच मागची तीन वर्षांची खंडणी 35 लक्ष रु विजयसिंगाकडे मारितली.⁸³ परंतु विजयसिंगाने अजमेर प्रांत शांति 15,60,000 रुपये देशवाचे मान्य केले.⁸⁴ अजमेर प्रांत मराठ्यांना मिळविण्यास सौधतच्या पुष्कर तिर्थावरही त्यांचा अधिकार स्थापन झाला. पुष्करला तुकोजी होळकरांनी अन्नछत्र सुरू केले तर महादजी शिंदेनी वीथी बांधली.⁸⁵

रुपा एकंदर घाललेलीत जयपुर व उदयपूर ही संस्थाने तेथे पूर्वापार शिष्टांनी नसतानाही ही संस्थाने आता शिष्टांना मंकीत झाली होती. होळकरांच्या अधिकारावर हे शिष्टांचे अतिक्रमण होते.⁸⁶ मळत्याचे म्हत्वापूर्ण कुध्द तुकोजी होळकरांच्या सैन्यामुळेच मराठ्यांना पिकता असे ही गोष्ट नकारता येत नाही. या कुध्दात तुकोजी होळकरांच्या सैन्याने पराक्रम गाजविला नसला तर मराठ्यांची पत च बाकबोळ, पूर्ण नष्ट झाला असता तुकोजीयाम होळकरांनी शिफारस केली. अलीशहावर खपले तरी पण शिंदे एकमेवहितीय झाले.⁸⁷

12) रोकड्याचे प्रकरण - तुकोजी होळकर

शेतपुराचे प्रकरण संपवून उत्तरेलेख कारभाराची व्यवस्था लावून महादजी शिंदे दक्षिणेत गेल्यामुळे उत्तर दिंडुस्थानात तुकोजी होळकर हेच एकमेव सातम्बर सरदार राहिले. जंतपुरकर नमलेले पाहुन जयपुरकरही तुकोजी होळकरांसमोर नमले. आणि त्यांनी रामपुरा खाली कडम मिला.⁸⁸

83) 'इतिहास संग्रह' जोधपूर खे. 16
अ. परिहार पृ. 128

84) 'इतिहास संग्रह' जोधपूर खे. 16-17

85) ठाकुर बा. बा. हो. इ. भा. 1 पृ. 344

86) ठाकुर बा. बा. हो. इ. भा. पृ. 344

87) ठाकुर बा. बा. हो. इ. भा. 1 पृ. 344

88) ठाकुर बा. बा. हो. इ. भा. 1 पृ. 344

तुकोजीराय होळकरांनी रोडूखवासाचे पारिषत्य करावे म्हणून बोलावी करण्यास जयपुरच्या राजा तुकोजीकडे आज्ञा बागील राहिलेले सतरा लक्ष रुप्ये देण्याचे जयपुरकरांनी मान्य केले.⁸⁹ परंतु जयपुरच्या राजानेच रोडूखदस्तास शेंद देत त्याच्या जागी दौलतराभास नेमने 6 ऑक्टोबर रोजी जयपुरच्या राजाने तुकोजी होळकरांना खंडणी देण्याचे मोक्ष वचन दिल्याने तुकोजींची मोठी कुचमणा झाली. ह्यामुळे तुकोजींना इ.स. 79 च्या दिवसात जयपुर प्रांततः रहावे लागले.⁹⁰ त्यामुळे जमेल त्या रीतीने खंडणी वसूल करण्याचे तुकोजींनी ठरविले.⁹¹

13) तुकोजींचे राजपुत्रत्वप्राप्ति अन्वय विवर -

तुकोजी होळकरांस जयपुरच्या राजाने खंडणी देण्याचे मोक्ष वचन दिले. त्यामुळे तुकोजींना जयपुर प्रांतातच रहावे लागले.⁹² त्यामुळे जयपुर प्रांतात फिरून महालांची जप्ती करून जमेल त्यारितीने खंडणी वसूल करण्याचे तुकोजींनी ठरविले.⁹³ त्यानुसार ते टोककडे गेले. त्यांनी दोन बंद्या जिंकल्या आणि दोन मजबूत महालांच्या बंद्यांना घेऊन आता त्या जिंकल्यानंतर ने कोट्यावरून परत आले.⁹⁴ तुकोजी होळकरांनी आपले पुत्रणे बापूजी होळकर व जामनगरकर खुयासीराभास माघेयादीकडे जप्तीस पाठविले. शकेवाडी मार्च 1792 च्या जिंकली. बापू होळकरांनी कावेकडीतील तीन महाल जिंकून बंदीस मोर्चे लावले.⁹⁵

- 89) श.सि.ला.ले. 591 पा. 863
म.द.बा. भा. 2 ले. 219 पा. 87
- 90) ठाकुर क.बा. हो. इ. भा. 1 पा. 345
म.द.बा. भा. 2 ले. 218 पा. 87
- 91) ठाकुर क.बा. हो. इ. भा. 1 पा. 345
- 92) म.द.बा. भा. 2 ले. 219 पा. 187
- 93) ठाकुर क.बा. हो. इ. भा. 1 पा. 345
म.द.बा. भा. 2 ले. 223 पा. 190
- 94) ठाकुर क.बा. हो. इ. भा. 1 पा. 345
म.द.बा. भा. 2 ले. 215 पा. 203
- 95) ठाकुर क.बा. हो. इ. भा. 1 पा. 345
म.द.बा. भा. 2 ले. 235 पा. 203 व 232 पा. 29

महादजी शिंदेनी दक्षिणेत जाताना सर्व अधिकार गोपाळराव रघुनाथ चिरणीस दत्त सापविले. जनपुरच्या राजाने गोपाळराव भाऊजी बोलणे केले आणि शिंदे - होळकरास माघेवाडीच्या प्रकरणावरून वितुष्ट निर्माण केले 96

यावेळी तुकाजीच्या सैन्यातील 12,000 स्वारांचा अधिकारी खुशाल कुंवर होता. त्याला गोपाळरावाने उठून आपल्यास सांगताच खुशाल कुंवरने जाण्यास नकार दिला. हयावेळी शिंद्यांच्यातील माणसांनी मोर्चे लावून लढाई केली ती खतावीस दिवस चालली. खुशाल कुंवरने शिंद्यांचे मोर्चे कापून काढले पण शेवटी त्याच यत्न प्राम्थ येला. तुकाजी या ठिकाणी नसल्यामुळे कुंवराची गणते जनपुरच्या मुलुखात झाले 96अ हया कुरापतीत गोपाळराव पाऊ विजयी झाल्याने आता त्याची नजर खुद्द मुंबईदारांकडे तुकाजी होळकरांकडे) घळली

14) गोपाळरावांची अखळीक -

महादजी शिंदे दक्षिणेत येत्यामुळे उत्तरेत तुकाजी होळकर हेच एकमेव यातब्वर सधवार राहिले होते. तुकाजी होळकर उत्तरेत आपला कराच निर्माण करण्याच्या प्रयत्नात होते. सप्टेंबर 1792 मधे दोआब आणि मधुच्या खिस्तीपात होळकरांच्या प्रदेशावर तात्का मिळविण्याचे धोरण शिंदेच्या सरसारांनी अवलंबिले होते. 97 त्यामुळे होळकर शिंदेच्या फौजेत संघर्षाचे वातावरण निर्माण झाले होते. गोपाळराव भाऊने तुकाजींना विरोध करण्यास सुरुवात केली, इकडे बापू होळकर माघेवाडी वरील रायसजाकडून तीन लक्ष रुपयाची हुंडी घेऊन सैन्यानिशी वसुली करिता माघेवाडीस गेले 98 त्यावेळी बापू होळकरांना गोपाळराव भाऊने निरोध पठविला की, ' माघेवाडीच्या राजाकडून आम्हाला दहा लाख रुपये घ्यावण्याचे आहेत, जोपर्यंत आपली रकम वसूल होत नाही तोपर्यंत आम्ही तुम्हाला पर वसूल करू देणार नाही ' 99 असे सांगून स्वतः कोनाटराय खिस्तीस घटनास्थळी आल्याने बापू होळकरांना परत फिरावे लागले 100

- 96) ठाडूर वा वा हो इ भा 1 पा. 345
 96अ) ठाडूर वा वा हो इ भा 1 पा. 346
 97) सरदार फौज भा 4 पा. 67
 98) ठाडूर वा वा हो इ भा. पा. 346
 99) ठाडूर वा वा हो इ भा 1 पा. 346
 100) ठाडूर वा वा हो इ भा 1 पा. 346
 सरदार फौज भा 4 पा. 6

15) बगलवा छापी - 8 ऑक्टोबर 1792.

हयावेळी तुकोजी होळकरांनी जयपूरचा दिवाण दिलातरनास स्पष्ट म्हटले की 'तुम्ही जाणून घ्याऊन राहिलेच आम्ही दाखवून आगच्या दावात, होळकर शिंदे हयांच्याकडे कसल अस्पष्ट भाषा. हयावर कारभा-यांचे उत्तर हे की 'तुमचे हातीची लढाई तुमचे तुम्ही बघा आम्ही कबुल केलेला पैसा देऊ आम्ही त्यांचेही देवाळ आपलेही देवाळ जबरबस्त असेल तो जबरबस्त होईल 101

तुकोजी होळकरांनी महादजीच्या सरदारांना प्रत्युत्तर देण्याची हयाची केली जयपूरच्या राजाशी गुप्त करार केला 102 जयपूरच्या मदतीने शिंदेच्या सैन्यावर आक्रमण करावयाचे ठरविले तुकोजींचा मुक्काम जयपूर प्रांतात बगल नदीच्याही होती. परंतु तुकोजींची योजना कार्यान्वित होण्यापूर्वीच शिंद्याच्या सैन्याने त्यांच्यावर आक्रमण करण्याचा निश्चय केला आणि नेमके हयाच धाडी त्यांना कारणाही मिळाले. होळकरांच्या पेंढा-यांनी शिंद्याबाबत फौजेची लुट आणली हेच कारण पुढे करून बोधालराव भाऊ जिवाबाबा बळी, डी जामन हयासर्व शिंदेच्या सरदारांनी बगल नदी काठावरील तुकोजींच्या शिबिरावर अकरावा 8 ऑक्टोबर 1792 रोजी आक्रमण केले. 103 तुकोजी होळकरांना पाराशर दादाजीने घोड्यावर बसवून दोन हजार स्वासंस्थ पुढे पाठविले, आणि आपण जातीने मुकाबल्यास राहिले दोन शत्रूंचा फार मोठी धक्का झाली, या चकमकीत मणिचंद्र भंडारी व किराणी यांच्यासह पन्नास माणसे मारल्या गेली 104 एवढ्यात बापू होळकर सैन्यासह येवून पोहचल्याने शिंदेच्या सैन्याने भाऊ बेली तुकोजी होळकर स्वतः बगलवागांव तालुक्यातील बाबी याठिकाणी आले आपली जहाजीर व गढी मजबूत पाहून तेथेच मुकाम केला 105

101) केळकर म न. ' होळकरांची कैफियत ' पृ. 11

102) म न ई. भा.3 पृ 254

103) ' चंद्रचूड वृत्तर ' से. 12) पृ. 131.
सरकार कोल भा 4 पृ 68.
ठाकूर वा या हो.इ.भा.1 पृ 347.

104) ठाकूर वा.वा.हो.इ.भा. 3 पृ.346
माणवत अ.वा.हो.इ.सा.भा 6, पृ 71

105, ठाकूर वा.वा हो.इ.भा 1 पृ.347
माणवत अ वा हो.इ.भा 6 पृ 71

16) लखेरीच्या कुवदाकडे वळण -

महादजी शिंदे इ.स. 792 मध्ये पुण्याला गेले. जालाना आपले बहुतेक सैन्य उत्तरेतच ठेवले होते. हयावेळी पर्यंत होळकर-शिंदेचे मतभेद विफांपाला गेले होते. तुकोजी होळकरांनी शिंद्याच्या कपायती सैन्याला अहं देण्यास बुद्रनेक नात्याच्या फ्रेंच सरदारबुद्रुन कपायती फौज तयार करून बेंतली. ¹⁰⁶ तुकोजीरावानी आगला वकील बाबुराव हयस्ला कलकत्याला पाठवून महादजीच्या सैन्याविस्वय इंग्रजांची मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला. ¹⁰⁷

17) अहिऱ्याबाईंकडून तुकोजी होळकरास सैनिक मदत -

हयावेळी तुकोजी होळकरांचा मुख्यमंत्र हडाती प्रांतात बावी या ठिकाणी होता. बनावसाच्या चवामफीची माहिती त्यांनी भातोथी आईना कळविली. तंजहा भातोथी म्हणाल्यात 'तुकोजीराव मारला गेला असता तरी धिना नव्हती परंतु म्हातारपणी चावराचे हातुन बोट्जणी झाली. ¹⁰⁸ (बवनवसची मोष्ट) भातोथींनी पाच लाख रुपये हुडया पाठवून तुकोजींना पत्र लिहिले की, ' शिंदेतीने जगुचे पारिपत्य करावे. खर्च या सैन्य पाठविले, म्हातारपणामुळे कामगिरी योग्यपणे पार पडत नसल्यास काळवाचे श्री स्वतः डेरे दाखल होते. ¹⁰⁹ एक अहिऱ्याच्या अस्त दहा हजार सैन्य दुस या अहिऱ्यात आठ हजार सैन्य भातोथी अहिऱ्याबाईंनी तुकोजी होळकराच्या मदतीस पाठविले. स्वतः तुकोजीरावानीही गोसावी नैसर्गिक यांची 40,000 फौज तयार केली. शिंद्यांच्या कपायती कडू प्रमाणे कंभू उमुडरतेकड कडून तयार करविले. ¹¹⁰

106) खरे वा वा ऐ लें इ. भा 9 पृ. 4604, 4605
कीने एच जी ' एम्प्रेच ऑफ द हिस्ट्री ऑफ हिंदुस्थान ' पृ. 422

107) सी पी.सी. भा 10 नं. 1067, 1084

108) ठाकुर वा.वा. हो.इ. भा. 1 पृ. 347
भागवत हो.कै. भा 6 पृ. 71

109) ठाकुर वा.वा. हो इ भा-1 पृ. 347
भागवत अ.ना. हो इ. भा.6 पृ. 71

110) ठाकुर वा.वा. हो इ. भा.1 पृ. 347
भागवत अ.ना. हो कै. भा-6 पृ. 71

उभयपक्षांच्या लोकांची रोज काहीना काही कारणावसून कटकट पुन्हा सुरू झाली. शेवटी बापु होळकर, पाराशर दादाजी, शोपाळराव भाऊ आणि जिवबादादा बक्षी मध्ये तह होऊन यांचा बेलभंडार व त्यांची उदी होऊन परस्परे सफाई झाली. समझोता झाला पण कलह मात्र कायमच राहिला. ¹¹¹

18) संतप्त होळकर -

तुकोजी होळकर कुटुंबीयांना एका सरदाराच्या नोक्याने आपला पाणउतारा करावा ही गोष्ट सहन होणारी नव्हतीच यामुळे होळकर घराण्याच्या लौकिकाला तडा गेला होता. आणि म्हणूनच भातेश्री अहिल्याबाईंना होळकर शिंदे मध्ये झालेल्या तडजोडीने समाधान वाटले नाही. ' समेट झाला हा सर्वतोपरी चांगला परंतु झाल्या गोष्टीची उजळणी का झाली नाही हे मनात सतत खटकते. ¹¹² ' ह्या अपमानाचा सुड घेण्याकरिता अहिल्याबाईंनी नवीन सैन्य भरती सुरू केली ¹¹³ दि. 15/12/1792 रोजी तुकोजींनी अहिल्याबाईंना लिहिलेल्या पत्रात तुकोजींच्या भावना स्पष्ट होतात. ' सोळाव्याच्या फौजेने दया करून लौकिकाची हानी केली. त्याचा सुड घेतल्याशिवाय लौकिकात चांगले दिसणार नाही. आणि उभे राहण्यास जागाही होईल. नाहीतर खवद ही मानणार नाही एक वेळ सुड घ्यावा तरी निर्वाह ¹¹⁴ ' अशाप्रकारे होळकर शिंध्याच्या सरदारांचा वचपा काढल्यास उत्सुक होते.

(11) राजवाडे वि. का. अ. इ. सा. भा. 7 ले. 15

' चंद्रचुड वस्त्र ' ले. 122 पा. 13

भागवत अ. ना. हो. कै. खं. 6 पा. 72

(112) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. इ. भा. 4 पा. 348

(113) भागवत अ. ना. हो. कै. भा. 6 पा. 73

ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 4 पा. 374

(114) ठाकुर वा. वा. हो. इ. सा. भा. 1 ले. 3105

राजवाडे वि. का. अ. इ. सा. भा. 7 पा. 15

19) मल्हारराव होळकरांचा अभिमान -

होळकरांची अशी भावना झाली अस्तानांचे मल्हारराव होळकर घटना स्थळी आले. केव्हा तरी प्रसंग साधुन शिद्याच्या फौजेचा खरपुस्त समाचार घ्यावा अशी खुमखुमी तुकोजी होळकर आणि त्यांची मुले मल्हारराव व यशवंतरावांस कधी पासून होती.¹¹⁵ त्यांना या बाबतीत मातोश्री अहिल्याबाईची फुस होती. म्हणूनच मल्हारराव होळकर घटना स्थळी आल्याबरोबर कलहास पुन्हा प्रारंभ झाला.¹¹⁶ मल्हाररावाचे अहिल्याबाईंना राजपुताण्यात जाण्याचे आणि होळकरांच्या सैन्याचे सर्वाधिकार मागितले. मल्हारराव म्हणाले, "शिद्याच्या कपूस एक दिवसात मारून धरवाद करीन".¹¹⁷ आमच्या मनात कोणत्याही प्रकारचे सख्य करायचे नाही त्यांना जमीनदोस्त करू.¹¹⁸ मल्हाररावावर अहिल्याबाईंच्या विश्वास बसून त्यांनी मल्हाररावास परवानगी दिली. बापू होळकर आणि पाराशर दादाजीने मल्हाररावाच्या आक्रमक धोरणास पायबंद चालण्याचा प्रयत्न केला पण मल्हाररावाने त्याचे काही एक ऐकले नाही.¹¹⁹ तुकोजीरावांनी मल्हाररावाच्या धोरणास मान्यता दिली वगैरे त्याला रोखण्याचे सामर्थ्य तुकोजी होळकरात नव्हते.

20) साखेरीचे युद्ध - दि. 1 जुन 1793

होळकरांच्या सर्व हालचालीवर गोपाळराव भाऊ नजर ठेवून होता होळकर केव्हातरी अचानक आपल्या कपुसह येऊन आपणास सडकपार अशी बातमी त्याला लाभली

115) म.रि. 3 वि. भा.3 पृ. 388

116) राजवाडे वि.सा. प्र.3 सा. भा.7 पृ. 15

117) ठाकुर वा.वा. हो.इ. भा. 1 पृ. 348
सरस्वर फौल पृ.4 पृ. 70

118) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पृ. 348

119) ठाकुर वा. वा. हो. इ. सा. भा. 1 पृ. 348
सरस्वर फौल भा.4 पृ. 70

होती ¹²⁰ म्हणून त्याने डी-बायन व लखबादादस ताबडतोब साहाय्यस बोलाविले 2. राजपुताण्यातील सधर्षाची माहिती महादजी शिंदेना कळताच त्यांनी नाना फडणीसांना हा गृहकलह थांबविण्याचा आग्रह केला पण मानांनी दुर्लक्ष केले ¹²² उलट इंग्रज आणि निजामाला उत्तेजन देवून महादजी शिंदेचा पाडाव करण्याची योजना नाना फडणीसांनी आखली होते. ¹²³

दोन्ही पक्षात समेट होण्याची शक्यता नष्ट झाली. दोन्ही पक्ष आपआपल्या परीने युध्दास सज्ज असून एकमेकांवर नजर ठेवून शेवटी उत्तर भारतातील लाखेरी येथे दि. 1 जुन 1793 रोजी शिंदे होळकर वैमनस्याची परिफटी सशस्त्र सधर्षत झाली. ^{123अ} दि. 1 जुन 1793 रोजी लाखेरीच्या मैदानात शिंदे होळकरात युध्द सुरू झाले. डी-बायनने होळकरांची तीस हजार फौज लाखेरीच्या खिंडीत असता सकाळीस त्यांच्यावर हल्ला केला. ¹²⁴ डी-बायन आणि ड्युहनेच हे दोघेही समसमान कुशल सेनापती आपल्या धन्याची सेवा इमाने इतवार करित होते पायदल व तोफखान्याची कामगिरी पार पडताच जम्वर अकस्मात तुरुन पडण्याकरिता होळकरांचे रसलेले घोडेस्वार मागे राखून ठेवलेले आहेत हे डी-बायनला कळताच त्याने खिंड ताब्यात घेण्यास मोठ्या करण्याकडोने चाल केली. ¹²⁵ त्याला अडविण्याची ड्युहनेकने पराकाष्ठा केली त्या प्रयत्नात त्याचे पंधराश लोक क्षणत जायबंदी झाले ¹²⁶ शिंदेच्या मानाने होळकरांचे सैन्य व तोफा कमी होत्या. शिंदेच्या 60 तोफा तर

120) म.रि.उ.वि. भा.3 पा. 388

121) सरकार फौज भा.4 पा. 72
म.रि.उ.वि. भा.3 पा. 388

122) खरे ऐ.ले.सं. भा.9 ले. 3516 पा. 4651

123) म.रि.उ.वि. भा.2 पा. 404

123अ) खरे वा. वा. ऐ.ले.सं. भा.9 ले. 3514 पा. 4650
ले. 3516 पा. 4651 ले. 3520 पा. 4655

124) खरे ऐ.ले.सं. भा.9 ले. 356 पा. 4651 ले. 3520 पा. 4655
म.रि.उ.वि. भा.3 पा. 388

125) म.रि.उ.वि. भा.3 पा. 389

126) म.रि.उ.वि. भा.3 पा. 389

होळकरांच्या केवळ 5 तोफा होत्या. तरीही त्यांनी कामगिरी चांगली पार पाडली ¹²⁷
 इंग्रजेक या युद्धात प्राणपणाने सहाय्य. त्यांचे सर्व युरोपीयन अधिकारी मारल्या गेले
 होळकरांचा हया युद्धात पूर्ण पराभव झाला ¹²⁸ होळकरांच्या सैन्यात पाण्याचे दुर्भिक्ष पडून
 पाण्याबद्दल एक हजार सैनिक तडफडून मृत्यु पावले ¹²⁹

या युद्धात तुकोजीराव हजर नव्हते पराभवाच्या बातमीने त्यांना पराक्रमाने
 दुःख झाले ¹³⁰ या युद्धातून परत येत असताना सतापाच्या भरात तुकोजी होळकरांनी उजैन
 ही शिंद्याची राजधानी लुटली. ¹³¹ आणि त्यानंतर ते हंजुरला पोहचले युद्धात होळकरांचे
 500 सैनिक डार वा जखमी झाले फघायसी फौजेचा सेनापती केडवनेक जखमी झाला,
 महाराव दाढ पिऊन रस्त्याच्या कडेला बेशुद्धावस्थेत पडला होता. पाण्याच्या दुर्भिक्षानेमुळे
 हंजूर-नाराचे माफसे छार झाली. ¹³²

21) होळकरांच्या कुळा -

मनुष्य बळ इत्यवळ आणि कुटुंबीकळही तुकोजीपेक्षा महावजीजवळ अधिक होते.
 परंतु ताना फडणीसांना माग तो अजूनही महादजीच्या समकक्षच वाटत होता. ' तुमचे विषयी
 तिलप्राय वुसरा विचार नाही. पुढेही कोणेप्रकारे व्यंग पडु न देता होइत तितका उपराळाच
 करु तुम्ही व शिंदे बरोबरीच सरदार ' ¹³³ अशी पुण्याची पत्रे पाहून तुकोजींनाही भ्रम

127) ठाकुर ब.वा. हो. इ. भा. 1 पृ. 348
 म.रि.उ वि. भा. 3 पृ. 389

128) वि.म.रा.भा 2 ले. 99 पृ. 86

129) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पृ. 349

130) म.रि.उ वि. भा. 3 पृ. 189

3) लीबी एच जी एक्सचेंज ऑफ द हिस्ट्री ऑफ हिंदुस्थान पृ. 423

132) वि.म.रा. भा 2 ले. 99 पृ. 86

133) हो. इ. भा. भा. ले. 388

हाला होता. पुरंदरे स्पष्ट आरोप करतात की, ' महादजीने बाळते बळ आणि चळती महत्वाकांक्षा पाहून नांवांनी त्याविरुद्ध तुकोजी होळकरास उठविले. ' 134

हया युद्धात होळकरांच्या प्रमुख दोन चुका झाल्यात. ही बायन येण्यापूर्वीच होळकरांनी योपठारास भाऊस एकठा बाळून त्यांच्या फौजला उडवायला पाहिजे होता. ते त्यांनी केले नाही ही होळकरांची सर्वात मोठी चुक ठरली. जन्मस्थ या युद्धाचा निकाल उलटा लागला ही महत्वाची संधी बातविल्यानंतर होळकरांनी बुसरीकडे निघून जायला पाहिजे होते पण ते आपल्या भुर्गीत शिंद्याशी टक्कर देत बसले. वास्तविक होळकर शिंद्याच्या तुलनेत मनुष्य बळ, सैन्यबळ आणि इतर बाबत फारच अमी होते. चुक झालीत आल्यावर संघर्ष टाळण्याचा प्रयत्न केला, पण तोही बायनने हाणून पाडला. त्याने होळकरांचे आज्ञान स्वीकारून त्यांचा सहाय्यार घेतला. या युद्धात खुद्द डेड्यूनेक ही बायन आणि मल्हारराव जखमी झाले 135

डी-बायनने या युद्धाविषयी स्पष्ट सिद्धांत ठेविले की, ' श्री शिंद्याकरिता अनेक सगाम केले परंतु या साखेरीच्या प्रसंगसारखा निष्काराचा व अत्यंत चितेचा असा दुसरा कोणताच संघाम मला करावा लागला नाही. ' 136 हया उद्गारावरून रणभूमीत होळकर कमी पडले असे नाही तर त्यांना त्यांच्या चुका भोवून अंती पराभव पत्कारावा लागला.

22) युद्धाचे परिणाम -

मराठेशाहीचे प्रमुख आधारस्तंभ होळकर, शिंदे भोसले, सायकचाड इ. होते 775 नंतर भोसले सायकचाडकडून फारसा आकार मिळाला नाही, होळकर-शिंदे मात्र

134) पु.द. भा.2 पृ. 18

135) म.रि.उ. वि. भा.3 पृ. 390

136) म.रि.उ. वि. भा.2 पृ. 209

सुरवातीपासूनच यशापयशाचे धाटेकरी होते. इ.स. 1728 ते 794 पर्यंतची 66 वर्षे मात्रे घटून पाहिले तर त्यांच्यात लाखेरीचे युद्ध बगळता प्रत्यक्ष संघर्ष कधीही झालेला नाही. या जबरदस्त दोन आधारस्तंभांपैकी लाखेरीच्या मैदानावर एक कोसळल्याने मराठेशाहीचे अपरिमित नुकसान झाले. या दोन सरदारांचे भांडण आजपावेतो शब्दिक होते ते तसे न राहता त्यांची परिणती भयानक शस्त्र संघर्षात झाली.

नानाचा टांगटिपीस कारभार, हरिपंथाची कर्तव्यनिष्ठा, महदजींचे युद्ध तैय्य, अलीगहादराची स्वाभिमानी आणि तुकाजीरावाचे धाडस हे त्यावेळच्या मराठा साम्राज्य निर्माण करण्याची ताकद ठेवणा-या मराठेशाहीतील सरदारांचे अस्वीकीत गुण एकसमयाचच्छेवाने उपयोगात येते तर इंग्रजसारख्या सरकारी पण बलाढ्य शत्रूंचे जर्मन बसली असती आणि मराठ्यांची हिंदुत्वमतशाहीची जागरूकता परिपूर्ण झाली असती परंतु मोठमोठ्या व्यक्तिच्या हातून अक्षय्य चुका होतात आणि इतिहासाचा वेगळेच बळण मिळते हे ही खरेच पण जणिब खान ती सर्वस एकमुष्टी कामस लावण या धन्याची होती. 136 यावेळी दिल्लीची सत्ता मराठ्यांच्या हातात असली तरी ती वेगळ्याठी इंग्रज टपुन बसले होते. अशास्थितीत होळकरांचा नाश झाल्याने ' बुडत्याच पाय खोतात ' अशी अक्षया मराठा साम्राज्याची झाली. '

या युद्धाविषयी जॅट उफ लिहितो, ' जिंद होळकरात परस्पर वर्षा आणि व्देशाची भावना जी आजपर्यंत तपलेली होती तिचा उद्भेक होऊन त्यांनी उषा युद्ध सुरू केले. 137 रियासतकार सरदेसाई म्हणतात, ' जिंद होळकर वैमनस्य पानिपतापूर्वी सुरू झाले होते त्याचा लाखेरी येथील पराभवाने निर्णय झाला. ' 138 सर जडुनाथ सरकार म्हणतात, ' जिंद-होळकरात उत्तर भारतावर अधिपत्य स्थापन करण्यासाठी जी स्पर्धा सुरू झाली होती तिचा या युद्धाने निर्णय झाला. ' 139 पौरात्य व पाश्चात्य इतिहासकार लाखेरीचे युद्ध

136) म.रि.उ.वि. भा.2 पा. 209

137) जॅट एफ भा.2 पा. 180

138) एन.एच.एम. भा.3 पा. 249

139) सरकार फौल भा.4 पा. 95

शिंदे-होळकर कुडीचा परमोच्च बिंदु सांगतात ह्या युद्धाने मात्र उत्तर भारतातील राजकारणावर विपरित परिणाम झाला हे नाकारता येत नाही.

23) साखेरीच्या युद्धाची कुरबई - वैमनस्याची सुरवात -

प्रत्यक्षात साखेरीचे युद्ध दि. 1 जुन 1793 रोजी झालेले असले तरी त्याची प्रारंभभूमी मात्र फार आधीपासून तयार होती मेली तानासाहेब पेशव्याच्या काळात शिंदे होळकरांनी जयपूरच्या वारसा हक्काच्या प्रकरणात दोन परस्पर विरोधी उमेदवारांना पाठिंबा दिला होता. तेव्हापासूनच ह्या दोन घराण्यात वैमनस्याचे निजारोपण झाले. 140 अस्त्यिक महाराज होळकर आणि राणी शिंदे एकाच वेळी पहिल्या बाजीरावाच्या काळात उदयास आले होते परंतु काळातराने मात्र दोन्ही घराण्याचा इतिहास वेगळा घडत गेला.

24) महादजी उत्तरेत -

इ.स. 783 ते 1792 ह्या काळात महादजी शिंदे उत्तरेतच होते. इ.स. 1784 मध्ये दिल्लीच्या बख्शहाज महाराजांनी दिल्ली मंडीत ए.मुतासकीची करणे व मीरजरी दिल्ली. 141 परंतु 29-30 जुलै 1787 च्या लखनौच्या युद्धाने त्यांना भाषार घ्यावी लागली. 142 ह्या आपत्तीच्या वेळी महादजीने ताना फडणीसांना वारंवार एकमेकी आणि सैन्याची सांगणी केली पण ताना फडणीसांनी त्याकडे हतुपरस्पर दुर्लक्ष केले. शेवटी स्वतःच बळावर महादजी शिंदे ह्या आपत्तीपासून सावरला. नानांनी पाठविलेले सेनासमूह त्यास एक वर्षाने महादजींना भेटले. परस्पर मत्सीची शपथ तुकोजी आणि अलीनहादखने घेतली. 'राजेशी सुखेदाखनी व बाहादरींनी एक विचार असावे, एकमेकांचे उणे पाहु नये म्हणून अभयपक्षी शपथ घेऊन दोन्ही फौजा बरोबर आहेत. 143 उत्तरे अस की, राजस्थानात तुकोजी

140) जोशी रा.पु. 'राजस्थान महाराष्ट्र संबंध'.

141) व.सि.का. ले. 342

142) म.शि.का. ले. 503

143) शि. रा. भा. 1 ले. 143

स्वतंत्र राजकारण करू लागल्याने तुकोजी महादजी मतभेद वाढतच गेले. गोसणी प्रकरणामुळे 'अलीबाहादर सर्वश्रेष्ठ आहे' असे उत्तरेच्या लोकांना वाटू लागले. राजपूत या संघाचा फायदा घेऊन आपला बचाव करू लागले.

25) अहिल्याबाईकडे महादजीची मदतीची याचना -

दिल्लीच्या बादशहाने महादजींना इ.स. 784 मध्ये घकील-ए भुतलिकीची वस्त्रे दिल्यामुळे तुकोजींना महादजी बद्दल वैषम्य वाटू लागले.¹⁴⁴ हया पदामुळे येऊन पडलेल्या असंख्य जबाबा-या सोबतच महादजींना अनेक संकटाचा सामना करावा लागला. लालसाटच्या राजपूतचिरुद्धच्या युद्धातून माघार घ्यावी लागली.¹⁴⁵ उत्तरेतून मराठ्यांचे उच्चाटण होण्याची परिस्थिती निर्माण झाली होती. अशा संकटात अहिल्याबाईकडे महादजी शिंदेनी मदत मागितली.⁴⁶ परंतु अहिल्याबाईंनी मात्र समायानाची पत्रे पाठविण्या व्यतिरिक्त कोणतीही मदत केली नाही.¹⁴⁷ अहिल्याबाईंच्या मनात महादजींच्या उत्तरेतील बडेजावामुळे हळुहळु व्देश निर्माण झाला होता. आणि उत्तर भारतातील प्रदेशांची वाटणी आपणास मिळावी अशी अपेक्षा होती.¹⁴⁸ कारण शिंदे होळकरात हया चाली पूर्वीपासून होत्या. गेल्या अगता शिंदे सोबत नसूनही मल्हाररावांनी शिंदेना त्यांचा वाटा दिला होता.⁴⁹

144) अप्रकाशित फॉरिन सिज्रेट डिपाटमेंट, 28 डिसेंबर 1784 मं. 9 (दिल्ली)

145) अप्रकाशित फॉरिन सिज्रेट डिपाटमेंट, 28 ऑगस्ट 1787 मं. 19 (दिल्ली)

अप्रकाशित अखबारात पा. 49-50

पु.रे. कॉ. भा-1 ले. 137 पा. 214

सी.पी.सी. भा.7 नं. 1575

146) म.रि. 3 वि. 2 पा. 140

147) ठाकुर वा.वा. हो. इ. भा.2 पा. 324

48) ठाकुर वा. वा. हो.इ. भा.1 पा. 325

149) ठाकुर वा. वा. हो.इ. भा. 1 पा. 325

26) तुकोजीचे उत्तरेत जायला -

तुकोजी होळकर आणि अलीनगर दरीना महादजींना लातूरच्या युद्धात माघार घ्यावी लागली म्हणून त्यांच्या मदतीस उत्तरेत नाना फडणीसांनी पाठविले होते.¹⁵⁰ तुकोजी होळकर नाना फडणीसांच्या आदेशानुसार बाफनाथावरून निघून दि. 20 एप्रील 788 रोजी महेश्वरात येऊन बायल झाले. तुकोजींना महादजींनी लयकर येण्याची विनंती केली, 'माळव्याकडे संवड्यांचा उपद्रव झाला आहे आम्हाकडे इस्माईल बंग आणि गुलाम कादरानी दंगा बांधला आहे त्यास तोंडावर आम्हीच आहोत दोन्ही तोंडे आम्हास साफटणार नाहीत असे लिहिले.¹⁵¹ तुकोजींनी महादजींची अडपण ओळखून 'सोबती संकटात आहे. आम्हास बिदा करावे' असे नाना फडणीसांस म्हटले.¹⁵² पण पुढे मात्र या दोघात उत्तरेच्या वर्कस्वावरून तणाव वाढून मतभेद निर्माण झाले. आणि पुढे हया मतभेदाचे उबक संघर्षात रूपांतर होऊन त्याची परिपती लातूरच्या युद्धात झाली. तुकोजींचा सुक्काम जवळपास दोन महिने पर्यंत महेश्वरात असूनही¹⁵³ त्यांना लयकर जाणवविषयी एकदाही अहिरुप्याबाईंनी म्हटल्याचा उल्लेख आढळत नाही.

27) तुकोजी-महादजी असे तेंड -

तुकोजी महादजींच्या मदतीला बाफनाथावरून निघाले पण ते लगेच उत्तर भारतात गेले नाही तर अलीनगरासाठी एक महिना ठेवून घेतल्यावर तुकोजी अलीनगरास म्हणाले 'आजच पुढे व्हावे, आपूण हाटभरास बरोबर देता इंदुरापर्यंत चालावे किंवा उज्जैनी पोचेली जावे. अगास्त्या झाल्यावर दोन्ही रोजी आम्ही येतो तेथे मित्रांशी आस्पाव

180) अप्रकाशित वे.सं.वै.काँ. फ्रं. 82 पत्र फ्रं. 93 (पूवे)
आपसत अ.ना. हो. इ. सा. मा.। ले. 7 पत्र. 23
म.शि.का. ले. 509 मा. 702
शि.रा. मा.। ले. 25 पत्र. 55 ~ 56

181) ठाकुर ना.वा. हो. इ. मा. 4 पत्र. 329

182) ठाकुर या. वा. हो.इ. मा. 4. पा. 324

183) सरकार फॉस मा-4 पत्र. 9

सुरतीतपण चालायपाचं आल्यास त्याजकडे जावू नाही तर मारवाडचे रोखे जातु ' 54
 अशिरा जाण्याचें वारण कदाचित अस असावे ' महादजींच्या अंदावीने ते पानिपतसारखे
 अरिष्ट ओढून घेतले. महादजींच्या राजपूत विरोधकांशी आपण परभाटे कायस्थान रचून ते
 अरिष्ट समजावे ' असाही उद्देश तुकोजींचा असावा, 55 म्हणजेच उत्तरेच्या राजकारणात
 तुकोजी आणि महादजी दोघही आपणले वर्चस्व ठेवू इच्छित असल्यानेच त्यांच्यातील तेढ वाढत
 गेली त्यांना ताना कडणीसारखे खतपाणी घालणारे मिळाल्याने त्यांच्या स्फोट लाखेरीवर
 ठेवण्यात येऊ लागला नाही महादजींजवळ असतांना अलीबाबादरम तूकोजी आणि महादजी
 बद्दल फादलेले उच्चार मोठे गर्मिष्ठ आहेत ' ब्रह्माचे कार्य आहे. कळ सा-यसाच आहे
 जेव्हाचे विचारणे तर ज्याची जमियत अधिक तो नबरदस्त तुकोजीबाबांजवळ होतो तेव्हा ही
 हीच अकस्मात जाली जात ही नीच नव आहे. आतुनच खंडण्याकरीत, सरकारात एक पैसाही
 वेतला नाही ज्याची फीज पसर लो बलवान 56

महादजींनी तानावर स्पष्ट आरोप केला की, ' तानांनी हिंदुस्थानात होळहरात
 आमचे उरावर पाडवून तेंद करविले, ' 57 तर तुकोजींनीही तानांवर स्पष्ट आरोप केला की,
 ' मजला देशी ठेवून कारभारी पांनी खराब केले ' 58

विनायक बाजी सिंहतो, ' श्रीमंत पतप्रधान धोरले बाजीराव साहेब याजपसून
 उभयता सरदारांना बरोबरीने राखत आले त्यात अंतर होणार नाही वडील सरदारी तुमची ' 59
 अशा पत्रांमुळे दोघेही बरोबरीचे सरदार आहोत असे स्पष्ट होते ' तानांनी महादजींस

54) म.रि.उ.वि. भा. 2 पृ. 15

55) म.रि.उ.वि. भा.2 पृ. 13,
 दि.म.रा. भा.1 पृ. 289

56) म.रि.उ.वि. भा.2 पृ. 157

57) म.रि.उ.वि. भा.2 पृ. 56
 ओठा दप्तर

58) प्रा. राम ईबळे पृ. 75 (मल्हारराव-महादजी)

59) हो.इ.स. भा. 1 पृ. 334

दौलतीचे आज्ञाधारक ही कल्पना मनात वागवून त्यांच्या सर्व पराक्रमाचे यश श्रीमतास पासे व त्यांच्यावर वज्रपा हिंदुस्थानात होऊ नये म्हणून अलीबहादरास पाठवून जो महादजीस शहा दिला तो त्यांच्या वैभवासाठी व पयषी करून राज्यनाशास कारण माला. 160

28) तुकोजी राजपुतान्यात -

तुकोजी होळकर इ.स. 788 मध्ये मथुरेकडे न जाता उदयपुराकडे गेले. हयासंबंधी रियासतकार सरदेसाई लिहितात. " तुकोजी 1788 मध्ये उत्तरेत गेला तेव्हा तुम्ही महादजीचा केवळ मदतनीस म्हणून न वागता काही स्वतंत्र कारभार करावा. राजपुतांशी मिळवून आपले पूर्वीचे हक्क शाबुत राखावे अशी शिफारस तिने (अहिल्याबाईने) त्यास देवून प्रथम उदयपुराकडे त्यास रवाना केले 161. हयावरून स्पष्ट होते की तुकोजीराव स्वतः तुन महादजीकडे न जाता उदयपुराकडे गेले त्यांना उदयपुराकडे जाण्यास अहिल्याबाईंनीच सांगितले. तुकोजी मध्ये सर्वात मोठा दोष स्वयंनिर्णयाचा होता. ते कधी अहिल्याबाईंच्या सांगण्याचे वागले तर कधी ताना फडणीसांच्या त्याचमुळे योग्यता असुनही ती हया दोषाने झाकाळल्या गेली. तुकोजीराव आणि अलीबहादर उदयपुराजवळ आल्यानंतर उदयपुरकर, कृष्ण नरकर, कोटेकर, जयपुरकर, जोधपुरकर इ. लहान मांडसा राजांचे वकील उभयतांना येऊन भेटले. त्यांनी तुकोजी आणि अलीबहादराकडे अनेक तक्रारी केल्या 162 आणि हे महादजींना पटले नाही. शिंदे-होळकरांमधली खाई मिटण्याएवेनी यादतच गेली आणि शेवटी त्याचा विस्फोट झाला.

60) ना.झ. (धोळख उत्सवधृत) पृ. 160

प्रा. डॉ. राम इंगळे पृ. 74

161) म.रि.उ. वि. मा. 2 पृ. 153

162) ठाकुर वा. वा. हो.इ. मा. 1 पृ. 330

29) तुकोजी आणि राजपुतांची नीती -

तुकोजी होळकर आणि अलीबहादरांनी परस्पर मदतीची शप्पथ घेतली होती. 63
 मोठावी प्रकरणात तुकोजींनी महादजीविरुद्ध अलीबहादरांना उघडउघड पाठिंबा दिला होता. 64
 अलीबहादर आणि तुकोजीराय महादजींच्या मदतीला आले होते. पण पुण्याहुन आदेश
 येईपर्यंत काहीच करायला तयार नव्हते. 165 इ.स. 1790 मध्ये इस्माइल बॅग आणि राजपुतांना
 याटाघाटी करण्याच्या निमित्ताने तुकोजीराय छावणीत त्यांचे आगत स्वागत करीत होते. 66
 तुकोजीराय आणि अलीबहादरांला हाताशी धरून पुण्याशी संधान साधून महादजींना शह
 देण्याचा प्रयत्न सुरू केला होता. हयासिध्दी कृष्णाजी जगन्नाथ लिहितात 'जैपुरयाण्याशी
 म राजे विजेसिंगाशी आतुन स्नेह जाहला आहे.' 67 दोघांनी महादजींच्या शत्रुंशी हान
 मिळविले होते. राजपुत, राजांनी त्यांना मदतीचे आश्वासन दिले की, 'मारवाडी व
 जयपुरवाले यांशी त्यांचे वचन कयन पयचोपण झाले की आम्हीसारे एकत्र होऊन तुम्हास
 होळकरास) हिंदुस्थानचे भाग्य करितो, तुम्ही आम्ही मिळोन विघात पाडुन देऊ.' 168
 हया विषयी परत कृष्णाजी जगन्नाथ लिहितात, 'अलीबहादराला मुक्तिवार करून सुभदारस
 आपल्या संगतात घेऊन राजशी पाटील बायाजी लखवे आपण डुकन तमाशा पाहामा.' 69
 हया कारणांनी तुकोजी महादजी मधील कलह वाढतच गेला. हयाचे निराकरण करण्याविषयी
 नांना फडणीसांना लिहिले. 170 पण उपयोग झाला नाही.

163) शि.रा.भा. 1 ले. 143 पा 65 ले. 215 पा. 106-107

164) शि.रा.भा. 1 ले. 143 पा. 65 ले. 2 5 पा. 106-107

65) शि.रा. भा. 1 ले. 59 पा 75

नवलकर व. 'महादजी शिंदे आणि नांना फडणीस हयांची तुलना' पा. 25
 'महादजींच्या मदतीला आले होते. पण पुण्याहुन आदेश येईपर्यंत काहीच करायला तयार नव्हते. 165 इ.स. 1790 मध्ये इस्माइल बॅग आणि राजपुतांना याटाघाटी करण्याच्या निमित्ताने तुकोजीराय छावणीत त्यांचे आगत स्वागत करीत होते. 66 तुकोजीराय आणि अलीबहादरांला हाताशी धरून पुण्याशी संधान साधून महादजींना शह देण्याचा प्रयत्न सुरू केला होता. हयासिध्दी कृष्णाजी जगन्नाथ लिहितात 'जैपुरयाण्याशी म राजे विजेसिंगाशी आतुन स्नेह जाहला आहे.' 67 दोघांनी महादजींच्या शत्रुंशी हान मिळविले होते. राजपुत, राजांनी त्यांना मदतीचे आश्वासन दिले की, 'मारवाडी व जयपुरवाले यांशी त्यांचे वचन कयन पयचोपण झाले की आम्हीसारे एकत्र होऊन तुम्हास होळकरास) हिंदुस्थानचे भाग्य करितो, तुम्ही आम्ही मिळोन विघात पाडुन देऊ.' 168 हया विषयी परत कृष्णाजी जगन्नाथ लिहितात, 'अलीबहादराला मुक्तिवार करून सुभदारस आपल्या संगतात घेऊन राजशी पाटील बायाजी लखवे आपण डुकन तमाशा पाहामा.' 69 हया कारणांनी तुकोजी महादजी मधील कलह वाढतच गेला. हयाचे निराकरण करण्याविषयी नांना फडणीसांना लिहिले. 170 पण उपयोग झाला नाही.

166) मा.शि.का. ले. 526 पा. 732 ले. 555 पा 770

'इतिहास संग्रह' जोधपूर ले 3 म रि.3 वि.2 पा. 63, 67, 68

167) 'इतिहास संग्रह' जोधपूर पा. 41

168) 'इतिहास संग्रह' जोधपूर पा 42

म रि. 3 वि. भा 2 पा 63

169) 'इतिहास संग्रह' जोधपूर पा. 11

170) म शि का. ले. 578 पा. 825

30) तुकोजीची वाटणीची मागणी -

वाटणी सनंवीचा होळकर-शिंदे वाद बराच रंगला होता.¹⁷¹ हयासंवी महादजी शिंदे म्हणतात 'आम्ही इनके श्रम साहस करुन स्वराज्यात उपभोग असे अर्थ घडविले ते त्याच झाले'¹⁷² महादजींनी सर्व फार्म ठाकुर देऊन देशी जाण्याचा निर्णय घेतला.¹⁷³ हयापरही 9 लक्ष 2 हजार रुपये उत्पन्नाचा प्रदेश देण्याचे महादजींनी माग्य केले. वरील विधानावरून तुकोजींची माजू मात्र अधारातच राहते. आणि वाटणीच्या संवधात सर्व दोष तुकोजीच्याच माथी मारण्यात येतो. पण खरी वस्तुस्थिती मात्र अगदी वेगळी आहे.

महादजींनी सातसोडच्या विपत्तीनंतर पुणे दरबार आणि अहिल्याबाईकडे मदतीची विनंती केली.¹⁷⁴ त्यांच्या ह्या पत्रात अहिल्याबाईंनी उत्तर दिले की, 'भाऊपणा पूर्वीपासून कसा चालत आला. पेंढारी, हजार स्वार बोलाविले हे काय ? फौज दहा पांच हजार म्हणाल तर पाठवून देऊ पूर्वीप्रमाणे यथाविधान चालावे.'¹⁷⁵

ह्या वाटण्या सन 751-52, इ.स 1755-56 सन 1764-65 व सन 1769 याप्रमाणे स्थलकाय व व्यवयानुरूप घडत आल्या होत्या. ते विभाग मातोश्री साहेबांच्या लक्षात होते आणि महादजींना त्याची जाणीव त्यांनी करून दिली होती. सन 1751-52 मधं चौपाई सरकार व तीन हिस्से उभयता सरदारांपैकी दोड हिस्सा होळकर व चौड हिस्सा शिंदे, सन 1755-56 त एक हिस्सा सरदार, एक हिस्सा होळकर व एक हिस्सा शिंदे सन 1764-65 ते सरकार सतरा लक्ष, होळकर पांच लक्ष व शिंदे तीन लक्ष याप्रमाणे थोड्या फार

171) ग.शि.व. ले. 54 भा. 756 ले. 543 भा. 759
जोशी/सरदार भा.2 पा.24

172) ठाकुर वा.वा. हो.इ भा.1 ले. 249

173) ठाकुर वा.वा. हो.इ भा.1 ले. 249

174) ठाकुर वा.वा. हो.इ भा.1 पा. 323

175) ठाकुर वा.वा. हो.इ. भा.1 पा. 324

घरकाने बघिवाट घाटली होती. इ.स १७६९ मध्ये इब्रलेला घाटणीचा कागद धोडक्यात आला ' राजश्री दादाये स्वारीत खंडण्या जाहल्या व नजर करार जाहली रु २५,४०,००० पैकी वजा सखाराम भगवंत यांचे नजरेचे रु ४०,००० बाकी रु. २५,००,००० पैकी उभयता (होळकर-शिंदे, सरदारस दाखविले. होळकर ५,००,००० व शिंदे ५,००,००० एवढा ०.००,००० स्वयंसिनेनात महारणी होळकर यांनी करार केले. रु २५,००,००० पैकी सरदारस ऐवज देवयिला. होळकर पाच लाख नेविले त्यास आदा जाहला तितका घजा करून घावा. महादजी शिंदे यासी भदा जाहला नितकाच ऐवज नेमिला असे ३.००,००० बाकी सरकारात रुपये १७,००,००० ^{१७६}

घाटणीचा हिस्सा खिस्तेप्रमाणे २५ चौधई सरकार, ७५ तीन हिस्से सरदार रु. ३७ ८० होळकर व ३७ ८० शिंदे एवढा ७५ कुल रुपये १०० ये हिस्से हिस्सेरक्षेप्रमाणे ^{१७७}

परील उता-यावरून ' यथा विभाग घाटणी ' या शब्दाची खोली स्पष्ट होईल. याका खुलासा हेतुपुरस्पर महादजी शिंदे कडून टाळण्यात आला. ^{१७८}

सुभेदार (तुकाजीराव पाटील बाबांच्या पुर्ण फचछपी गेल्यापर खरी स्थितीत्यस उमगु लाबली. ती अशी ' नवीन सुटलेल्या मुलाखात उभयता सरदार आणि पेशवे सरकार भशा तीन वाटण्या होत असत. त्याप्रमाणे इस्मादल बेग, नजबकुली व गुलाम कादर हयांच्यख मुलाखाची जी वाटणी वहायची त्यावेळी पाटील बाबांनी जो मुखुख सुभेदारस दिला. त्या संचंधात सुभेदार मातोश्रीस लिहिलात. ' राजकी पाटीलबाबांनी वतनी य इनामी सुध्दा नऊ लक्ष एकवीस हजार रुपयांचा मुखुख उरवुन यिला त्यापिकी तूर्त दोन लक्ष वहा हजारचे महाल

१७६) ठाकुर बा.वा. हो.इ.स. १ पा. ३२४-३२५
पेशवे रेकॉर्ड पैकी

१७७) ठाकुर बा.वा. हो.इ.स. १ पा. ३२४-३२५
पेशवे रेकॉर्ड पैकी

१७८) ठाकुर बा.वा. हो.इ.स. १ पा. ३२५
पेशवे रेकॉर्ड पैकी

गुह्यमुक्तंभर व उपाठ दोन्ही महालांच्या सनदा करून दिल्या. सनदात सायर व इनासी शाय वजा करून पाठविले. त्यावरून आम्ही उत्तर दिले की आमचे सह त्यात दुसरा भयल कसा चालेल त्यात सायर खुद्दा महाल लावून घ्यावेत, नाही तर सनदा नकोत व सनदा परत पाठवल्या. त्या त्यांनी ठेवून घेतल्या.⁷⁹ ह्यावर मातोश्रींनी उत्तर केले की, 'आम्हीच मातोश्री वानवीने राहणे पसंती नाही. त्यामध्यही मामलतीत दुसरा असलराहुन, नित्य उतून कच्चाच राहील. त्यास निरतुक महाल लावून घेणे.⁸⁰ मातोश्रींच्या ह्या उत्तराने महादजी जे स्वतः ते दोन लाखांच्या सनद त्यांच्याकडेच राहिल्या. म.५ लाखांची निघालेली घापी हवेतच विरून गेली. ह्यामुळे वाटकी संबंधीचा बोध तुजोगींना देता येणार नाही. तर ह्याबाबत तुजोगींना पाठिंबा देऊन त्यांची वानवी योग्य होती. असेच महत्वाचे लागेल होळकर-शिंदेच्या ह्या भांडणामुळे उत्तरेतील मराठा साम्राज्य दुर्बल झाले. आणि त्यांच्या ह्या भांडणाचा फायदा रजपुतांनी पूर्ण घेऊन मराठा सरदारांच्या मार्गात अडचणी निर्माण करण्याचे घोरण अवलंबिले.⁸¹

31) तुकोजीचे सहकार्य -

रजपुता विरुद्धच्या आक्रमणाकरिता तुकोजीरावांची गवत (गवतियच्या) महादजी शिंदेनी तात्पुरत नमते घेतले. जिंकलेल्या प्रदेशात अर्धा-अर्धा वाटा करून तुकोजीरावांनी रजपुताविरुद्ध वाशीराव होळकरांच्या नेतृत्वाखाली सैन्य पाठविले होते.⁸² वास्तविक होळकरांच्या मदतीनेच पटप व मेहत्याचा विजय मराठ्यांना मिळाला. या दोन्ही युद्धाचे यश शिंद्याप्रमाणेच होळकरांनाही द्यावे लागेल. डी-बायनने तर मेहत्याच्या युद्धानंतर लगेच महादजींना लिहिले की, 'तुमचे फौजेकडून जमी एक झाले नाही. होळकरांच्यातील शरणाग

179) ठाकुर या वा. हो. इ. भा. 1 पृ. 336
पेयावे रेकॉर्ड पेकी

180) ठाकुर या वा. हो. इ. भा. 1 पृ. 336, 337

181) सरकार फौल भा. 4 पृ. 10

182) ठाकुर या. वा. हो. इ. भा. 1 लै. 267 भा. 2 पृ. 343
सरदार फौल भा. 4 पृ. 30

नसता तर फरोडी संपर्काचा कारखाना बरबाद होऊन बंधनका मृत्युमुखी होता. 183 हा डी-बायनचा अभिप्राय अतिशय खोलाचा आहे. पण हे अहमकार्य पुढेपागे फार काळ टिकले नाही. हयानंतर तुळोजीरावानी आपले सैन्य भरतपुराकडे परत बोलावले. 184

32) महादजी-शिंदेच्या युद्ध -

राजपुताण्यात मराठ्यांचा परत अंमल स्थापन झाल्यानंतर जोधपूर पूर्वीप्रमाणे शिंद्यांच्या ताब्यात आले. जयपूर व उदयपूर ही पूर्वापार हाऊल्करांची ती पूर्वापार शिंद्यांची नसतनाही ती आता त्यास अंतीत सासी होती. 185 हयाचा मनस्वी संताप हाऊल्कराच्या होणे स्वाभाविक होते. यावेळी असेच महापावे लागेल की अलीबहादर खपले हाऊल्कराची शिकवत गेली. तरीपण शिंदे एकमेवा द्वितीय झाले. देवदर्शनस जावे म्हणून शिंदे दक्षिणेत गेले ते उत्तर त्यांनी परत पाहिली नाही. 186

जानेवारी 17/2 मध्ये महादजी शिंदे उज्जैननीयसून पुण्यास जाण्याकरिता निघाले असता जवळ जाणुनही शिष्टाचार म्हणुनही अहिल्याबाईंना भेटले नाही. काही दिवसांपूर्वीच अहिल्याबाईंच्या जावई राजश्री नट्याबा फणसे मृत्यु पावले होते. 187 योगभाप्रमाणे संतानस गायबसून जाताना हाऊल्कराच्या अधिपत-यांना महादजींनी जकात कर देण्यास नकार दिला होता. हयामुळे अहिल्याबाईंनी संतापून ' परत वेदपर्यंत जिंकित राहण्यात नाही. 188 असा शाप महादजींना दिला होता हया शापाने काही अर्थ नसला तरी त्यांचा राग मात्र स्पष्ट होतो.

183) ठाकूर वा. वा. हो. ३, भा. १, पृ. 343

म.रि. 3 वि. भा. 3

184) सरकार फॉल भा. 4 पा. 4

185) ठाकूर वा. वा. हो. 3 भा. 1 पा. 344

186) ठाकूर वा. वा. हो. 3 भा. 1 पा. 344

187) सरदेसाई गो. स. ' मराठ्यांचा नवीन इतिहास ' भा. 3 पृ. 28

188) सरदेसाई गो. स. ' मराठ्यांचा नवीन इतिहास ' भा. 3 पा. 28

33) महादजी लिहितात परत -

आतापर्यंत पुण्यात पेशव्यांची सर्व कामे नानाच मुखत्यारीने चरीत होते. नाना फडणीससोबत ब्र. कादण्याची कुणाची हिंमत नव्हती. महादजीने पुण्यात दाखल होताना पेशव्यांला त्याच्या अधिकाराची जाणीव करून द्यायला सुरवात केली. हयामुळे नानांचा कारभार ' पुढे लिखत व भागे पोचत ' असा आहे हयाची लोकांना जाणीव झाली. या बाबत सरदेसाई लिहितात, ' येथून तेथून शब्दाबद्दल मसुदे करता करता कांरकुन बेग्नर त्यामानाने प्रत्यक्ष कृती पवर थोडी ' 189 महादजी येणार हे पळताच नाना फडणीसाना कार्निवालीसोबत लिहिल्या पत्रातून गांगितली ती मिळाली नाहीत म्हणून परशुराम भाऊ व हरिपताना पुण्यात बोलाविले. प्रसंग पडलाच तर तुकोजी होळकरांनाही बोलावण्याचे ठरले. 190 महादजीने पुणे बरबारावर 7 कोटींची मागणी करताच 9 नाना फडणीसाना 6 कोटी देणे काढले. तुकोजींचा हया मागणीला पाठिंबा होता. 192

34) पेशव्यांचे धोरण -

नानासाहेब पेशवे रामजी अनंतास लिहितात, ' राजपुतामध्ये जाटांची राजकारण राखुन एकसी स्नेह तर एकसी विचाड एकदाच सर्वांची कनिया कर मने 93 योरले मध्यवराव पेशवे लिहितात, ' मन्सुचे बाजपणाचा प्रयत्न हरहुन्नरे, एकास बैसवावे एकास उठा म्हणजे आपले धजन त्यापर पाटावे एसा समय आहे. ' 194 नाना फडणीस लिहितात, ' परत्त्यरे राजे रजवाडे यात फुट असल्याने यात सरकारचा उपयोग आहे 195 नाना साहेबांचा विचार असा

- 89) म.रि.उ वि 2 पा 214
 90) म.रि.उ वि 2 पा 214
 91) खरे वा वा ऐ.ले.सं. भा.9 ले 3492 पा. 4632-33
 92) खरे वा वा ऐ.ले.सं. भा.9 ले 3492 पा. 4632 33
 म.रि.उ वि 2 पा 388
 हि.द.भा.2 ले 93
 93) मि.इ.सा.भा.3 ले. 70
 94) ऐ.च.भा.2 पा. 115
 95) ऐतिहासिक टिपणे भा.1 पत्र.3

होता, ' बोरले सहकांचे (बाजीराव साहेब) चिन्ती एक सरदार मातब्बर कर्नाटकात ठेवावे आणि आपण पुनियास राहावे ऐसा मानस आहे ' 196 याच धोरणाला अनुसरून त्यांनी दत्ताजी व जनकाजी उत्तरेत तर मल्हाररावला दक्षिणेत ठेवले. मुन्गोजीरावांनी स्पष्ट आरोप केला 'ही, ' ' मजला देखी ठेवून भारभारी यांनी खराब व्हाले. ' 197 अशुच्या बाबतीत पेशव्याचे ' फोडा व साडा ' हे धोरण होते हेच धोरण त्यांनी सरदाराचायतही ठेवले त्याचलाही सरदार आपल्यापेक्षा इतक्या होणार नाही इतक्या पेशवा किंवा त्यांच्या कारभाराचा उद्देश होता इतिहासाचार्य याला दुजोरा देतला स्पष्ट सिद्धीतल, ' सर्व पेशव्यांचा मुख्य हेतु स्वतःचे मरुतम सर्वातुन अधिक वाढविण्याचा होता. ' 198 पुरंदरे स्पष्ट थारले करतल्या रहस्यात ' शिंदे-होळकर एकीचे परिणाम ओळखूनच त्यांच्यात सदेव बैली दली नवेल धानी पेशवे दरबार डोळ्यात तेल घालून रात्रीदिस चिंता करित होता. 199

35) महिलाबाईना संवर्ष पहिले होत नव्य ?

महोदय महिलाबाईनाही शिंदे शरण्यासो धर संवर्षात वाढवून पुढे करण्याची इच्छा नव्हती त्या म्हणतात ' पहिले घनी होते त्यांनाही हया बोष्टी समजूनच आडफाळाचा साथी समुन टाकला आहे भोसले राज्याचा दया सांबलीत, गायकवाड गुजराथ सांभाळून राहतील हे उभयता सरदार ते दौलतीचे बरेच इच्छितले, कित्येकदा पाहिले. पहिले हुंभेदार आणि राणाजी शिंदे यांनीच परित्तर केला आणि आताही ममता पुरस्कार हे उभयता सरदाराच अर्थ प्राण घेवतील, तितकं दुस यांकडून होणार नाही यामुळे उभयता सरदारात श्रीमंतानी फुट चढू देवू नये 200

196) प.द.म. 28 ले. 141

197) हो.व.हि.व.ले.2 म.रि.3 वि. भा.2 प.29

परतन्वि द.व. (होळकर दरबारातील शिंण्याची वकीली,

198) ऐ.प्र.पा.40 (ऐतिहासिक प्रस्तावना) खंयवाहे वि.का.

199) पुरंदरे वस्तर भा 2 प.8

200) म.द.बा. म.1 ले.33

म.रि.3 वि. भा.2

तुकोजींनी उत्तरेत येण्या बरोबर महापतींना वाटची मागितली. यतोर्थीनी वाटचीकामत लिहिले तेव्हा अहिल्याबाईंनी पाठविले. आग्रह करावा तर तुम्ही बरी येवून वाटा मागता पाटीलबाबांरोबर तुमचे कोण होते ? ज्याअर्थी नाकरी पडलीच नाही तेव्हा ते देतील ते घेऊन ओढ न करावी.²⁰¹ पुढे ज्यावेळी ९ लक्ष २। हजारचा मुख्य सयर व इनामी गाव नवा पडून दिला तेव्हा त्या महफालपत्रे, 'आधीच वाटची वाजवीचे ठरले देखी नाही त्यामध्येही भागललीत दुसरा असल एव्हान नित्य उठून पळणच राहिल. त्यास निस्तुन महफाल लवून घेजे.²⁰²

२) डिसेंबर १७२२ रोजीच्या पत्रात अहिल्याबाईंनी तुकोजींना लिहिले, 'आपला हुद विसाव आल्याने हलके पडून घडून कोयलीनी नोष्ट मिळविले जायवा आयस लागले त्याअर्थी त्यांनी तुम्ही एक विचारे यत्नास हे उभयपक्षी जावले. दोन्ही दौलतीचे भाऊपत्र आकलाचे नाहीत सोभावत वृष्टी ठेवून त्यांनी तुम्हाशी बघिलो दाखवू नये तुम्ही त्यांची थोडक्या चौकशीसाठी तोंडू नये.'²⁰³ अहिल्याबाईंनी मुळदापुली होळकर शिंदे ह्यांच्यात समेत होणयला कराचीने प्रयत्न केला. 'सरकारातुन ह्यांच्यातील वाद मिटविण्यासंबंधी पत्र लिहिली पण नात फडणीसांनी यावर हेतुपुरस्पर दुर्लक्ष केले शेवटी अहिल्याबाईंनी स्वत लिहिले. 'तोपा एकाचा नाश झाल्यावर सरकारचेही नुकसान आणि लोपिकावही थाईट वित्तस मरुतुन सरकारातुनच पुर्ण विचाराती योग्य मर्र काढणे जास्त उत्तम.'²⁰⁴ अहिल्याबाईंना त्यांचीच्या संवत्सितर मान पेशन्यागार्फत समेत दहावा हे मान नव्हते. श्रीमतांकडून समन्तीत कराव्या. त्यापेक्षा तो आपला भाऊ आहे. त्याचे च आपले एक विचार असले पररुपर समेत वस्तुन कृपा हे योग्य.'²⁰⁵ मराठजी अखिबा मुल्तु दि. १२ फेब्रुवारी १७२४ रोजी झाला जेजा गतोथी अहिल्याबाई महफालपत्र, 'महापती असने तर

201) म.द.बा. भा.२ ले. ११२

202) डाकुर वा.व्य. हो. इ.स. १७५३

203) चंद्रचुड दप्तरातील निघडक उजारे ले. १८६, ११०, १११

204) म.द.बा. भा २ ले. २३९

205) चंद्रचुड दप्तरातील निघडक उजारे ले १३३

ले विचारी ५ दुरुस्त्यांचे होते. झाल्या गोष्टी दुराग्रहाने आणि अविचाराने झाल्या हे समजून सरकारात भाऊपणा पुढोपार चालत अहम तसाच राहुन सर्व गोष्टी योग्य पार पडल्या. 206 आपणालील भाऊपणाचं संस्थेचं कायम राहावेत अशीच त्यांची भावना असल्यामुळेच दौलतराव शिंदेना कस्ये देताना लिहिले ' राजश्री दौलतराव शिंदेना सरदारीची वर्ये छावयाची आहेत ते चिरजीव झाल्यावर छादी याल भाऊणि याची वहिवाद राहुन सरकार उपयांगीही आहे. 207 यरील वियेचनावरून स्पष्ट होते की अहिल्याबाईंनाही सक्षम संघर्ष अभिप्रेत नव्हता त्यासाठी त्यांनी प्रोत्साहनही दिले नाही तर उलट परस्पर संघर्ष होऊन पुर्वोपर भाऊपणा चालावा अशीच त्यांची इच्छा शेवट पर्यंत होती.

36) संघर्ष तुळोजींना पडिजे होता ?

जर तुळोजींना संघर्ष पाडिजे असता तर त्यांनी कलसल्या हास्यानंतर शिंदेच्या सरदारांशी संघर्ष केल्याच नसता. त्यावेळी शिंदेच्या लष्कराची फार विस्तार परिस्थिती झाली होती. ' शिंद्यांचे लष्करात रुपयाचे शेर सव्ण व रुपयाच्या पाच पेंड्या वा वाचना झाल्या गित्यांची फौज बायल झाली ' 208 'तहाचे बोलणे सुरू झाले असण चिन्मीसाव म्हणणे ' आपण धनी आम्ही संघर्ष पूर्वीपासून गुलामांच्या बाटणी वाटण्याचे शिरले. त्याप्रमाणे अन्तरंग पंगे घेऊन आम्ही ताबेदार तुम्हादारांनी एजादी मोर्हाम त्याची आम्ही चाकरीसू हज. 209 सुभेदारांनी रामती दिली बेलभंडार व याची उदी होऊन ' रागारे सफाई झाली ' तुळोजींवांची अवस्था ही संघर्ष करण्याची नव्हती प्रत्येकी साथ देत नव्हती. सरकारन मध्यस्थी करून भांडण मिटवावे 210 अशी त्यांची इच्छा होती महादजींच्या मृत्यानंतर दौलतराव शिंदेच्या वारसदारीला सर्वप्रथम मान्यता देणारे तुळोजींवांचे होते. 212

206) फोल्डार वस्तुपत्रातील हिंमण्यांची विल्ली ले. 7

207) चंद्रगुड दप्तरातील निवडक उतारे ले. 133

208) अहमद वा वा हो. इ. भा. 1 पा. 148

भाऊपण अ ना हो इ स भा. 6 पा. 76

209) अहमद वा वा हो इ भा. 1 पा. 348 हो इ स भा. 6 पा. 22

210) हो. इ. भा. 1 ले. 385

211) बँट उफ व्हें 3 पा. 186

212) हो इ भा. 1 ले. 345

सरदेसाई लिहितात, ' महादजींना आपल्याच मराठा बांधवा विरुद्ध सैनिक शक्तीचा उपयोग अचित वाटत नव्हता. इ.स. 1778 मध्ये एकदाच कोल्हापूरच्या राजाविरुद्ध महादजींनी युद्ध केले. बाकी सर्व संघर्ष मराठ्यांच्या शत्रुशीच केले होते.²¹³ लाखेरीच्या संघर्षाचा शिंदेंनी शोक दिवस मानला.²¹⁴ नातू लिहितात, ' चिटणीसांना विजय दर्शक तोफा सोडण्याची परवानगी दिली नाही, उलट हया संघर्षाबद्दल महादजी म्हणालेत, ' आपसात कटकट करून जन्माचे भारूपणात पापी कातले. तोफा सोडल्या असं वाटत नाही.'²¹⁵ हा संघर्ष आढवून घेणा-या गोपाळराव भाऊला भेलसा येथे कैद ठेवले.²¹⁶ होळकरांसोबत सशस्त्र संघर्ष महादजी राजकीय चुक समजत होता. कारण ती त्यांच्या महत्वाकांक्षी योजनेला घातक होती.²¹⁷

37) संघर्षाचे मूळ कोणते ?

वरवर पाहता लाखेरीच्या युद्धास महाराराव होळकर आणि गोपाळराव भाऊच जबाबदार आहेत असे वाटत असले तरी पण त्यात फारसे तथ्य नाही. मर जौन मालकम तर हया संघर्षाता ' दोन घराण्यातील संघर्षपेशा, दोन मालकांच्या नोकरीतील संघर्ष मानता.²¹⁸ घासुदेव शास्त्री छ-यांच्या मते ' शिंदे हे कर्ते व शूर सरदार खरे पण ते इतके डोईजड होऊन आतापर्यंत राज्यनशास कारण झाले आहेत. ते होळकरांच्या मदतीमुळेच हात. त्याकरिता ही डोईजड झालेली शिंदे-होळकरांची जोडी फोडून त्या दोन सरदारात किंचित तेढ निर्माण करावी व दोघापैकी कोणातरी एकास नेहमी आपल्या लग्नामी लावून ठेवावे. याप्रमाणे मसलत

213) न्यु.ही.व्हें.3 (सरदेसाई) पा.250

214) न्यु.ही.व्हें.भा.3 फ.250

215) नातू पा. 258-259

ठाकुर वा.वा. हो.इ.भा.॥ पा. 349

216) नातू पा. 258-259

ठाकुर वा.वा. हो.इ.भा.॥ पा. 349

217) सरकार फॉल भा.4 पा.80

218) मालकम भा.1 पा. 173

गोजून तिच्यान अनुरोधाने मना आभारण हाकत गेले ? ?' ह्या सौपतच जासुदेव शास्त्री
 न यांनी ऐतिहासिक लेख संपादन करून दिले वी, तुकोजी हांडाकरास पूर्वीपासून माताचे
 पाठबळ होते ' २२०) शब्दांच्या बचावासाठी त्या दोघा सरदाराने दुही उभेवून घ्यावे
 भाग पडले व तोच त्या प्रसंगाने उभा होता. ' 221) महाकाव्य नांवांनी होळकर विद्यामय
 दुही निर्माण केली होती ही मोठे खरे कबुलच करीत नाहीत तर त्याचे समर्थनही करताना,
 शिंद्यांची जबरदस्ती कमी होवून त्यांना शत्रू बसवा म्हणून तुकोजींशी संपर्क जाळून भोवले,
 गोपलनाड टिपू हांडाकरांजवळ आपली स्वतंत्र राजकारणे राखलीत होळकर व नानाचे सख्ख गाव
 आभारण टिपूने नाना व होळकरांच्या हया संध्यात नाना व शिंदे ह्यांच्यामधील स्पर्धेचे बीज
 सध्याने लावले 222) शिंदे पुण्यात येतानाच ' त्याच निर्वाणीचा प्रसंग पडला तर याच
 होळकरांना बक्षिणेत आणायचे असा जैत नांनांनी ठरविला ' 223) लाखेरीच्या लढाईचा नांनांना
 मोठा धक्का बसला तुकोजींची हाशेली दुर्दशा पाहून शिंदे आता आपलीही मळी बळगार
 आणि दिल्लीच्या बादशाहाप्रमाणे पेशवे ही शिंद्यांच्या हातचे भेणाचे बाहूने वनेपार असे त्यांना
 भय पडले, 224

मारभई कारस्थानातील प्रमुखा पैकी प्रबळ तुकोजी व महादजीच उरले होते
 पैकी नांनांनी तुकोजींना आपल्या नाही लांबवसणुको महादजीच जाण तो कसा प्रबळ सरदार
 उरला होता नांनाने आपल्या घोरणाकडे अनुसरूनच लाखेरीवर डाय टांकला पण तो अंगठर
 मताच त्वरीत महादजींशी संघट करून आपला बचाव केला, 225

- 2 9) खरे वा. वा. फ. च. पा. 49
 खरे वा. वा. 'अधिवार खेब' फ. 45-46
 220) खरे वा. वा. ऐ. ले. सं. भा-9 पृ. 4605
 221) खरे वा. वा. ना. फ. च. पा 50
 222) खरे वा. वा. ना. फ. च. पा. 137
 223) खरे वा. वा. ना. फ. च. पा. 143
 224) खरे वा. वा. ना. फ. च. पा. 152
 225) पुणे अखबार भा. 3 ले. 220

नानांचे सत्तेवर जीवापाड प्रेम होते त्यासाठी त्यांनी बांधी महादजीजी ' फडणीसी माझी व सरदारी तुमची ' असा वर देला. महादजींच्या मृत्यूनंतर याच सरदाराचे पुनरावृत्ती दोलतराज शिंदेजी वरवी २२६ नानांचे दोळगराब शिंदे व बाजीरावाची फडणीसी म्हात घेतल्याचे पत्र हरिपंगस लिहिले २२७ त्यानही दत्त- बेंदल त्याल व फडणीसी बांधी असे पत्र लिहिले २२८ हयापरून नानांचे सत्तेवराल जीवापाड प्रेम स्पष्ट होते व त्यातून त्यांच्याकरिताच नाना फडणीसांनी शिंदे-दोळगरांना तेंढे मिळाले त्याची स्पष्ट कबुली नानांचे चरीत्रकार वासुदेवशास्त्री यांचे हयांनी दिलेली आहे

साखेरीच्या संग्रामासाठी आवश्यक पार्श्वभूमी व आर्थिक तयारी नानांनीच केलेली होती हे स्पष्ट होते शिंदे-दोळगरांना उत्तरेत बुतपुन दक्षिणेत आपले पद प सत्ता सुरक्षित ठेवण्यासाठी रचलेल्या नानांच्या कारस्थानाचे साखेरी हे दृश्य स्वरूप होते

४१) तुकोजीराव नाना फडणीसांचा कलने कां वागले ?

तुकोजीराव महिल्याबाईस बागुस सारुन दोलत घेण्याची इच्छा होती महिल्याबाई म्हणतात ' केवळ तुकोजीबाबाच दोलतीचे धनी आणि ती कशात काही नाही असे समजु नका... , त्यांनी निमक हरामीचे फंड आम्हाला केवळस पुढे सुखरूप दोलत वस म्हणतील तर त्या गोष्टी दुरापास्त जाहेत २२९ तुकोजींना नानांचा पाठिंबा होता नानांनी महादजीस लिहिले ' थोडे एका हानी लगाम एकीथडे असे जातिचे सरदारीत राजांदाचे काम व सरदारीचे स्वरूप होते असे नाही ' २३० यावर महादजी म्हणतात, '

२२६) पारसिस द.ब. जुन्हा ऐतिहासिक नोम्टी भा.१ पृ. १४-१५

२२७) पारसिस द.ब. ऐतिहासिक टिपणे भा.६ पृ. २

पु.रे.कां. भा.२ पृ. २३४

ना.व.पा. १८०

२२८) प.द.स.५ भा. (इ.४) पृ. ८

बा.रा.ग.इ.का.पा. ८०

२२९) राजवाडे वि.का. म. इ.स. भा.३ खे ७२४

म.रि.उ.वि.

२३०) राजवाडे वि.का. म. इ.स. भा.३ खे ७५५

म.सि.का. खे २७४

होळकरांचे घरची चाल सर्वांसच माहीत आहे. ²³¹ सुभेदार असणाऱ्या गोंतमगार्द कारभार करीत होती ती वारल्यावर अहिल्याबाई वरिवाट करू लागली ही नाल त्यांचे घरची अहिल्यापाठान आहे नवी नाही. ²³² शिवाय तुकोजींना उत्तरेन घटा हवा होता. आम्हास हिंदुस्थानचा वारसा यापज्जीव साहायचा नाही ²³³ हया दोन्ही गोष्टी तानांच्या मदतीने मिळविता येतील असे वाटल्यानेच तुकोजी तानांच्या कह्यात गेले. खरे लिहिताना, 'पेशवे व ताना हयांच्या राजकीय वर्जात महयंतरे होते. पेशवे मराठी राज्याचे स्वातंत्र्य होते तर ताना त्यांच्या पदरचे परितोषित कारकुन.' ²³⁴ ताना आरंभ टाळण्यास युक्तिवाद करतात पण तो खरा नाही. पेशवा अशांत असल्यामुळेच त्यांचे अधिकार बुलत्तारीने ताना वापरत होते ही गोष्ट खुर्रकाशावतकी स्पष्ट आहे. 'पेशव्यांच्या पेशवा' असे त्याचे स्थान होते. ²³⁵ शिंदे-होळकर राज्याचे पूर्वीपासून आघास्तंभ होते. त्यांना कायम ठेवणेच नव्हे तर मजबुत करणे ही सोळावी बरज होती. पण आपल्या पदाच्या लासलेने चतुर अशा 'पेशव्याच्या पेशव्याला' तारतार विप्रेत कुजवीने दबा दिला. 'बराठ तिमुका गेळ्यावा महाराष्ट्र धर्म पाळायचा' हया सर्व रणवस्त त्यांनीच्या ओजवी महार्म्याचा विसर पडला.

39) तुकोजीराव उत्तरेतून परत -

साखरीच्या पसमनानंतर तुकोजीराव परतले येतांना रागान उज्जैनी शहर लुटून इंदुरास पोहचले. ब-याच दिवसापर्यंत मातर्थांच्या समक्ष जाण्याची तुकोजीरावांना हिंमतच आली नाही. पुणे दरबाराकडून या दोन सरदारांच्या समेटाचे प्रयत्न सुरू झाले. ²³⁶ श्रीमंतामुन ब-याच काशीपात्र, पाटील बुवाकातून नारो कृष्ण देवराव हिंगणे पुण्याहुन रवाना झाले. ²³⁷ तर अहिल्याबाईना पुण्याहुन त्याचे घरील जादग्री गवाधग अभिस्त समेट बरविता

231) म. इ. सा. भा. 3 ले. 753

म. शि. का. ले. 236

232) हिंगणे बप्तर भा. 2 ले. 93, खरे ग. ह.

233) ना. फ. य. पा. 247 खरे वा. वा.

234) पेशव्यांची बरज पा. 29 साते का. ग.

235) ठा. व. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 35

236) ठा. व. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 35

म. रि. उ. वि. भा. 3 पा. 392

राजकी दादाजी गंगधर यांनी पाच तक्ष ह अतस्य व वरवार खचं दोन लक्ष एतुज सात लक्ष रुपये फरार करून, सफाई राजश्री पाटील नुवांशी ऑक्ट 793 त केली 237

40) नवीन गोंधियेवर होळकरांची नियुक्ती -

सर्वांना गुंतवून ठेवण्याच्या हेतूने सप्टेंबर 1793 मध्ये पुण्यावतून सांगण्या आला की, ' होळकरांनी पतिपालची मोहिम करावी अथवा गुजराथ प्रांती जावे नाहीतर श्रीमता जयल असाये 238 यावर अहिरपानाई बोलल्या. ' आम्ही पतिपालची मोहीम करू परंतु आम्हाला त्यास मुखेल पोट आहे ' रसद कशी येईल पाय ठेवायला जाऊ नाही.' यावर हिगणानी कळविले ' घरचा बंदोबस्त करावा पागा व सरंजामी इतके ठेवून खर्च तोडवा. टहा पंधरा हजारानिशी राहुन, फारभारी कोण करणे तो करावा सोबत्याशी विरुद्ध दाखवू नये सरकार लक्ष असावे 239 मानानी पतिपाला सरलत निषेध जेथेतास जाणार नाही आणि धाटणी सबाधाने उगाय यास बाटलीस असे यादुम गुजराथच्या स्वारीवर जाण्यास सांगितले 240 त्याप्रमाणे ता 25 डिसेंबर 793 मध्ये तुशोजींनी गोंधियेचा निश्चय करून काशीराप होळकरांच्या नेतृत्वात आपाडीची फौज गुजराथच्या दिशेने रवाना केली परंतु या मोहिमेला पाटील बापांच्या मृत्युने मोठे प्रिक्त येऊन ही मोहीम बागलली पाटील बापांचा मृत्यु ता. 12 फेब्रुवारी 1794 रोजी झाला. 241

ताना फडणीसाचे तुकाजींना पत्र आले ' महादजी शिंदे यास देवाशा झाली. यास्तव गुजराथचा दिवार राहिला आता तुकाजींनी देजी पुण्यास पाये. 242 सुभेदार श्रीराजे व अधिक मनाने खंगले होते कर्ज चक्रघाट व्याजाने वाडल्यामुळे त्याच्यापुढे आर्थिक विवंचना

- 237) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 3 पा. 351
म. द. वा. भा. 1+2 ले. 25 पा. 223-224
- 238) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 3 पा. 251
म. द. वा. भा. 1+2 ले. 251, पा. 223-224
- 239) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 3 पा. 25
म. द. वा. भा. 1+2 ले. 352 पा. 223-224
- 240) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 3 पा. 352
म. री. उ. दि. भा. 2 पा. 37-38
- 241) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 353
म. द. वा. भा. 1+2 ले. 260 पा. 238
- 242) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 3 पा. 353
म. द. वा. भा. 1+2 ले. 260 पा. 238

होती त्याचमुळे त्यांचा मुक्काम इंदोर गहश्वरांना सत्तेत चालु होता याच सुभारास त्यांची घत्ती मध्यमाबाईंचा मुन्पु आला ²⁴³ याचाही परिणाग त्यांच्या मनावर आणि शरीरावर झाला.

सेप्टी 1794 च्या जुलाईच्या दिस-या जाळवडायात शत्रुताची वस्त्रे व सैन्य देऊन अहिल्याबाईंनी पुण्यास जाण्यास तुळशीरामांत निरोप दिला, ²⁴⁴ सेवान नावलवाडी, सेवान, भाळनेर, चंदवसा करीत डिसेंबरात तुळशीराव पुण्यात येऊन दाखल आले पुण्यात आल्यावर ती 11 डिसेंबर 1794 रोजी त्यांनी श्रीमंताची भेट घेतली ²⁴⁵

41) तुळशीची शेवटची कामगिरी - खड्यांचे युद्ध -

निजामाकडे मराठ्यांची चौघाईची रक्कम जपलकत 3 कोटी रुपये इतकी तुंगली होती शिवाय 35 लक्ष रुपये वार्षिक उत्पन्नाचाही प्रदेशाही मराठ्यांना देण्याचे निजाम टाळत होता ही रक्कम मराठ्यांना देण्यापेक्षा सैन्यावर खर्च करून त्यांच्या विरुद्ध युद्ध करण्याचा सल्ला निजामाचा दिवाण भुशरुलुमुत्क याने निजामाला दिला । त्याप्रमाणे मोठ्या फौजेसह निजाम सन 1794 च्या नोव्हेंबर मध्ये हैद्राबाद वरून निघून बेंदरला आला. निजामाच्या मनसुबाद्वारावर राहणारे मराठ्यांना कळताच त्यांनी सर्व सरदारांसह निजामाला तोंड देण्याचा निश्चय करून शिंदे, हांडाकर, भोसले, निंबाळकर, परशुराम पंत श्रीगीवास, गायकवाड चोरपंडे, देकर, फडके, निंबाळकर, दहीमावकर, चव्हाण कमठरे, पवार, मोहिते, रणदिये, भोस्ले, जाधव, सितोले व भाटगे इ. सवे सरदाराना तातडीने पुण्यास देण्याविषयीची पत्रे पाठविली. ²⁴⁶

243) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 351

244) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 355
म. इ. भा. भा. 1+2 ले. 262 पा. 245

245) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 355
म. इ. भा. भा. 2 पा. 40

246) ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 357

247) मराठी दफ्तर कमाल भा 2 ले. 3 पा. 120
ठाकुर वा. वा. हो. इ. भा. 1 पा. 357

सुभद्रावावर श्रीमंत पेशवे गाधवरावाची स्वारी डेरे दाखल झाली नजराचे झालेत ³

निजाम मोहरीचा घाट उतरून खडक्यांच्या किल्ल्या नजीक खैरा नदीजवळ मोहरील बायी
आला बसलला खांबगीवर पडु नये म्हणुन गिदि-मोतस निजामस अडविण्यास पुढे गेले
होऊनही पुढे सरतायले ⁴ होऊन, शिंदे, मोसले, परशुराम भाऊ पटवर्धन इत्यादींनी
निजामाच्या सैन्यावर जोरदार आक्रमण केले ⁵ एकाच दिवसात दुष्टाचा निर्णय साधुन
मराठ्यांचा विजय झाला तर नवाबाला खडक्यांच्या किल्ल्यात आश्रय घ्यावा लागला ⁶

पुनः-या दिवशी पेशवे सवाई म्हाधवराव नाना फडणिस आणि इतर सर्व सरदार
गंडळी तुकोजीरावांकडे मोठ्या रामारंभात आली त्यांनी पोशाख हत्ती, घोडा, तलवार, कप्या,
शिरोभेच कडी दिली. पेशवे तुकोजीरावांच्या आदर सत्काराने भारगुनच आपल्या डे-वात
परतले. ⁷ ह्यानंतर पेशवे निजामत तह ठरला.

42) सवाई म्हाधवरावांचा मृत्यु -

खडक्यांच्या फुड्यात विजय संपादुन मोठ्या डोलाने सवाई म्हाधवराव पुण्यात आ. ।
मे 795 रोजी वाखल झाले. ⁸ खडक्यांच्या फुड्यात मराठ्यांचा विजय झाल्याने मराठ्यांच्या
आस्था सत्तेत होऊन तरुण पेशव्यांच्या नेतृत्वात पुन सधे राण्याची बडी नीट झाले अशा
सुभार विसुन सर्व म्हाधवरावांकडे मोठ्या अपेक्षेने बघु लागले पण नेमके ह्याच वेळी दुर्दैवाने
मराठ्यांवर प्रहार केला मराठ्यांचा हा योग्य तरुण पेशवा श्रीमंत सवाई म्हाधवराव साहेब

- 3 मराठी वृत्तर कमाल भा.2 ले 3 पा. 121
ठापुर वा वा हो ३ भा. 1 पा. 357
- 4) ठापुर वा वा हो ३ भा. 1 पा. 357
मराठी वृत्तर कमाल भा.2 ले 4 पा. 122
- 5) ठापुर वा वा हो ३ भा. 1 पा. 358
मराठी वृत्तर कमाल भा.2 ले 4 पा. 123
सी पी सी भा. 11 मं. 1102
- 6 म री 3 पं. भा 3 पा 5
मराठी वृत्तर कमाल भा.2 पा 25
सी पी सी भा. 11 मं 1105
- 7 ठापुर वा वा हो ३ भा. 1 पा. 358
- 8 ठापुर वा वा हो ३ भा. 1 पा. 358

सुभेदार तुळोजीरायांच्या अशीच्यानच भाऊबंदकी जन्माला आली. त्यांची क्रिया काजीरास राधानी येवढी केली व सवाई महाराजांनी एकच ठिकाणी पुजे) येवढी केली त्याचप्रमाणे शिंद्याही दोन इतरया पुण्यास जेथे सुभेदार तुळोजीरायांचे दस्त झाले त्याच स्थळी दोन शिंद्याही स्थापन झाली. ती हया पिता पुत्राची तुळोजी आणि महाराज होत. पुजे येथे होऊन पुलाजवळ जी छत्री आहे तीत ही लिंबे आहेत हया छत्रीचा बंदोबस्त इंदुर दरबारा काढून होतो ¹⁴

14) ठाणुर वा.वा. हो. इ. भा 2 वा. 11

प्रकरण - ७

प्रकरण - 7 वे

तुकोजी होळकरांच्या कार्याची समालोचन

प्रकरण - सानवे

सुफोनी होळकरांच्या कामगिरीचे सन्मलोचन

पेशवाईच्या उत्तर काळात कर्तुत्ववान मराठा सरदारांमध्ये नोडफर शिंदे आणि पवार ह्या विमुनींची गणना होते. ह्या सरदारांनी अनुक्रमे इंदूर, ग्वाल्हेर आणि धारदेवास या ठिकाणी अनुक्रमे घराण्यांची मक्का स्थापन केली. या सरदारांना पैलू पाहण्याचे श्रेय पोरते बाजीराव पेशवे यांना आहे. थोरल्या बाजीराव पेशव्याच्या काळात महाराष्ट्र होळकरांच्या प्रवेश मराठा दरबारात होवून त्यांच्या कर्तबगारीने त्यांना मराठा दरबारात महत्त्व प्राप्त झाले. महाराष्ट्रात होळकरांनी केलेल्या कामगिरीचा आढावा पाहिल्या प्रकरणात रायस्तर केला आहे. सुंदरखंडाच्या मोहमेत बाजीराव पेशव्यांना महाराष्ट्र होळकरांकडून बहुमोल मदत मिळाली. मद्रास विजयाचे श्रेय या उल्लेखातल्या प्रेमुनींना आहे. १. नोव्हेंबर १७३१ रोजी थोरल्या बाजीरावाकडून महाराष्ट्र होळकरांना माऊल्याची सन्मद मिळाली. आणि पेशव्यांच्या उत्तरेकडील राजदरीचे पहिले मांड सरजामदार होदस्तर, शिंदे ठरले. पेशव्यांच्या उत्तरेकडील राजदरीचे दोन आधारस्तेभ महाराष्ट्र होळकर आणि राणोजी शिंदे हात. महाराष्ट्र होळकराने थोरल्या बाजीराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीत प्रत्येक युध्दात आणि पाहिलेत जातीने भाग घेऊन मदत केली. निजामाचा भोपाळ इथे राबवत राहण्यात महाराष्ट्र होळकरांच्या सिहाचा वाटा होता.²

महाराष्ट्र होळकराने रणमुत्तान्यात बूंदी येथे बुधवारिगाला परत गादीपर व्हायले. आणि होळकर, शिंदेचा रणमुत्तान्यात प्रवेश झाला. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर दि १३ जून १७४० रोजी नानसाहेब पेशवा झाले. इ.स. १७५४ च्या हुंगेरीच्या युध्दात महाराष्ट्राची एकुलता एक मुलगा खंडेराव होळकराला दि. १७ मार्च १७५४ रोजी जेजालेची सोयी लागून मृत्यू पावला.³

प. द. ख. ३०, पृ. ३१८,

पहिले बाजीराव - बंडरे, पृ. १६२

२. य. रं. भा. १, पृ. ३७१, ३७२

३. हो. इ. सा. भा. ३ ले. २०५

14 जानेवारी 1661 रोजी पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव होऊन मराठाशाही संपुष्टात आल्याचा वरत वाटत होते. शिवाय पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात मराठ्याई केल्याचा आरोप सर्वत्र इतिहासकार करतात कारण पानिपतचा खलनायक मनीषखानाचा मरुहारवाचने मानस पुत्र मानले होते. मरुहारवाचने धारण जगा आणि जन्म द्या असे दिसते. हेच धारण मरुहारवाचने मृत्यूनंतर तुकोजी होळकरांनी घुस ठेवले त्याचा गान इतिहासावर फार विपरीत परिणाम झाला. तत्कालीन वेळच्यानी अन्तराची कामगिरी मरुहारवाचने सांपयिली. कारण पानिपतानंतर कंबळ, तेथे एकमेव जेष्ठ श्रेष्ठ अनुभवी मुख्यधो रीहिले होत. मरुहारवाचने मनीषखाने आलामनूर येथे मनीषा दुसऱ्याने दि. 20 मे 1766 रोजी मृत्यु पावले.⁴ त्याच्या मृत्यूनंतर कारभार त्याचा नातू (दख्खन - अहिल्याबाईचा पुत्र) भालेराय होळकरांकडे आला. पण भालेराय किंतीत बळवर कात⁵ हयामुळे भालेराय दीतीचा कारभार फल शक्यतेची नाही याबद्दल स्वतः मरुहारवाचने सांगत होता. आणि म्हणूनच भालेरायचा हात आपला नानलग आणि आपल्या कर्तबगारीने मरुहारवाचने विश्वास व प्रेम साधन करणा-या तुकोजी होळकराच्या हाती दिला. तुकोजींनी मुखसिरी करावी आणि कारभार अहिल्याबाईंनी करावा असे ठरले. याबाबतच मरुहारवाचने शिंदेचे पत्र अंतर्गत बोलावे आहे 'ते स्थितीत' होळकरांच्या घराची चाल सर्वत्र माहितीच आहे. के. सुभेदार असता गीनमाबांध कारभार करित होता. ती वारल्यावर पुढे अहिल्याबाई करू लागली, ही चाल त्यांचे घराची पाहिरायपात्रात आहे नवी नाही.⁶ म्हणजेच पदांवात तुकोजींना होळकरांशीचो घराचे मिळाली तरी सर्व कारभाराचे अधिकार मरु अहिल्याबाईंच्याच हातात होते. केवळ माहितीची जबाबदारीच ती त्या तुकोजींवाकडे होती. तुकोजी होळकर आणि अहिल्याबाई समर्थक होते.

तुकोजीरावोची कारभार इ.स. 1767 ते 1797 पर्यंत 30 वर्षपर्यंत होती त्यांपैकी शेवटची दोन वर्षे ते पक्षाघाताच्या विकारात अथळणावच फसतून होते. तुकोजींच्या 28 वर्षांच्या संपूर्ण कारकीर्दीचा आढावा प्रस्तुत प्रबंधाने करून त्याचे समकालीन यथार्थतेने करण्याचा प्रयत्न करित आहे

4. प.स. 13, ले. 15,22

5. प्रोफेसर मे.पुन 1975 अंक 1-2 पृ. 94

6. म.सि. का.ले 236

मल्हाररावाने मृत्युपूर्वी भालेरावांचा हात तुकोजीरावांच्या हाती दिला.⁷ यावरून तुकोजीरावांवर मल्हाररावांची किती अगाध विश्वास होता हे स्पष्ट दिसून येते. मल्हाररावांची उत्तराक्रिया झाली. दहाव्या दिवशी पिंडास काबळा शिवेना भालेरावाने रघुनाथरावाने पाणी सोडूनही पिंडास काबळा स्पर्श करीना जेवढी तुकोजीरावांकडून पाणी सोडविले आणि पाणी सोडतच काकस्पर्श झाला.⁸ ही सर्व माहिती प्रथमच समोर येत आहे

मल्हाररावांच्या मृत्युनंतर त्यांचा दिवाण तात्या उर्फ गंगाधरपंत चंद्रचूडाच्या साहाय्याने रघुनाथरावाने होळकरांची सरदारी जप्त करण्याचा घात घातला होता तो वेळ आणिबाणीची असल्यामुळे बासळा खांदयावर टाकीला असा परिणाम असल्याने तुकोजी होळकरास गादीवर बसविण्याचे ठरले. त्याप्रमाणे तुकोजीरावास उदेपुरास तातडीची पत्र गेलीत की, 'फौज जेथील तेथे मुस्तकीम ठेवून तुम्ही जेथील असल्यास पाणी प्यायला आम्हापासी माये'⁹ यामुळे आपोआप राघुनाथरावाचे कारस्थान अपयशी झाले.

तुकोजीरावांचे खरोखरच दत्तक विधान झाले होते की नाही या प्रश्नाच्या उत्तराचा गाभा दुस-या प्रकरणात दिसून येईल तुकोजींचे कायदेशीर दत्तकविधान झाले नसले तरी मल्हारराव त्यांना आपला पुत्रच मानत. तत्कालीन प्रत्येक कागदपत्रातही तसाच स्पष्ट उल्लेख आढळतो. पेठव्यांच्या कागदपत्रातही 'तुकोजी शिने मल्हारजी होळकर' असाच होत होता. त्यांचा शिक्काही अहिल्याबाईंच्या विद्यमानाने 'श्री म्हाळसाकांत वरणी तत्पर मल्हारजी सुत तुकोजी होळकर'¹⁰ असा तयार झाला. 'जेजुरीच्या खाबावरही असाच उल्लेख आहे'.

तुकोजीरावाला अहिल्याबाईला बाजूला सारून दौलत करण्याची तीव्र इच्छा होती परंतु अहिल्याबाईंनी याचा कसून विरोध केला. त्या लिहितात, 'केवळ तुकोजीच दौलतीचे धनी मी कशातच काही नाही असे समजू नका, त्यांना निमकहरामीचे फंद आम्हासी

7. हो.इ.सा.भा.ह. प.28

8. हो.इ.सा.भा.ह. पा.28

9. हो.इ.सा.भा.ह. पा.31

10. म.रि.ऊ.वि.भा.2, पा.6

केल्यास सुखरूप दोलत करू म्हणतील तर त्या गोष्टी दुरापास्त' हेयात सर्व पु खाला बाजूला सारून अहिल्याबाईंची राजकारणापती जिद्द दिसून येत. ² हे मला कितपत योग्य आहे याचा उलगडा प्रस्तुत प्रबंधात केला आहे.

मरुहाररावांच्या मृत्यूनंतरही होळकरांचा सुम जळाला तरी पिळ कायम होता काम न करता त्यांना वाटा हवा होतो, तेव्हा तुकोजींना अहिल्याबाईंनी फटकारले. ³ तुकोजीरावांच्या कर्तृत्वाला लढावा देण्याचे कृत्य अहिल्याबाईंनी केले. नाना फडणिसाचा तुकोजीला पाठिंबा होता. याबाबत नाना फडणिसाचा तुकोजीला पाठिंबा होता. याबाबत नाना फडणिसाचे महादजी शिंदेला लिहिलेले पत्र मोठे मार्मिक आहे. त्यावरून होळकरांच्या कारभाराचे स्वरूप कसे होते हे दिसून येते 'घाडे (तुकोजी) एकाच्या हाती आणि खगड (अहिल्याबाई) एकीकडे अशाने सरदारी कशी चालेल' ⁴ पण हे मत महादजींनीही मान्य नव्हते तुकोजीरावांच्या कार्याबद्दल अहिल्याबाईंकडून तितकसे आर्थिक पाठबळ मिळाले नाही, पेशवाबलतचा सर्व व्यवहार अहिल्याबाईंच्याच हातात होता 'अहिल्याबाई आम्हास खर्चास देत नाही' ⁵ अस तुकोजींचे सतत म्हणणे होते तुकोजींना जमा खर्चाची मागड कधीच घालत आली नाही आणि म्हणून त्यांना सदैव पेशवाई चपचपण जाणवत अस

अहिल्याबाईंचे म्हणणे की, 'मी मरुहाररावाची सून आहे दिला तुकडा खावून राहणार नाही. मनात आणील त्याला सवाई तुकोजी करून दाखवीन' ⁶ यावरून अहिल्याबाईंच्या आर्थिक बाबतीत तर तुकोजींचावर अजीबस्त विश्वास नव्हता असेच स्पष्ट होते वेळ पडली तर तुकोजीला बाजूला सारून नातू (मुलगी मुक्ताबाई हीचा मुलगा) नट्याबा फणसेला दत्तक घेण्याचा होता. तसा ठरावही पेशव्यांकडून करून घेतला. ⁷ ह्या विधानावरून अहिल्याबाईंच्या मनात तुकोजीरावांचाल निमोण झालले कित्येक स्पष्ट जाणवते. अशाही परिस्थितीत तुकोजीरावांनी आपला यौरपणाच दाखविला तुकोजीराव म्हणजे, 'भातार्थीच्या मनात विकल्प आल्यास त्यांनी कुणालाही चाकरी सांगायी मी हात बांधून तीच्या समोर जाईल आणि देईल ती शिक्षा मान्य करेल. पण विश्वास भाताचा बिचारही मनात दणद नाही.' ⁸ या

12 म.सा.भा.3, ले. 724 आणि वि.ज्ञ.वि. म. 1960

13. म.द.बा.भा. 2 ले. 212

14 म.सा.भा.भा. 3 ले. 755

15 म.द.बा.भा. 1, ले. 6, पा. 15

16. म.द.बा.भा. ले. 31, पा. 74, आणि म.रि.भा. 2, पृ. 15

17 म.द.बा.भा. ले. 31 पा. 74 आणि म.रि.भा. 2, पा. 12

18. हा कै. अप्रसिद्ध भागवैकी पा. 10

या विधानावरून तुकोजींची अहिल्याबाहेरप्रते असणारी अढळ श्रद्धा आणि घराण्याचा स्वाभिमान स्पष्ट दिसून येता.

पुढे पुढे अहिल्याबाई तुकोजीरावांतील वाद वाढत गेला आणि हिंमुखी ज्ञानन व्यवस्था होळकर घराण्यात सुरू झाली. 30 वर्षांच्या काळात अहिल्याबाई आणि तुकोजींचे फारसे कधीच पटले नाही. यांच्या वादात महादजी शिंदे आणि नाना फडणीसांना पडायचे लागले. हो सर्व मंडळी तुकोजीरावांस अनुकूल असल्याने तुकोजींच होळकरांचा मालक अशीच सर्वांचा समजूत होती. लौकीक दृष्ट्याही तेच महारावांचे पुत्र मानल्या गेले. ⁹.

अहिल्याबाईंच्या स्वभावगतील विचलीत पण पुढील गोष्टींवरून दिसून येता. महारावांच्या (तुकोजींचा पुत्र) विवाहाच्या वेळी केलेल्या पंढींच्या उच्चारानुसार अहिल्याबाईंनी तुकोजीरावांचे नांव माळले.²⁰ अहिल्याबाईंचे उद्गार, 'दोस्त तुमचे स्वाधीन केलीच आहे वडीलांचा लौकीक संरक्षण करून यजमान श्रमंत यांचा लाभचा आष शुल्क न पडे यक्ष जपावे आमचा परामर्श कराल न करा याचे चीष्टत दिसतच आहे.' ²¹ हे एकूण कधीत तुकोजींच्यानी स्वतःच्या मालक मानून अहिल्याबाईंचे पाय धरले आणि म्हटले 'आपण माझे वडील व मस्तुत्री आहात आपल्या चरणांशी प्रतारणेचा विचार साक्षात मार्तंड येऊन बोलला असता पायाशी अंतर होणार नाही प्राण जावा कां राहो' ²² असे बाणेदार उत्तर दिले. तेव्हा अहिल्याबाईंनी म्हटले बोलण्यात अर्थ नाही दिसण्यात येईल ते खरे. बोलण्याप्रमाणे चालावे म्हणजे जाहले असता इश्वर त्याचे उपेक्षा करित नाही' ²³

तुकोजी होळकर आणि महादजी शिंदे यांच्यात काही प्रमाणात बिकल्प निर्माण करण्याचे श्रेय नाना फडणीसांनाच आहे. होळकर शिंदेची जोडी फोडून दोघा सरदारात किंतीत लेट निर्माण करून दोघांपैकी एकास आपले लग्नामी ठेवण्याचे धोरण नाना फडणीसांनी शेवटपर्यंत स्विकारले. ²⁴ नाना फडणीसांचा महादजी शिंदेच्या विरोधात तुकोजीरावाला कूस

19. स.स.रो.भा.1, खे. 432.

20. म.द.बा.भा.2. पा.175

21. हो.इ.सा.भा.6, पा.40 आणि हो.कै.भा.2. पा.40

22. हो.इ.सा.भा.6 पा.40

23. हो.इ.सा.भा.6 पा.40

24. ना.फ.च. - खर. पा.49

होती. ²⁵ वासुदेव शास्त्री खरे लिहितात, राज्यांच्या बचावसाठी (नशाच्या महत्वाकांक्षेच्या बचावसाठी) त्या दोघा सरदारात दुही उत्पन्न करणे नानास भाग पडले, ²⁵ तुकोजीरावांतही नानास शेवटपर्यंत मदत केली ²⁶

इ.स. 1768 ते 1772 तुकाजीराव उत्तरेतच होते. तुकाजी होळकर, विसांजीकृष्ण बिनीवाले, रामचंद्र गणेश कानडे, व महादजी शिंदे यांनी बादशहा शाहा आलमला 6 जानेवारी 1772 रोजी दिल्लीच्या तख्तावर बसविले, ²⁸ आणि मराठ्यांची गैलली प्रतिष्ठा पुन्हा मिळविलीच नाही तर ते जास्त तेजाने तळपू लागले.

यानंतर होळकर, शिंदे, बिनीवाले झबेताखानावर चालून गेले. त्यांनी राहिल खंडावर ताचा मिळवीला. अंधाराचा फायदा घेऊन झबेताखान माघ पळून गेला. पथराबडापर्यंत मराठ्यांनी त्याचा पाठलाग केला. तुकोजीरावांनी गंगापार करून बक्षींचे गोक कापून फौज नेस्तनाभूत केली ²⁹ यावेळी तुकोजींना महादजी शिंदे व कानडेंनी मदत केली नाही. परंतु बक्षी मारल्याच कळताच सबेताखान 60000 फौज व 300 लोकांसह तुकाजींचा सामना करण्यास आला. त्याचा तुकोजींनी पराभव केला. झबेताखाना जंगलात पळून गेला. यानंतर त्यांनी पथराबडावर हल्ला केला. इ.स. 1772 मध्ये हे ठाण मिळविले. भरतपुर झीगच्या परिसरात नवलसिंगाचा पराभव केला. आणि रोहिल्यांनी पानिपताव्यन मराठ्यांची नेलेली प्रचंड लूट हत्ती, घोडे, ताफा, व मौल्यवान वस्तू इ. परत मिळविल्या. ³⁰ ही सर्व लूट एकत्र करून तुकाजींनी सर्वांना सारखी वाटून दिली. वरिल घटनेवरून तुकाजींचे औदार्यच दिसून येते रोहिल्यांचा पूर्णपणे बंदोबस्त करण्यात तुकाजी यशस्वि ठरला. इतकेच नव्हे तर त्यान जाटांचाही पराभव केला. तुकाजींचा पथराबडाचा मोहिम झेतेहासात मौल्यवान ठरते.

यानंतर तुकाजी इंदूरस परत आला आणि दक्षिणेतच इ.स. 1773 ते 1788 पर्यंत पेशव्यांच्या कामगिरीतच गुंतून पडल्याने त्याला उत्तरेच्या राजकारणात लक्ष देता आले नाही.

25. ए.लें.सं.पा.460

26. ना.फ.च. खरे पा.246

27. हो.इ.भा.1. पा.300

28. पे.द.खं.29, ले.89 पा.84, दत्ता के.पा.29

29. केळकर न.धि. 'मराठे आणि इंग्रज' पा. 17 आणि हो.कै.सं.6 पा.41

30. हो.कै.भा.6,पा.40, हो.शा.भा.पा.1. पा. 304, पे.द ख 29ले.270, पा 274

पेशवा माधवरावांच्या मृत्यूनंतर मराठा साम्राज्य अतस्थ यादवीमुळे ऊध्वस्त होवू पाहात होते पेशवेपद मित्रविषयच्या आसुरी महत्वाकांक्षेमुळे खुद्द नारायणराव पेशव्यांची त्यांच्याच बाब्यात हत्या झाली 32 यानंतर गंगाबाईना (नारायणरावाची पत्नी) मुलगा झाल्यावर त्याच्या नावे कारभार करण्याची योजना सखाराम बापूंच्या पुढाकाराने ठरली आणि कारभार मंत्रीमंडळाची निर्मिती झाली 33 यात तुकोजीराव आणि महादजी शिंदेचा सहभाग होता. आणि यांच्यावर रघुनाथराव दासला पकडण्याची कामगिरी सोपविली 34 रघुनाथराव इंग्रजांच्या आश्रयाला गेल्यानेच पुढे यातून इंग्रज-मराठा पहिले युद्ध उदभवले

पहिल्या अंग - मराठा युद्धात तुकोजीरावांनी बोरघाटच्या युद्धात थोर पराक्रम गाजविला. इंग्रज वाट चकूम आल्यावर तुकोजीराव 800 लोकांसह इंग्रजावर चालून गेला आणि पराक्रमाची शर्थ करून संपूर्ण इंग्रजांची पलटन बुडवून इंग्रजांच्या तोंडा हस्तगत केल्या हे युद्ध इतिहासात बोरघाटचे युद्ध म्हणून प्रसिद्ध आहे या युद्धात तुकोजीराव सर्व मुलांसह आणि पुतने बापू होळकरांसह हजर होते इंग्रजांनी तुकोजींकडे मैत्रीचा हात पुढे केला, ही गोष्ट तुकोजीरावांनी नाना फडणिसिंग कळावेली नानांनी सवे जबाबदारी तुकोजीरावावरच सोपविली. त्याप्रमाणे त्यांनी रघुनाथरावांना स्वाधीन करून त्यांचे सहा लक्षावे जबाबदारी परत करावे असा निरोप इंग्रजांना देऊन तुकोजीराव पुण्यात आले 35 यावरून तुकोजीराव नानांचा किती विश्वास होता हे स्पष्ट होते. खुद्द श्रीमंत पश्चा तुकोजीरावांच्या स्वागतास तीनवर्षे सामोरे जावून त्यांनी त्यांची स्तूती केली. तुकोजीरावांनी एकच उत्तर केले 'चाकरां चाकरांनी केले त्याचा इतका बडबडार कशास पाहिजे' 37 त्यांच्या या बोलेण्यावरून त्यांची विनय शिलता दिसून येते.

बोरघाटचे युद्ध, बडबादचा तह व या युद्धातील यश आणि या सर्वात तुकोजींचा मोठा वाटा होता असा निष्कर्ष काढता येतो. श्रीमंत पेशव्यांनी त्यांना देणगी देवून त्यांचा

32. पै.द.ख.29, ले.156, पा.158, म.र.शा.भा.4, पा.45, ऐ.ले.सं.भा.4, ले.1232
पा.1946, ले.1246, पा.1966.

33. ऐ.ले.सं.भा.प.ले.1299 - पा.2090, फॉरेस्ट मराठा सिरीज भा.1. पा.253

34. ऐ.एच.एम.भाग 3, पा.46

35. हो इ भा.1, पा.308

36. भागवत अ.ना. हो.कै.ख.6, अप्रकाशित भागपिका पा.12, 3

37. भागवत अ.ना. हो.कै.ख.6, अप्रकाशित भागपिका पा.13. हो इ भा., पा.310

आदर सत्कार केला. तुकोजीरावांना या पत्राकामुळेच खानदेशात जॉन्सन राखेर परगणा व उत्तरेकडील परगणा कोबची सनद प्राप्त झाली. नानाचप मनागेस हाऊसकॉलेजवरील सशस्त्र दूर हॉजल त्याचात विलास झाला. 38 मालबंदीच्या तवाने हे प्रथम आंग्ल सरदार शुभद १ 1774 ते 782 पर्यंत चाललेले एकदाचे रूपले.

इ.स. 1776 मध्ये हैदराबादीचा मुत्सू होऊन टिपू सुलतान झाला. टिपूयकडच्या मोहिमेवर तुकोजीरावांची रवानगी झाली. तुकोजी भास्कर, बागमरगाड, 'रुडके' इ. फोर्सेसह निघाले. दुकानांची फौज 2,000 होती. छप्पद बुगण टिपूचा हरदार होता. तुकोजीराव 10 कोष्टांनी दौड देऊन रात्रीन कळस सावनगूर जवळ पोहचले. हे अत्मान व ज्ञातीच टिपूचा वकील तुगभेय्या गेला. वेदरे यास सैन्य नूर जवळ रेडून टिपू फक्तुराचडे गेला. या स्वारीत गणेशपंत वेहरे अन्धारी पडून मुत्सू मारला.

जून 1786 च्या वर्षी मड आणि अंडवाजीच्या युद्धात तुकोजीरावांनी अत्यंत मोलाचे कामगिरी केली. बादासीच्या गैजपत्यस गनेत्रगड असून तिथला केल्सेदार रजबखानने तुकोजीरावांपुढे शरणागती पत्रक दिले. त्यांनी यत्न केला. तुकोजीरावांनी 8 जून रोजी मराठ्यांचा जरीपटयत किल्लावर फडक्यांकरांनी पूर्वी हल केला. दोलतराव हिंदूराव चोरपडकडे होता. इ.स. 1776 मध्ये तो हैदरने किल्ल्यावर पुन्हा तो तुकोजीरावांनी आपल्या पराक्रमाने परत मिळविला. इ.स. 782 च्या जानेवारीत टिपूने बाहादूर कोडयाचा किल्ला तोफा आणून घेतल्याने मराठे-टिपू तह फिफकटत होता. म्हणून खगेच टिपूने तुकोजीरावांकडे वकील पाठवून युद्ध बंद केले. हरिपंतांनी युद्ध सुरुच ठेवल्याने टिपूने वकील त्यांना गजेन्द्र गडाजवळ भेटले. गजेन्द्रगडाचा तह होऊन 32 लक्षाचा भरणा हरिपंतांकडे झाला. त्याच्या बाबतीत तुकोजीरावांचे हात टिपू कडून आले. अशी हाट बातम्या होती. हरिपंतांनी स्वतः तपास केला पण पुरावा मिळाला नाही.

28. हो.इ.भा 1. पृ. 309 112

हो.क.स.6 अप्रकाशित भाषांपेकी पा. 3, 4

अप्रकाशित होळकरांच्या हिशोबाचे परिशिष्ट

जनवांनी आहे जे रिपू कडून होळकराने सुवर्णदर्शन घेतले पण हा आरोप तैराधार आहे. कारण हरिफेताखीबाब इतर नामांकित सरदारांनीही चौकशी करूनही पुरावा उपलब्ध झाला नाही त्यामुळे या आरोपात अजिबात तथ्य नाही.³⁹ तुकोजीराव 4 मार्चला घडरपूरला येवून विठोबाजने दर्शन घेतले या ठिकाणी तुकोजींनी घराण्याचाच किन्ता बिराडिंगाने दिलात शत्रुचा समूह नाश करणे होळकराच्या धोरणात कधीच नव्हते उदा. महाराष्ट्रात नजीकस्थान).

28 जुलै 1787 च्या लालमोठच्या युद्धात राजपूतसैन्य महादजी शिंदेला साधार च्यावी सामनात पाठिपत्ताचीच पुनरावृत्ती होते काय अशी शंका आली नव्हता महादजी शिंदेच्या विनंतीवरून नाना फडणीसांनी तुकोजी होळकर आणि असीबहादराला सैन्य घेऊन उत्तरेस पाठविले दोघांच्याही भेटी महेश्वरात झाल्या. 20 एप्रिल 181 रोजी अहिल्यामहोदयांच्या मेळावाणी वली तुकोजींनी त्याच रात्री महादजी महेश्वरात असताना गुलाम कादरचे पत्र तुकोजींना आले, 'तुमचा आमचा भाऊपणा पूर्विषयान आहे आमचे भ्रडण शिंद्यांशी आहे, आपण मर्दतस येवू नये' यामुळे तुकोजी होळकर जाण्यास दिव्याद करू लागले आणि असीबहादरालाही पाचवू लागले.⁴⁰ पण ही तुकोजीरावांची फार माठी चुक ठरली.

तुकोजींना स्वतः नेणाय घेण्याचे बुद्धी नव्हते महादजी शिंदेला चक्रेल - गुनालांचे पद व सन्मान मिळाल्यापासून तुकोजींचा महादजी चक्रेल श्रमूपा वाटू लागली महेश्वरात व्यर्थ घेत घालावण्यात तुकोजींमध्य दुरदृष्टीचा अभाव द राजकीय मुत्सदेगरीचा अभावच दिसून येतो.

महादजी शिंदेची इच्छा तुकोजी उत्तरेत आल्यावर सर्व कारणां त्यांना सोपवून उज्जैनीस जाण्याची होती. पण तानाच्या पाठिच्यामुळे तुकोजींना उत्तरेस जाण्यास दिव्याद
39. स.रि.उ.वि.भा 2 पा 289 ते 290.

40. भगवत हो.इ.सा.भा.1 ले.7 - पा.23,31,32
हो.इ.सा.1. पा.326
याचे मराठी वस्तर रूपत भा.3, ले 35, पा.53
डॉ. अंधारे पा.30
स.व.भा.भा.2, ले.184, पा.152-53.

केही शिवाय तुकोजी सरळ न जातो. राजपुतान्यातून गेलं आणि 31 जूलै 1788 रोजी महादजी शिंदेला मथुरेला भेटले.⁴¹ मलकावतच होळकरांचीच मतलबी रवभाव तुकोजीत काही अंशी दिसून येता, त्यानो केवळ गाड गाड बोलून शाहीक मर्दानचे आश्वसन दिले.⁴² अलीबहादराने हुलाम कादरचे पोरपत्य करण्यान त्याचं नाव तवेतांमुखी झाली. याचकी तुकोजीची भरघोष कामगिरी दिसत नाही. मात्र अलीबहादर आणि महादजी मध्ये अनुपगौर च उमराबरीर बोसावी बंधूच्या प्रकरणावरून तेंद निमोन हाल्यावर यांच्यातील वाद तुकोजीच्याच प्रयत्नाने आणि मध्यस्थितेने संपला.⁴³ आणि त्यांच्यात सामंजस्य निमोन करण्यात तुकोजीला यश मिळाले.

तुकोजीरावांना महादजी शिंदेवरून भडकावण्याचा प्रयत्न विजयसंगाने केला पण त्यांच्या जाळ्यात तुकोजी अडकला नाही.⁴⁴ राजपुतानच्या राजकारणावरून तुदगी महादजी बाद निर्माण झाला. उत्तर भारताच्या प्रतिनिधीच्या प्रसंग्यवरून तेंद वादत गेलं यात वादपीच्या प्रश्नावरून भरच पडली, तुकोजीला उत्तरेत घेता द्यावा होता. हा लिहितो, 'आम्हास हेदुस्थानचा वारसा यवडू जीव सोडावचा नाही.⁴⁵ त्यासामध्यां धाटा मिळत नाही म्हणून ताना कडणीसच्या सवसिते मिळवू पाहत होना पेन्नवा अज्ञान अरल्याने पेशच्यांचे अधिकार तानाच वापरित होतं म्हणजे पेशच्यांचे पेशवा हात', त्याचीच महादजीच्या धोरणात तुकोजी आणि अलीबहादराला फूस होती.

दि. 20 जून 1790 चे पाटण च दि. 0 सप्टेंबर 1790 चं महत्याचे राजपुतानेवरून युध्दात तुकोजीची कामगिरी फार महत्याची ठरली. महत्याच्या दिजयानंतर डी बॉयलने महादजींना पत्र पाठवून होळकरांच्या पराक्रमाची कबूली दिली शिंदेबांध्यां फौजेन काही एक क्षाली नाही होळकरांकडील सरजाम लुटता तर कराडी रुपयाचा कारखाना बरबार ओवून बदनक्ष गुलखभर होत.⁴⁶ हा तुकोजीबघेलचा अभिप्राय आनंदाय बोलका आहे पण दुर्दैवाने हे सहकार्य फार काळ टिकच नाही महादजी 1792 मध्ये दक्षिणा गेले तर अलीबहादर बुंदेलखंडात उत्तरेत तुकोजीनचच काय ते एकमेव आतंवर सरदार उरत हात

41 म शि का ले 558 पा 784, ले 560 पा 789, मराठी दत्तपर रुमाल भा 3 ले 84 पा. 94. हो इ. सा भा 1 ले 238

42 भागवत हो इ. सा भा 1 पा 15

43 मराठी दत्तपर रुमाल भा 3 ले 132 पा 136 ले 38, पा 41, ले 39 पा 143 फांट कित्याम भा. 16, पा 275, 327

44 हो इ भा. पा म. रि उ वि पा

45

46 खरे ए ले स सा 9 ले 35 4 पा 4650 ले 37 6 पा 465 ले 3520, पा 4655

तुकोजींनी जोधपूर जयपूरच्या सैन्याला नमवून रामपूर जिंकले. रोडे खवासाचे परिपत्य करून 17 लक्ष खंडणी वसूल केली.⁴⁵ कोटा व टोककडे जावून गड्या जिंकल्या. मार्च 1792 मध्ये माचवाडी जिंकली. इ.स. 1792 मध्ये दुआब व मथुरेच्या जिल्ह्यात होळकरांच्या प्रदेशावर ताबा मिळविण्याच्या शिंदेच्या सरदारांच्या गोपाळराव भाऊ, बक्षीच्या धोरणाने संघर्षाचे यत्नावरण मिळणं होऊन महादजींच्या अनुपस्थितीत तुकोजी होळकर व शिंदे सरदारात 1 जून 1793 रोजी लाखरो येथे सगम झाला.⁴⁶ हयात तुकोजींचो दूदशा झालो याच्या घड्या नाना फडणीसाला वसूल होळकराप्रमाणे आपली गत होऊन दिल्लीच्या बादशहाप्रमाणे पेशवाही महादजींच्या हातात मरणाचे बाहुले बनणार असं भय वाटू लागले.⁴⁷

तुकोजीने खड्यांच्या लढाईत केलेली कामगिरी त्यांच्या जिवनातली शेवटची ठरली त्यांना पक्षपाताचा आजार झाला. लाखेरीचा सगम मालकमच्या भेते दोन घराण्यांच्या संघर्षापेक्षा दोन मालकांच्या नोकरांतील संघर्ष होता.⁴⁸ लाखेरीच्या संग्रामाने तर सनटस गेलेले हिंगणे लिहीतस्त, 'सुभेदाराचे शरीर अर्धा वायुने गेलेले, व्यसनासक्ती, शास्त्रात बुद्धी आपची उद्या नाही, स्वतः बुद्धी नसता मनसऱ्याचं करूप बोलतात, द्रव्य मोह, पुत्र मोह अतिशय, राधोरक्षा मुख्य सल्लागार, शरीर केवळ गेलेले दोन मनुष्यास उदयाचे, वसवाचे लागते'⁴⁹

या आजारामुळेच इ.स. 1795 नंतर तुकोजीराव कोणतीच महत्त्वपूर्ण कामगिरी करू शकले नाही. शेवटची दोन वर्षे अंधारुणावर गेली.

दि 15 ऑगस्ट 797 रोजी पुणे इथे तुकोजीरावांचे निधन चाले. तुकोजीराव अतिशय धार्मिक होते. होळकरांचे कुल दैवत जेजुरीच्या खंडोबावर त्यांची नितांत श्रद्धा होती. मृत्यूपूर्वी त्यांनी योणपुत्र काशिरावास गादीवर गादीवर बसविण्यास पेशव्यांकडून सुभेदारीची बखरे दयावी असे कारभारी पठाशेकरास कळविले. काशीराव थांडा वेडसर होता. वेडसरपणा होळकरात काही अंशी दिसून येतो उरा, गालराव, काशीराव, यशवंतराव, नय्यराव

45.

46. खरे ऐ.ले.सं.9,ले.3514 पं.4650, ले.3516 पं.465 लं.3520 पं.4655

47. ना.फ.च. पं 52

48. मालकम पं. 173

49. हो.इ.सा.भा 1. ले.240 पं 203

कांशेरावास होळकरांची मदीं मिळण्यास दोलाराम शिंदे व बाजीराव दुसरा मोठकरांची सौलत मिळकृत करतिल याची कृणीय नाना फडणीसास होती. वारंवारिक संघर्ष महाराज (तुकोजीचा लहान पुत्र) अन्वित शूर लढाईत याकबगार त्याला गादीवर बसविले असते तर मराठा साम्राज्याच्या हिताच्या दृष्टीने आघेक औचित्यपूर्ण ठरले. पण दूरदुष्टीच्या अन्वयो वरुने काशिरावास किठारकी अङ्गणे त्यातुनच होळकरांसाठी न भूता न भवती अशी भाऊबंदकी सुरू झाली. ही भाऊ बंदकी काही अंशी मराठ्यांच्या हासार कारणीभूत ठरली.

तुकोजीखान गुण शाश्वत, मुल्यधीपणा चिकाटी, सवे सहाय्य वृत्ती इ. गुणांचा अभाव प्रकटाने जाणवतो. तुकोजी पराक्रमी होते, पण प्रथम प्राधान्ये कमी बाधकित पणक्रम बाया गेले सोदेपणा सहज मिळत नव्ह. न्यासाठा टाकीचे काय माने मराठे त्यानच तुकोजीराव अंतर्गत भोळा व दुय-याच्या कडगत जाणारा होता म्हणून त्याच्या भावद नागा रक्तच्य रचार्थसि करून वतला. इतिहासकारांच्या या दृष्टीण्यात सत्यता आहे. तसे शिबूल करावी लागले.

गर्दिष्ट रिता कांशेराव महाराजांच्या भांडणाने ते आपल्या पुत्रांना आवक शकले नाहीत यात तुकोजींची आगतिकता स्पष्ट दिहते.

तरीही त्यांच्या सर्वात मोठा गुण त्यांचे शौर्य, पारक्रम साडेपणा, दत्तुत्प आणि साधेपणा, सरळ साद्या स्वभाव हा होता.

अहिल्याबाईंच्या मृत्युनंतर 1795 नंतर तुकोजींनी संस्थानाची व्यवस्था ठरवण्याक मराठांस्त प्रयत्न केला. त्यात बाळाजी कश्मण, खंडोमहादेव पारारर दादाजी आणि काशिराव होळकरांना त्याची मदत आणि प्रामाणीक सेवा केली.

सरते जवटी होळकर घराण्यात थोरले मल्हाराब, आंठल्याबाहे, आणि
 वसंतनारायसाहेब तुकोजीरावांनाही स्थान द्यावेच लागेल. त्यांनी होळकरांचा लोबीच येथेचून
 आणून संपूर्ण जवारीची सांभाळली. जे हाते ते नष्ट होऊ न देता कायम संरक्षण घेत. त्यांचे
 मोठेपण आहे. तत्कासीन पक्षात तुकोजींच्या मृत्यूनंतर भुईल उल्लेख केला आहे', फार
 मोठा पुरुष गेला' घातच त्यांची थोरवी सांगवली आहे.

परिशिष्टे

परिशिष्टे

यी मोरया

निरंजीव राजशी बालाजी पंत व राजशी
गंगाधर पंत यांसी प्रति गंगाधर यशवंत आशीर्वाद
उपरी येथील क्षेत्र आपून स्वदीय दुराश लेखन करीत
जाणे विशेष तुम्ही सर्व सरंजमनसी सुरंज एका बलात
असा म्हाणोन घेविले देशासी जाणार येसिवशी येजी
मोगलाने हतकीर्य होयून नवी आशीर श्रीमंतास देयून
रुला केला तिकडील मुला उरकल्ल म्हाडून पंजा
रवाना जाल्या दर फजल येतात येथून राजशी तुरजेजी
होसकर फौज सुवा ते प्रांतच्या बंदोबस्तास बसना गेले ते
व राजशी विष्ट्यास राय लक्ष्मण मिलोन येतील तुम्ही
त्यासी क्षमील होयू न ते प्रांतच्या बचकस्त होय ते गोष्ट
कारणे दुरदेशी घ्यानात अपून तूर्त देशी जावयाचे
न कारण लक्षित्तरे येजमान पञ्जावरुन देशी सत्तुज
जाहाला दरबारी बेदगी देखी पाहिजे येथून ही फौज
रवाना केसी आणि राजशी नारोपत नाला व राजशी
यिदुठसरथ तात्या म्हातबर फौजानशी फेद अहेत तुम्ही न
निरंजीव राजशी निच्यासरज बकैर बम बरुन पुर्ववत
म्हणार करुन च्यार पैसे खावंदस जावा जाहाली म्हाजजे
ह्यासी खेवा उत्तम न्हसे सर्व तुम्हस्त फलत वाहे विस्तारे
नाम सिद्धिचे लोभ वस्तो दीजे हे आशीर्वाद भुक्कबवने
राजशी धिमपाप्पीपंत बापा सांबतील ते धनास घरुन व
राजशी जनार्दन पंत बाबा सांगतील ते येथून उत्तम
दिसेल ते कारण हे आशीर्वाद

पे. द. सरदेसाई
यांनी निवडलेले पत्रा पैकी
व.क्रं. 29
प.क्रं. 170
(12/1/1767)

पोछ 18 साक्षान

श्री
पुरवणी श्रीमंत राजशी दादा
स्वामीचे सेवेसी

विज्ञापना उजनीस आल्यावर राजशी महादजी शिंदे
यांचे पत्र आले ते बजिम्स पाठविले आहे, दुसरे पत्र
त्यांचे व होळकरांचे आज सुत 13 त्रयोदशीस आले
त्यास मजकूर इतकाच की तुम्ही लौकर आम्हाजवळ
येणे सिध्याकडील अर्थ मनोदयानरुप धामचे सिध्दीस
पावला हैसा अर्थ तुमचे बोलण्यांत कसला तर
जे होणे ते होईल नाही तर समक्षच अर्थ कलेल
त्यास तेथे तूर्त काही बखेडा न करिता उभयता
सरदारपवेतो एकदा जावे हा निश्चये करून देयून
कूच केले दर मजल जात असो तेथे गेल्यानंतर
जे वर्तमान होईल तो अर्थ संधत विनंती केली
जोईल सार्वमनसबा विलग पडल्या सारखा
खाजंदानी उपरास चानला केल्यानेच परिणाम
लागेस सरकारचा नक्ष राहील तेच खाबंद
करतील भरवंशापूर्ण असे श्रुत होय हे विज्ञापना
पहिले त्यांचा प्रकार तो होता आता केवळ
रुक्ष पत्रे लिहितात याचा अस्तिमान स्वामीस
असाचा हे विज्ञापना

परिशील

ये द. हिंदुस्थान
रु नं 204
10 जून, 1767

रोजर्दीद
सुत समान सितेन
मया व अलक

राजमंडळ

स्वामी राजश्री दादा
छ 12 माहे मोहरम
दफते पत्रे

तुम्होजी होळकर याचे नाथे जांब दी तुम्हास
मालराव होळकर कृत्य पावले त्याचे सरदारीचा
बंदोबस्त सांगेन ऐक्य करार रुपये

1530000 नजरे बाबत

1500000 ऐन

30000 पा गाडण्याबाबत

1530000

132000 किराया ऐवज खाजगी हजेर मजदुरा

करून घ्यावा

100000 किराया बाबत अनपमलीचे
हमालीचे

32000 खरबोबचे मोलाशा बाबत

सन आर्बा तारुन सित -

विरासत घी करार

132000

1662000

येरून सोळा हजारा बसवळ हजारा रुपये करार केले

त्या पैकी भरणा रुपये

250000 रोख भरणा मुन विष्णु अहादेय

है वैशाख मध्य पंचमी हा जेष्ठ

शुद्ध पौर्णिमा

200000 जमा पोता

पल नं. 2

50000 जया फर थारे रद दर्ज
लोका बाजार

250000

750000 सावजरी निवास आपाड शुभ
प्रतिपदाचे मुदतीने

300000 गुण विष्णू महादेव

250000 गुण सिदापा छटे विखर

200000 गुण गोपास समाजी

750000

1000000

येणे प्रमाणे बहा संवा रुपये नजरे पैली सरकारत
जमा जाहावा असेल म्हणोन

जान

हजूर

वे.व. सरदेसाई,
यांनी निवडलेल्या पत्रांपैकी
द.क्र.२७
प.क्र.१८३
(१४.६.१७६७)

परिशीष्ट

पौछ १७ मोहरम
सन समान जेष्ठमास.

श्री

राजश्रीचा विराजित राजमान्य राजश्री
नालाजी जनार्दन स्वामी मोसावी
यासी

पो! रघुनाथ ज्ञानीराव नमस्कार थिनंती उपरो
येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहीणे विशेष
मालराय होलकर भृत्य पायले त्यांचे दौलतीचा बंदोबस्त
राजश्री तुकाजी होलकर यांस सोपून त्यासच
सरदारीची कसे येथे दिलही आसेत जो बंदोबस्त
होणे तो येथुन जाला तुम्हाकडून यांचे महालास
कोठे कोठे जप्त्या गेल्या आहेत म्हणोन विदित
जाले ऐसीयासी याचे महालास तुम्हा कडील
जप्ती गेली असेल ती उठवणे याचे
महालास व बावाखेडियास देखिल मशर निले कडील
कारकुनाचे बावाखेडियास कोणेविशी उपसणे न
न करणे जप्त्या गेल्या असेल ते उठवणे याचे महालास
व याचे निसबतीचे कारकुनाचे
गावास देखिल उपसर्जन करणे जप्ती केली असेल
ते उठवून नेणे बहुत काय लिहिणे छ। मोहरम
हे विनंती

XXXX

(सन्ध्यापत्र राजेबाच्या हातचे आहे)

परिशीष्ट

पे.द.हिंदूस्थान
स नं.204
21/8/1767

रोजकीर्द
सुभा समान धितेन
मया व अलफ

राजमंडळ

स्वारी राजश्री पंतप्रधान
छ 25 रविशिवल दफते पत्रे

तुकोजी होळकर पांचे नादे सन की
मलहारजी होळकर व मालजी होळकर मृत्यू
पावले त्याच कडे फौजेत सरंजाम प्रांत
मालया पैकी प्रांत हिंदूस्थान पैकी व
प्रांत अंतरवेद पैकी व स्वदेश पैकी
खुभावज सरंजाम व वतने व इनाम नाथ
परभणे व माहाल मक्ते व कुरणे सुदामत
चालत आहे ते व दर मुल की स्वारी मुले
तह पेशजी करत आहे तो व सरकारी च्या
डोलातील तारकून कमी निचवतीच्या
सोनगपडे नाथ व परबणे चालत आहेत
त्या पैकी सरकारात घेतले.

१. ता. वेपूर जो ईकनेर
सरकार खरगोच उर्फ बिज्यागड
पैकी शेरधर्मे व नागल वाडी
व ता. मोहनसिंग खेरीज करून
घाली
२. मीने मियसबाय सखार धो अंबड
नि. बंगाबर येशवंत पैकी

3

येकूण येकतरा व येक सरस्वर व येक नांव
सरकायल येवून बाकी जूनाड नवा सरंजाम
फौजेचे बेगमीस वतने व इनाम नाथ व महाल
मक्ते व पूर्ण सुदामत चाला आहे ते व -

- 2 -

व पर मुल की स्वारी मुले तह पैसजी करार आहे
 ती व सरदासीच्या डौलतील कारकून वगैरे
 निसर्बतीच्या लोंकाकडे नांव व परगणे
 चालत आहेत त्या प्रत तुम्हाकडे बहाल
 केले असो इगले इतबरे वर्तोन बदोबस्त
 करुन फौज झालकुन एक निष्ठेने सेवा खादरी
 करीत जावो म्हणोन सनद

हूचूर

पौछ १८ रोजल

राजश्री बाल्काजी पंत नाना
गोदाजी यासी

हैं अखंडित लक्ष्मी असंतुलत राजमान्य श्री
तुकोजी होळकर बंडवत बितंती उपरी येथील
दुजाल जाणून स्वकीय लिहित असवे . विशेष
आपण पण पण तो पावोन खेळनार्थ आपणत आला
या पूर्वीहि पांच सात पत्रे पत परंतु उत्तर -
येकावेहि न असे म्हणोन लिहिले येथील
येथीलचा प्रकार तरी राजश्री महादजी शिंदे
यांचे व बाबाचे चित्ताची सफाई म्हणून त्याची
दुरुस्वाही अलीकडे होणून स्वामी सेवा देऊ रूप पणे
करावी या अर्थ निश्चालसता जाली त्याच
प्रसंगी राजश्री महादजी पंत गुरुजी आले त्यांनी
आपल्या काडीत मजगूर सर्व शक्तिता त्याची
उत्तरे उभयता दाहून येऊ बाक्यतेने जाली तो
अर्थ त्यांनी आपल्यास साधत लिहिले असेल मधी राजश्री
महेशजी ताकपरि देसी बेल आपल्यापासी येवून भेटावे
आसे अस्सल मार्गी श्रीमंताची गाठ अचानक
पडली निरोपाय जाणून ते त्यास भेटले तेव्हा
त्याजला स्वारीसमाने उहाणे प्राप्त जाले पुढे
श्रीमंताची स्वारी हकडे येथार येथिली आपल्या
चिंतात विपर्यास आला असल त्यास येथील
विचार आपल खेरीज नाही प्रस्तुत राजश्री
हरिपंत सभोप आले आणि श्रीमंतही नेटी येवून

पोहचले तपापी आमचे साथ अग्यज नाही जे
 र्गर्तव्य ते आपल्या लक्ष्मतेच हॉटेल रा छ 2। सफर
 म्भूत द्याये लिहिजे सोम असो दीजे हे विनंती

मोर्तब
 सुंद

यानर तु. छो.
 योचा शिवका आहे

पोष्ठ २० जावल
जापद मास

श्री

राजश्री सखापग पंत बापू
गोरापी यासी

हं संकल मुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीलालंकरा राजमान्य
को तुलसी छोटकर बंडवत विनंती उपरी केपील कुराल
जाणून स्वकीय लिहित असावे विशेष तुर्हा आपल्याकडून
काही पत्र केत नाही तरी राखवा लिहित जावे इकडील
मजदूर तरी श्रीमंत इमरेजासह मही उतरून भडोचचे
सुमारे गेले आम्ही त्यांचे मागे रेवातीरास आलो आठ चार मुक्काम
केले त्याचा छत्रपतीचा इरादा दिसोन जाला मग आम्ही व
राजश्री हरिपंत बापा पि-याच्या घाटे नर्मदा तोरी भडोच
बारा कोस इतक्या एकेवताने आलो फुटे रेवा पार
उतरून छत्रपती वगैरे मसलन करावी हे ठरले तेव्हा
सरकारच्या फौजाचा उताय लाविला झुनने व फौज पार
करून उतरून पार जाली दाहा बारा हजार फौज व तोफखाना
सरदार लोक राहिले इतक्यांत नर्मदेस पायीरिह आले आसा
संश्रित श्रीमंताची घाटाच्या सुमारे दूध करून अचानक
घाटावर आले आम्ही प्रहर दीड प्रहर तेथे दम खावून ते तल
सोडोन पलीकडे च्या झेसकर नासीच्या घाटास गेल्ले तेथेही
पाणी पार इकडे छत्रपतीस रहावे तरी काही फौज पार
काही वर या फरीता वर्त अकबर पुर गडेस्वर बंदवे या
घाटे उतरून पार जावून त्या फौजेस बिल्वेचे हे मतलत करून
राजश्री हरिपंत आम्ही वर मजल आलो मोहनचे मार्ग अकबर
- पुरचे घाटे उतरून पारच्या फौजेस सांगील होतील सविस्तरे

राजश्री हरीपंतानी आपणस लिहिले असेल
त्यावरून कसेल आम्ही महेश्वरास राहू तेथे
लोकाचे वगैरे कायकाज आहे याजमुळे
राजश्री तारो वपेस यासी मोलाविले आहे

तरी आपणहि त्यास निरोप देवून त्याची रवानगी
करावी शा छ 2. साखर बहुत कामे लिहिणे तोम असो
दिजे हे दिनती.

श्री
महाठसाकांत
चरपी तम्पर
मलहारजी सुत
तुडोजी होळभर

मोर्तब
सुद

पे. व. हिंदूस्थान रु. नं. 204
19/2/1775

रोजकीद
सुमा खमस सवैन मया घ अलफ

राजमंडळ

स्वारी राजश्री पंतप्रधान
छ 19 जिल्हेज

तुलोजी होळकर यांस साल सज्जकूरी सरंजाम
दिलहे येदीखी सनदा

2 प्रति नेमावर पंचमहाल

। पा नेमावर

पा भवफोड

। पा सुतवस

। पा राजौर

। पा हरणगांव

~ -

5

येदूण पांच महाल येथील कमावीस नारो

बलास भूसकुटे याणकडे होती ते बूर करून

होताकर याण कडे पेशजी प्रा खेरी मोजे

खरवा घ बाबच्या घ कोकरी येदूण तीन भाव

मुगाजी सावत याण भा द मौजे हिजलगांव

पो नेमावर हा बांय पिलजी आवघ काज बा

येदूण चार गांव करून सदरहू महालचा निमे

असल सरंजाम करून दिलहा असे तरी सन पै -

वस्तवीर पासून असल देणे म्हणोन सनद

। नारो बहाल यास की ठाणी सुध्या असल

मशारिनलेकडे देदून कबज घेणे म्हणोन

। जमिंदारास की मशारिनले कडील कमावीस

दारासी रुजू होवून असल सुरतीत देणे म्हणोन

2

2 पा रावेर येथील तिर्गई कटणी चे

-: 2 :-

वाटणीचे बांबू जा वोन हिस्से अमल व जुजार्ह
वाटणीचे बांबूचा दरोबस्त अमल देखील कसमे
मजदूर वोन हिस्से सरकारात आहे त्याची
कमाविस नारो सिवदेव यांज कडे आहे त्यांस
संदरहू अमला पैकी निमे अमलाची कमाविस
नारो सिवदेव याज कडून दूर करुन होलकर
याज कडे फौजेचे सरंजामास सालमज कारी
संदरहू निमे अमलाचे अंमवये तनखा रुपये -
970000 सत्यावन हजार करार करुन दिल्या
असे तरी समदे पै वस्तगीरी पासून अमल देणे
म्हणोन ----- सनदा .

। नारो सिवदेव यांस की पहा मजदूर येथील
पास तर्फ खेरीज करुन संवरहू प्रमाणे निमे
अमल ठाणे सुद्धा देणून कबज घेणे म्हणोन

। जमिंदारस की मशार निले कडील कमाविस
दारखी रुजू होवून पा मजदूर येथील संवरहू
प्रमाणे निमे अमल सुरक्षित देवे म्हणोन

2

-- --
4 संवर

डे. कॉ. ६ सं.
मेणवासी वप्तर
रुमास नं. 20
फर्गस 1, पन् नं. 94.

श्री गणपती
पीठ 18 राखरपिडे
चेन पुर्वास सहा वन्दररता

ता. 13 एप्रिल 1781.

राजश्री नाना स्वागीचे सेवेक्षी,

बिनंती उपरी आपण छ 18 राखरपिडेचे पन् पाठयिले
ते पावले इंग्रज दगलबाज आहेत हयायिशी चहूकडे बताम्या
सांगुन हुशार वासाचे म्हणून विसर सुप्त लिहिले ते
कसारे ऐसीपास आम्ही आपले तर्फेने बहुत सावध आहो
श्रीगताचे पुण्येकडून कोन्हे सोप्याची
फिकिर नाही परंतु आपण लिहीलंतेही फार सावध
आहो आजचे वर्तमान तरी प्रांत राली इंग्रज रूच
काल पनयेसीअून निचाला हे वर्तमान आम्हास
कलतांच आम्ही व राजश्री तुकोजी होसकर तयार
होवून पुढे गेलो पिछाडिया किरजीव राजश्री रघुनाथराव
सास गेले होते त्याणी निवड वसवून इंग्रजाकडिल
वाढावाच आणुष जाया केलेव्यार गोर तोंडिले दोन
घोडी ठार मारेली बाणांनी दोन छबडे उडाले ते दिवडे
मेल व डेरे राजत्त्या बरे पाहण तुटून आणीली कर्बो
आणला खरेही भाला बास कडीस सात आठ घोडी
जखमी व तीन ठार व चारपांच भले माणूस
जखमी झाले तेथेच एक होश-छाकडिल मातबर
माणूस ठार जखाला होतकर बाजुस पिछाडीच्या
अव होते त्यास कडीलही तीहनाव्यार बाडे जखमी
जाया जाले त्याणीही बाजु सांगले टाकीले आम्ही

तोंडावरी आहे! आम्हाच्या लोकांनीही निकड केली पांच
 हात घोंडे ठार व जखमी खाल धांवच्यात माणूस ज्या
 जाले तो बाट्यावेच्य तत्पावरी आज दोन प्रहर येवून
 उतरला आमचे बाण चाकडा खालून जाले दाह्य बारा कैत
 पात्रस असे या प्रते जसे आहे आणि आज रुने पाव्या
 तोंडावरी उभे आहे चिरगीत असा प्रातःकाली पन्वेलास
 केले होते त्याची वातातीस घरे घरीस जाइली इक्याची
 मस्ती मोठीसिया प्रमाणे केले अन्हा कळिलही घाटने त्याचे
 बाहा किस माणूस त्याच कडील जाया जाहले
 जाहले आज बरोच घाटली धावण तोका सकादर्या
 पाठकिया त्या आज दाहेवाडीमजीस मुमयत अल्या
 कासेकर नवही चुकनव दिहिले नाही धावेचे धाणूस
 तरी ती हासबोत आहे किंवा नाही काही कासले नाही
 अमची धावेस खयत नाही धावेस
 प्रगावर रता बुकवार अस्तमत्त बाहुत काये दिहिले
 सोम किणे ही किंती.

(अन्व सावत नाही)

डे को इ संग्रह
मणवली दप्तर
समाल चं.20
फाइल नं.3
प. नं. 1

बीकानेर

सेवेरी जिवानी बोपाळ साभोंग नमस्कार
चिलापमा भोसिले टिपूने प्रस्तुत बाहुतच अभयार्थ
अन्वय फमै अक्लकनो आहत ती कोठेवर
स्थादावी सरकारसंत हनु नाही बदमस्त होवुन किरयेक
अम्हण प्रभावेले त्याच पारवत्य जहालयानेच चक्र
परचकार सरकारचा वक्र राहिलो स्वामीच्या
पुण्ये बुद्धन पारपत्य होणे कठिण नाही, पण्ड ये
विषयीचा उघोष अतापपून आहला पाहिले
त्यास मुख्य खास रनारीच दाव बाहुन
कृष्णतीरी पावेतो मिरजेच्या रुगत जावे
तेथुन फौज रणना बहाय्या मंजले भायेंकवाद
हालकर देखिल सुगवडे ज्वाहाळे योनसाची
फौज अणवून दुतर्फे पावेबंद ससबावा अळ
माई तमाम हराभ प्रीच सति हजार व फथ
हजार गडच रावत फिटंभी भोषकर सामील
करुन घेवून बंदर फिंगाय खोधिप्रस्त व
विदनूरच्या मुलकंस्त उपद्रव गहावा इंकुज
गहमदअली बाणी तिकडून थडाई करावी
असा भिकारी बलभार आहली यावर टिपूस
मुंडी दयाबयाचे अवयव नाही मोठ्या सन्मस्त्यागे
सहमत करम होईल किरकोळ फान्ना पाठयुत
शत्रुस सरे करायो ईतके सन्न घडने त्यास
असो मनस्ता होवुन प्रथम स्वारी भीमंताची

...2...

होताच टिपूचे पारपत्यच होईल आणि मोठा
 लाभ सरकारात होवून येना येईल देव
 ग्रामहण्याचा उपद्रव म परिहार जाहल्यास
 श्रेयस्कर आहे अशी कल्याण चिंतात आली
 ते आमची योग्यता सर्वज्ञस्त सुचवावयाची
 नाह! परंतु विनंती खिहिली आहे चिंतात
 आणायी जळमार्ब आरमार पायेदल माये
 येळवेळ बेल तेंदहा कांही जाहल्ल नाही असे स्वामी
 म्हणतील तर तसे ध्यानांत न आणाय आता त्या
 प्रमाणे होकार नाही श्रीमताच्या पुण्य प्रमाणे करुन
 सिध्दांती हिंदूस्थानचा बंदोबस्त केला दखणेन
 नवाच संकट जवळच राहिला आहे त्यांचे पारपत्यास
 मोठे मोठे सरदार देखी आहेत पारपत्य सहजात
 करीतील म्हणजे आपला श्रीमताचे राज्य होवून
 देवा ग्रामहण्याची संस्थापना होईल सेवेसी
 श्रुत शोधे हे विज्ञापना,

XXXXX

सुमेहार लुकोजीराव होळकर पहिले यांचे नाणे

